

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ET TILBAGEBLIK

H. P. HANSSEN

GRÆNSESPØRGSMÅLET. Bidrag til dets
Historie. En Redegørelse. 1920.

FRA KRIGSTIDEN. Dagbogsoptegnelser
I—II 3. Oplag. 1925.

FRA KAMPAARENE. Afhandlinger og
Foredrag. 1928.

ET TILBAGEBLIK. Barndom og Ungdom.
1928.

FRA KAMPAARENE II. Afhandlinger og
Foredrag. 1929.

H. P. HANSSEN

ET TILBAGEBLIK

II

1888 — 1906

GYLDENDALSKE BOGHANDEL - NORDISK
FORLAG - KØBENHAVN - MCMXXX

**COPYRIGHT 1930 BY GYLDENDALSKE
BOGHANDEL NORDISK FORLAG - COPENHAGEN**

—
OPLAG: 2000 EKSEMPLARER

—
**PRINTED IN DENMARK
GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KØBENHAVN**

INDHOLD

	Side
I Sønderborg	7
Vælgerforeningens Oprettelse.....	18
Kampen for Modersmaalets Ret i Skole og Kirke .	33
Hjemmeundervisning	53
I Norge	65
Et Sammenstød	73
Forenings- og Forsamlingsretten.....	84
Alsidig Virksomhed	99
Skoleforeningens Stiftelse	113
Opbrud fra Sønderborg.....	120
I Aabenraa	127
Studier i Berlin	145
Blandt dem, der venter	156
Kurssvingning i Berlin	165
Sørgelige Begivenheder.....	174
Valgt til Landdagsmand.....	181
I Landdagen	188
Polakkerne.....	201
Samarbejde med A. D. Jørgensen	211
Køllerpolitiken	239
De nordslesvigske Sparekassers Omorganisation ..	254
I Skudlinien	260
Optantsagen 1899—1906	266
I Norge — Bjørnstjerne Bjørnson.....	284
Gustav Johannsen, J. Jessen og Julius Nielsen ...	299
Strejflys	307
I Centrafængslet i Neumünster.....	313
Paa fri Fod.....	323

I SØNDERBORG

Sønderborgs rent danske Opland har i Tidernes Løb præget Byen stærkere end Hertughoffernes tyske Paavirkninger og Kulturstrømmene sydfra. Slesvig-Holsteinismen fandt derfor daarligere Sangbund her end i Sønderjyllands øvrige Byer. Da *Peter Hjort Lorenzen* i 1841 blev vraget som Stænderdeputeret af sin Fødeby Haderslev, blev han valgt i Sønderborg. I de bevægede Martsdage 1848 tog Byens danske Borgere med Raadmændene *H. P. Hanssen* (Norsk) og *Asmus Behn* som Førere Magten, satte den tyske Borgmester ud af Spillet og hilste „Najaden“ Velkommen med Danebrog, da den kastede Anker paa Rheden.

Ved Rigsdagsvalget i Februar 1867 blev der afgivet 66 % danske Stemmer i Sønderborg imod 59 % i Haderslev, 52 % i Aabenraa og 17 % danske Stemmer i Tønder. Men i de følgende Aar var Byen udsat for en stærk tysk Indvandring. Sønderborg-Dybbøl Stillingen blev udbygget til en preussisk Fæstning af anden Rang og gled dermed ind som et vigtigt Led i de Kystbefæstninger, der skulde værne Østersøkysterne, indtil den tyske Flaade var stærk nok til selvstændig at løse denne Opgave. Af Hensyn dertil vilde Preussen ikke give Slip paa Als og Sundeved, da Bismarck sidst i Tredserne indledte Forhandlinger med Danmark om Udførelsen af Pragfredens § 5.

Sidst i Tredserne blev Sønderborgs Garnison, en Bataillon Infanteri, udvidet med et Regiment Fæstningsartilleri. Dette gav Tyskerne Vind i Sejlene. Militærtjenesten var treaarig. Efter endt Tjenestetid slog en Del af Soldaterne

sig ned i Byen. Underofficererne giftede sig med Smaa-borgernes Døtre og vandt Indflydelse i mange Hjem. Samtidig udvandrede de Danske i store Skarer. I 1878 erobrede Tyskerne Flertallet i Byen. Ved de følgende Valg var de stærke nok til at hævde det.

Midt i Firserne var den tyske Flaade imidlertid i Stand til selvstændig at overtage Kystforsvaret. Sønderborg-Dybbøl-Fæstningen blev som Følge deraf atter nedlagt. Artilleriregimentet blev sendt sydpaa. Garnisonen omfattede derefter kun en Bataillon Infanteri. For Tyskheden i Sønderborg var det et føleligt Tilbageslag. Samtidig var Udvandringen fra Als og Sundeved ophørt. Fra Landsognene rykkede frisk, dansk Ungdom atter ind i Byen, hvor de fleste og største Forretninger endnu var paa danske Hænder. Saaledes var Stillingen, da jeg i Foraaret 1888 bosatte mig i Byen.

I mit Hjem havde vi haft Sønderborg til Købstad. Vi havde mange Forretningsforbindelser i Byen. Mine Forældre stod desuden i Venskabsforhold til flere Borgerfamilier. Et Par ældre Søkende havde, mens de besøgte Byens højere Skoler, været optaget i gode danske Hjem, en Søster hos Kobbersmed Mayhof, en Broder, som døde i Fjorten-aarsalderen, hos Købmand P. Knarhøj, i hvis store Købmandsgaard ud for Pontonbroen vi altid spændte fra. Min Broder havde haft en høj Stjerne i Familien. Velviljen imod ham gik over paa mig. Knarhøj var opvokset i vort Nabolag og var jævnaldrende med min Fader. De var Venner fra Drengaaarene af. I Jagttiden kom han ofte ud til os. Jeg har allerede som Dreng haft fornøjelige Jagture med ham. Da Krigen i 1870 udbrød, flyttede han ud til os med sin Familie, indtil Faren for et fransk-dansk Angreb paa Dybbøl-Stillingen ansaas for overvundet.

Om de danske Borgeres Fører *P. I. Reimers* har jeg skrevet i første Bind af „Et Tilbageblik“. *Dr. Gade* var vor Huslæge. Under hans Billede, som fandtes i mit Hjem, havde han skrevet de fyndige Ord:

„Kong Wilhelm mægtig, vis og stor
 Os givet har sit Kongeord,
 At selv vort Hjem vi vælge maa,
 Hvor tør da nogen tvivle paa,
 At han ej Ord vil holde:“

Med Redaktør *Moldt* havde jeg i flere Aar staaet i livlig Forbindelse. Nu og da havde jeg deltaget i de danske Borgeres Sammenkomster, og jeg stod paa en venskabelig Fod med de fleste af dem. En enkelt festlig Aften staaer særlig klart i min Erindring. *Reimers* kom en smuk Sommerdag kørende ud til Nørremølle med Forfatteren *Martin Kok*, som efter at have debuteret med „Mosaiker“ den Gang lige havde udsendt Digtet om „Niels Kjeldsen“. Om Aftenen vilde han læse det for en særlig indbudt Kreds af danske Borgere. *Reimers* indbød min Fader til at overvære Oplæsningen. Han undskyldte sig imidlertid, fordi Sammenkomsten af Hensyn til Politiet først fandt Sted sent paa Aftenen, men sagde til mig: Tag Du en Hest og rid derud i mit Sted. *Reimers* bifaldt Opfordringen, og jeg var straks rede.

Da Spidserne af Byens danske Borgerskab, 20—30 Personer ialt, ved Titiden samledes i en Sal paa „Hotel Alsund“, var jeg mødt. De gamle graaskæggede Borgere bød mig hjertelig Velkommen. Jeg hørte til Fortroppen af dem, der vilde bo og bygge i Hjemstavnen, og man trængte til Forstærkning. Desuden var mine første skarpe Sammenstød med det preussiske Bureaukrati bleven fulgt med megen Sympati i disse Kredse. Jeg fik derfor mange varme Haandtryk.

Reimers præsenterede *Martin Kok*, som derefter læste „Niels Kjeldsen“ under stærkt Bifald. Det varmtføjte patriotiske Digt fandt her en udmærket Sangbund. Bagefter rykkede vi Bordene sammen. *Reimers* indtog Forsædet. Gamle *Jens Behn* slog straks til Lyd og talte bevæget for Kongen. Saa rejste *Reimers* sig under lydløs Tavshed „Konge kommer, og Konge gaar, men et er der, som be-

staar: Det er Fædrelandet!“ — begyndte han og talte derpaa saa stemningsfuldt, inderligt og varmt for vort skønne, minderige Fædreland, at han rev alle med i luende Begejstring. Tale og Sang skiftede derefter i flere Timer. Morgenhimlen var lys, inden vi skiltes.

Saa svang jeg mig paa min raske Skimmel og red stærkt optaget af Aftenens Indtryk i Morgengryet op over Dybbøl Banke og ud over Sundeved. Aldrig glemmer jeg dette Ridt, først op imod Dybbøl Mølle med Blikket ud over Vemmingbund, saa ned ad Aabenraa Landevej. Foran mig laa det spejlblanke Sund. Et Par Fiskere trak Vaad mellem Sottrupskov og Arnkielsøre. Paa begge Sider af Sundet tittede brede Bøndergaarde og lyse Huse frem mellem høje Trægrupper. Frodige Kornmarker gennemskaarne af blomstrende Hegn indrammede Vejen. Nu og da sprang en Hare skræmt op mellem gumlende Køer. En Lærke steg jublende til Vejrs: Ellers var alt tyst og stille. Jeg hørte kun Hestens Hovslag hen ad den haarde Vej, indtil jeg passerede Sandbjerg, hvor Nattergalene slog deres klare Triller i Parken og Lilleskoven. Mens jeg saaledes i den aarle Morgenstund red ud over min minderige Hjemegn paa min rappe Ganger, følte jeg ligefrem, hvor det groede i mig.

Jeg mindes en anden Sammenkomst. Af en Notits i „Dybbøl-Posten“ havde jeg set, at der en Sommer Søndag vilde komme en Damper til Sønderborg med Gæster fra Fredericia. Jeg red derud for at missionere for den nationale Sag. Politiet modtog Gæsterne ved Landgangen, mens Borgerne holdt sig tilbage for ikke at volde dem Ubehageligheder. Efter Ankomsten gik de op paa Dybbøl Bakke. Jeg fulgte Strømmen og sluttede mig til to unge Par, som jeg fandt særlig tiltalende. De var imidlertid saa optaget af Flirt, mens vi gik op imod Dybbøl Mølle, at de ikke havde Sans for andet. Det var mig uforstaaeligt og vakte min dybeste Indignation. I Tanken sammenlignede jeg dem med Agnes og Ejnar, som baglæns dansede

hen imod Afgrunden. Jeg tilraabte dem derfor som en anden Brand et tordnende: Holdt! De saa blot forundret paa mig og fortsatte deres Elskovsleg. For dem var det kun en fornøjelig Sommerudflugt. De forstod rimeligt nok slet ikke min højstemte Pathos. Et Forsøg paa at finde bedre Sangbund for min missionerende Trang hos andre Gæster faldt ikke meget bedre ud. Mismodig gik jeg tilbage til Sønderborg for at ride hjem. Paa Gaden mødte jeg tilfældigt Borgerforeningens Formand Købmand *Esben N. Due*. „Kom med“ sagde han, da han fik Øje paa mig. „Gæsterne har bestilt Middag paa „Stadt Hamburg“. Vi er en Del danske Borgere, som slutter os til. Reimers er med. Nu skal vi se, hvad vi kan faa ud af det.“ Jeg gik med og fik Plads mellem Due og Reimers. De første Retter var spist i trykket Tavshed. Skønt Politiet ikke var tilstede, følte Gæsterne sig utrygge. Ingen tog Ordet. Men saa slog Due paa Glasset: „Da ingen andre tager Ordet“, begyndte han, „er jeg saa fri at bryde Tavsheden. Men bliv ikke bange. Jeg vil tale om et neutralt Emne: For mit Lommetørklæde!“ Folk smilte og lyttede. Saa holdt han en Lovtale over Klædet. Han priste dets Ælde, dets berømmelige Historie, dets Renhed, dets Skønhed og endte med at tage — Danebrog op af Lommen og opfordre Forsamlingen til at raabe et nifoldigt Leve for vort himmelfaldne Banner. Dermed var Isen brudt. En af Gæsterne sprang op og talte for Sønderborgs danske Borgere, og derefter vekslede Taler og Sang i et Par Timer, saa det blev et nationalt Opbyggelsesmøde. Glad red jeg hjem ved synkende Sol.

Skønt de gamle Borgere i Sønderborg havde svært ved at forstaa, at jeg havde opgivet min Fødegaard Nørremølle for at kaste mig ud i en utryg, økonomisk set daarlig lønnet og dertil farefuld Stilling, mødte de mig fra første Færd af med Velvilje og Tillid. Jeg har, naar jeg nu tænker tilbage, kun lyse Minder fra mit Samliv og Samarbejde med dem i de fem Aar, jeg boede i Sønderborg.

Til at begynde med var jeg kun „fri Medarbejder“ ved „Dybbøl-Posten“, den Gang et lille Blad med 800 Holdere. Senere skulde jeg efter Aftale med *Hans Lassen* og *Gustav Johannsen* organisere „Den nordslesvigske Vælgerforening“ og føre dens Forretninger og efter Aftale med Rigsarkivar *A. D. Jørgensen* overtage Redaktionen af det planlagte nye Tidsskrift „Sønderjydske Aarbøger“. Mit Medarbejderskab ved „Dybbøl-Posten“ bestod i at skrive Artikler imod et bestemt Linjehonorar, som ikke maatte overstige 600 Mark aarlig. Da jeg fra Attenaarsalderen af havde leveret Bidrag til Bladet, var det kun en Fortsættelse af mit hidtilværende Arbejde, dog med den Forskel, at jeg kunde skrive fortløbende om aktuelle Emner og fik mit Arbejde betalt.

„Dybbøl-Posten“s Redaktør *Johannes Moldt* nedstammede fra en gammel djærv, alsisk Sømandsslægt. Efter Krigen var han bleven afskediget som Amtsfuldmægtig i Nordborg. Et Tilbud om en god Embedsstilling nord for Kongeaagrænsen afslog han, fordi han vilde dele sine sønderjydske Landsmænds Kaar og staa dem bi i de trange Tider, der oprandt. Moldt fik snart mange Tillidshverv. Ved Rigsdagsvalgene i 1867 ledede han Valgagitationen i den Del af Mellemslesvig, der hørte til fjerde Valgkreds. Fra „Humlekærren“ i Tønder, hvor han i flere Uger havde sit Hovedkvarter, foretog han lange Agitationsrejser ned i Kærherred og over til de frisiske Øer. Hjemme stod han i den vanskelige Overgangstid Folk bi med Raad og Daad. Sidst i Tredserne skrev han en ypperlig alsisk Folkelivsskildring: „Hvorfor jeg er bleven tysk, Selvbekendelse af Synsmand Matz Matzen.“ Efter at Dybbøl-Postens første Redaktør Advokat *Pingel* var bleven udvist, overtog han Redaktionen af Bladet.

Johannes Moldt var en *self made* Mand og i mangt og meget en Særling. Han kunde fare op som en Bulderbasse og være sur som en Agurk. Adskillige følte sig stærkt frastødt af hans Særheder. Mange var tilbøjelige til at

trække paa Smilebaandet, naar han — hvad der iøvrigt sjældnen skete — tog Ordet i offentlige Forsamlinger. Men kom man ham nær ind paa Livet, lærte man hurtigt at skelne Kernen fra Skallen, thi han var i Virkeligheden en fin og nobel Karakter med et varmt Hjerte og et lyst Hoved, uegennyttig, hjælpsom, vederheftig og trofast i al sin Færd, dertil kundskabsrig, især stærkt interesseret i dansk Litteratur og Historie. De Venner, han vandt, bevarede han til sin Død. Til dem hørte mange af Nord-slesvigs bedste Mænd. Rørende var Venskabet mellem ham og *Gustav Johannsen*. Naar Moldt sagde: „*Gustaf*“, var det med en Æmhed, som en Elsker, der taler om sin Udkaarne, og naar *Gustav Johannsen* i fortroligt Vennelag talte om „*Johannes Kanarius*“, følte man uvilkaarlig, at dette Kælenavn omfattede al den Varme og Velvilje, som han raadede over. For Moldt var *Gustav Johannsens* Besøg i Sønderborg Aarets største Festdage. Hans Ansigt straaede da fra Morgenstunden af. Den ellers alvorlige og tilknappe Mand kunde da være helt overgiven. I 1876 skulde Moldt afsone 2 Maaneders Fængselsstraf i Glückstadt, hvor Advokat Bekker fra Aabenraa og *Gustav Johannsen* i Forvejen sad indespærrede som politiske Fanger. Underrettede om Moldts Komme havde de forberedt en festlig Modtagelse. Politiske Fanger nød den Gang endnu mange Begunstigelser. De fik Fængslets bedste Celler, havde Lov til at gaa i deres egen Dragt, var fri for Tvangsarbejde, kunde spadsere flere Timer daglig i Fængselsgaarden, besøge hinanden i Cellerne og læse, hvad de vilde. Velhavende Venner i Flensborg havde sendt *Gustav Johannsen* et Fjerdingkar Østers og en Kasse Vin. Begge Dele var Kontrabande. Men Advokat Bekker overbeviste med gode Ord og Betaling Fangevogteren om, at Sendingen alligevel burde udleveres og endnu samme Aften staa paa et festligt dækket Bord i *Gustav Johannsens* Celle. Samtidig aftalte han med Fangevogteren, at han efter Mørkets Frembrud skulde afhente Moldt og under Paaskud

af, at han som nyankommen Fange skulde møde til Skriftemaal hos Fængselspræsten, føre ham til Festbordet. Aftenen kom. Da Fangevogteren slog Celledøren op for Moldt, perlede Vinen i Glassene, mens Advokat Bekker og Gustav Johannsen rejste sig og istemte den gamle tyske Studentervise: „So leben wir, so leben wir, so leben wir alle Tage!“

Aaret efter maatte Gustav Johannsen atter i Fængsel. Et nyt Reglement var da traadt i Kraft. Efter det maatte politiske Fanger ikke nyde særlige Begunstigelser. Han fik Tvangsarbejde, almindelig Fangekost og hensynsløs Behandling. Men da han efter udstaaet Straffetid nervøs, mat, stærkt medtaget og noget forknyt, fordi en ny Pressesag var under Opsejling, traadte ud af Fængselsporten, stod Johannes Moldt der og bød ham Velkommen til Friheden. Han havde foretaget den lange og den Gang besværlige Rejse fra Sønderborg til Glückstadt for at berede sin Ven denne Glæde. Det var en Venskabstjeneste, som Gustav Johannsen aldrig glemte.

Mit første Arbejde ved „Dybbøl-Posten“ var at skrive en Række oplysende Artikler om den lige i Kraft traadte Provinsforfatning for Hertugdømmerne. Under mit Studieophold i Berlin havde jeg fulgt Lovens Tilblivelse med Opmærksomhed. Landdagsmand *Hans Lassen* havde anmodet mig om at studere Lovforslaget grundigt for under dets Behandling i den preussiske Landdag at støtte ham i hans Kamp imod Lovens national-politiske Undtagelsesbestemmelser. Da Provinsforfatningen i Maj 1888 traadte i Kraft, var jeg derfor vel orienteret og i Stand til paa staaende Fod at oplyse Befolkningen om dens i Nordslesvigs hidtilværende Administration dybt indgribende Bestemmelser. „Flensborg Avis“ aftrykte mine Artikler og anerkendte dermed min Sagkundskab paa dette Omraade.

Provinsforfatningerne i de gammelpreussiske Provinser havde tjent som Mønster ved Lovens Udarbejdelse. Der blev ikke taget Hensyn til den store Forskel, der var paa

Samfundsforholdene i de østelbiske Junkerlande og Bondelandet Nordslesvig. Loven skulde virke nivellerende. Hertugdømmerne skulde omdannes til en normal preussisk Provins.

Preussen var dengang delt i 12 *Provinser* med 36 *Regeringsdistrikter*. Regeringsdistrikterne deltes atter i *Kredse*, Kredsene i *Amtsdistrikter* og Amtsdistrikterne i *Kommuner*. De tre Hertugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenborg sammenfattedes ved den nye Lov til Provinsen „Schleswig-Holstein“. Regeringens Forslag gik oprindeligt ud paa at dele Provinsen i to Regeringsdistrikter, Slesvig og Holsten. Men Forslaget stødte paa saa stærk Modstand hos Slesvig-Holstenerne, som klyngede sig til det gamle Slogord: „Up ewig ungedeelt tosammen“, at Regeringen saa sig nødsaget til at lade det falde. Regeringsdistriktet *Slesvig* kom derfor til at omfatte hele Provinsen. Kredsene faldt i det hele sammen med de tidligere Amter. Den ældgamle danske Herredsinddeling blev derimod ophævet. *Amtsdistriktet*, som normalt kun omfattede et enkelt Sogn, traadte i Stedet for Herredet. *Kommunerne* omfattede i Reglen kun en enkelt Landsby.

Spidserne indenfor Administrationen var i Provinsen: *Overpræsidenten*, i Regeringsdistriktet: *Regeringspræsidenten*, i Kredsen: *Landraaden*, i Amtsdistriktet: *Amtsførstanderen* og i Kommunen *Kommuneførstanderen*. Befolkningen øvede en stærkt begrænset Indflydelse paa Administrationen gennem valgte Organer. Landraader, Amtsførstandere og Kommuneførstandere blev valgt, men Valgene skulde *stadfæstes* af Regeringen. Valgretten var derfor betydningsløs, thi Valg, som mishagede Regeringen, blev simpelthen hen ikke stadfæstede og var dermed ugyldige. I Provinsen valgtes en *Provinslanddag*, i Regeringsdistriktet et *Distriktsudvalg*, i Kredsen en *Kredsdag* og i Kommunen en *Kommunerepræsentation*, som deltog i Kommuneforvaltningen. Men Valgene var Klassevalg. For de nordslesviske Kredses Vedkommende indførtes der

endvidere Undtagelsesbestemmelser for at sikre Tyskerne Flertallet i de kommunale Repræsentationer overalt, hvor det var muligt.

Klassevalgene gav overalt de højstbeskattede meget store Fortrin. I de nordslesvigske Landkommuner var det nationalt set af mindre Betydning. Men i Kredsdagene, hvor Danskerne under normale Forhold vilde have raadet over stærke Flertal i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amter, sikrede kunstige Klassevalg Tyskerne Flertallet i alle nordslesvigske Kreds-dage og udelukkede dermed samtidig Danskerne fra Provinslanddagen, hvor de fra 1867—1888 havde været repræsenteret af tre Provinslanddagsmænd. Dette Kunststykke udførtes ved Hjælp af følgende Bestemmelser: Kredsvælgerne deltes i tre Klasser: I Klasse dannedes af større Grundejere, II Klasse af Landkommunerne og III Klasse af Byerne. En vilkaarlig Valgcensus bestemte, hvem der var „større Grundejer“. I de sydslesvigske og holstenske Amter var man „større Grundejer“, naar man betalte mindst 500 Mark i Grundskat. I Tønder Amt derimod kun, naar man betalte 600 Mark, i Haderslev Amt, naar man betalte 400 Mark, i Aabenraa og Sønderborg Amter endog, naar man betalte mindst 250 Mark i Grundskat! De fire Amter, der er bleven genforenet med Danmark, havde dermed faaet en Valgcensus, som allevegne sikrede Tyskerne Flertallet. Men da Ejendomsforholdene er omskiftelige, bestemte Loven endvidere, at Regeringen kunde hæve eller sænke denne Valgcensus efter Forgodtbefindende! Da der sidst i Halvfemserne var overhængende Fare for, at Danskerne erobrede Flertallet i Sønderborg Kreds, forhøjede Regeringen i Huj og Hast den bestaaende Census fra 250 til 325 Mark Grundskat og sikrede dermed atter Tyskerne Flertallet en Tidlang.

Hvor skrigende uretfærdig denne Valgordning var, fremgaar af, at de „større Grundejere“ i 1888 kun betalte 8 % af Grundskatten i Haderslev Amt, 13 % af Grundskatten i Aabenraa Amt og 14 % af Grundskatten i Søn-

derborg Amt, mens Landkommunerne betalte henholdsvis 92, 87 og 86 % af Kredsenes samlede Grundskat. Dertil kom, at omtrent Tredjeparten af de saaledes kunstigt skabte „større Grundejere“ var indvandrede sydfra. Landkommunerne valgte saa godt som alle danske Repræsentanter, men da Byraadene, i hvilke Tyskerne takket være den ældgamle Valglov allevegne havde Overtaget, foretog Valget af Byernes Repræsentanter med simpelt Flertal, var det tyske Flertal i Kredsdagene dermed sikret. Kredsdagene valgte atter Provinslanddagsmændene med simpelt Flertal. Dermed var Danskerne udelukkede af Provinslanddagen.

Efter Herredsinddelingens Ophævelse faldt Politidistrikterne sammen med Amtsdistrikterne. Politimyndigheden overdroges dermed til Amtsforsanderne, som udnævntes af Overpræsidenten efter en af Kredsdagen opstillet Liste over dertil egnede Personer. Under normale Forhold valgte man dertil en i Amtsdistriktet bosat, almindelig agtet og anset Mand. Men her var der atter optaget Undtagelsesbestemmelser i Loven. Fandtes der efter Overpræsidentens frie Skøn ikke en Mand i Distriktet, som var egnet til at være Amtsforsander, kunde han udnævne en „*kommissarisk Amtsforsander*“ og eventuelt overdrage ham Forvaltningen af flere Amtsdistrikter. Dette benyttede man sig af i Nordslesvig, hvor de allerfleste Amtsdistrikter i de følgende Tider blev administrerede af „kommissariske Amtsforsandere“, i Reglen tidligere preussiske Officerer, som mødte uden faglig Uddannelse og hverken kendte Landets gamle Love, Befolkningens Sprog eller hævdvunden Sæd og Skik. Kampen imod disse ukyndige men overmodige og standshovne Embedsmænds Vilkaarlighed og Myndighedsmisbrug lagde i de følgende Tider stærkt Beslag paa min Tid og min Arbejdskraft.

VÆLGERFORENINGENS OPRETTELSE

Vælgerforeningens Oprettelse blev, som omtalt i „Et Tilbageblik I.“ (S. 252), besluttet i Berlin i Vinteren 1888. Førere for begge af Edsspørgsmaalet skilte Løjre havde paa forberedende Møder i Nordslesvig givet Forslaget deres Tilslutning, godkendt Vedtægterne og truffet Aftale om, at Foreningen skulde stiftes paa et Vælgermøde i Vojens, som Gustav Johannsen vilde afholde ud paa Sommeren.

Stiftelsesmødet blev afholdt den 10. Juli 1888. Der var mødt Deltagere fra alle Strøg af Nordslesvig. Fysikus *Madvig* fra Haderslev blev valgt til Ordstyrer. *Gustav Johannsen* holdt et Foredrag om Tronskiftet i Tyskland og paaviste derefter, hvor nødvendigt det var, at vi organiserede os bedre. Dette kunde bedst naas ved at oprette en nordslesvigsk Vælgerforening. Tanken var, meddelte han, bleven drøftet indgaaende af snævrere Kredse. Resultatet forelaa i et Forslag til Vedtægter, som han oplæste og motiverede. Efter en kort Pavse stillede Forslaget til Diskussion. Det blev anbefalet af Landdagsmand *H. Lassen* og Gdr. *P. Skau*, Bukshave som Førere for Edsaflæggerne og af Landdagsmand *A. D. Hørlyck* og Gdr. *J. N. H. Skrumsager* som Førere for Edsnægterne. Dermed var Sagen i Grunden afgjort. Forskellige Spørgsmaal blev besvaret. Ved Afstemningen blev Forslaget vedtaget med alle Stemmer imod 3.

Efter Vedtægterne skulde Foreningen ledes af en Bestyrelse paa 21 Medlemmer. *P. Skau* og *J. N. H. Skrums-*

ager foreslog i Fællesskab 21 kendte Mænd, repræsenterende begge Retninger og alle Egne af Nordslesvig, som man var bleven enig om paa de forberedende Møder. De valgtes uden Modsigelse. Efter at Mødet var hævet, traadte Bestyrelsen sammen og valgte *J. P. Reimers* til Formand, *Johannes Moldt* til Kasserer og mig til Sekretær.

I en Artikel om „Vælgerforeningens Opgaver“ skrev jeg efter Vojensmødet „Vi skal haabe det bedste: en snarlig Genforening, men forberede os paa det værste: en langvarig Nationalitetskamp.

Vælgerforeningen skal slutte os sammen, saa vi energisk kan tilbagevise den stedse stærkere om sig gribende tyske Agitation.

Den skal, som Gustav Johannsen særlig fremhævede i Vojens, sørge for, at saavidt muligt alle Mand møder ved Valgurnen paa Valgdagen. Dernæst skal den, som Hans Lassen udviklede, drage Omsorg for en ensartet Optræden af alle danske Vælgere i Nordslesvig. Den skal endvidere, som J. N. H. Skrumsager hævdede, bidrage til Folkets politiske Opdragelse og, som P. Skau lagde særlig Vægt paa, sætte os i Stand til under vor politiske Kamp at drage fuld Nytte af de Rettigheder, Lovene giver os.

Foreningen har endnu flere Opgaver. Den skal modarbejde den Angst og Forknythed, den Trældomsaand, man fra anden Side søger at udbrede. Den skal oplyse Vælgerne om, hvad der er fribaarne Mænds Ret og frihedskære Folks Pligt. Den skal kort og godt sammen med vore Repræsentanter varetage Befolkningens politiske Interesser.“

I „Flensborg Avis“ lagde Redaktør *Jessen* ikke Skjul paa, at han var misfornøjet med Vælgerforeningens Oprettelse og især med, at jeg var bleven valgt til Foreningens Sekretær. „Vælgerforeningens Bestyrelse“, skrev han Dagen efter Mødet, „har efter Indbydernes Forslag valgt en Formand, Kasserer og Sekretær, nemlig de af Forslagsstillerne d’Herrer Gustav Johannsen, Hans Lassen og

Skrum-sager dertil udsete Mænd: Slagtermester *Reimers*, Redaktør *Moldt* og Journalist *H. P. Hanssen* i Sønderborg. Den sidste, der som Sekretær vil faa Hovedarbejdet og det væsentligste Kendskab til Foreningens Anliggender, er en ung Mand, der har været Medarbejder ved „Politiken“, „Morgenbladet“ og andre Oppositionsblade i Kongeriget.“

I en følgende Artikel skrev han efter en ironisk Omtale af Forberedelserne: „Det er straks iøjnefaldende, hvor vanskeligt det nu er at bringe en saadan Forening i Stand, naar det tidligere viste sig ugørligt. Der har i de senere Aar hersket langt større Forsagthed og Forknythed end tidligere, da man i det hele gik paa med frejdigt Mod og lyst Haab til den nærmeste Fremtid. Det nuværende Øjeblik med sine usikre Fremtidsudsigter synes for mange at være mindre velskikket til et saadant politisk Foretagende. — Folkestemningen er ikke for det, hvad der tydelig nok fremgik paa Mødet i Vojens.

Hvilke Følger Vælgerforeningens Oprettelse vil have, kan ikke forudses, saa længe man ikke ved, om det lykkes at skaffe den talrig Tilslutning. Et er dog allerede nu givet: Foreningens Stiftere har faaet deres Plan gennemført til Punkt og Prikke. Mange af de fremragende ledende Mænd i Nordslesvig er indvalgt i Bestyrelsen og har modtaget Valget. Denne Bestyrelse overtager nu Ledelsen af de danske Sønderjyders politiske Anliggender og dermed Fortjenesten og Ansvaret for de Skridt, der iværksættes eller undlades.“

Det var rigtigt, at Vælgerforeningens Organisation var en vanskelig Opgave paa dette Tidspunkt. Redaktør Jesens afvisende Holdning littede ikke Løsningen. Men Foreningen blev alligevel hurtigt organiseret.

Under Organisationsarbejdet kom det mig meget tilgode, at jeg havde personlige Venner indenfor begge Retninger. Jeg maa her særlig fremhæve *J. P. Reimers* og *J. N. H. Skrum-sager*, de to Retningers betydeligste Førere, med

hvem jeg længe havde staaet i tillidsfuldt, fortroligt Samarbejde.

Mit daværende Standpunkt overfor de to Retninger, der lettede Samlingsarbejdet, kan jeg bedst klarlægge ved at aftrykke følgende Afsnit af en Artikel om „De nationale Forhold i Sønderjylland“, som jeg offentliggjorde i „Tilskueren“ i Juli 1887.

„Edsaflæggerne“ har Øje for, at der maa føres en langvarig Kamp, og det sympatiserer vi unge fuldt ud med, men de overser for en Del de store Farer, som truer den opvoksende Ungdoms Nationalitet, og Nødvendigheden af at modarbejde Farerne energisk fra første Færd af. De tror, at Ungdommen uden videre kan træde i den ældre Slægts Fodspor og føre den nationale Kamp med samme Dygtighed, som de to sidste Slægtled af Sønderjyder har gjort, men overser derved, at de Forhold, hvorunder de unge er opvokset, delvis har maattet præge dem. Ungdommen staar i Fare for at blive fremmed overfor sit eget Folk, — dens Nationalitetsfølelse for at blive rodløs. Den ældre Slægts Nationalitetsfølelse har sin Rod i Minder fra de lykkelige Tider og er bleven næret af de stærke Kampe, som den har gennemlevet. Den unge Slægt har ikke slige Minder at bygge paa. Den er fostret under Fremmedherredømmet, har levet Barneaarene i den germaniserede Statsskole og for en stor Del tre Ungdoms-aar i de preussiske Kaserner. I Hjemmene har den lært at elske „gamle Danmark“, men dette Danmark er bleven et uvirkeligt Fantasiland; det „ny Danmark“, vor Tids danske Folk, saadan som det lever i Samtidens store Tanker og stærke Strømninger, kender den opvoksende sønderjydske Ungdom i det hele kun lidt til. De ældre Slægter i det danske Folk nord og syd for Kongeaen forstaar hinanden og har i mange Henseender fælles Sympatier, men de unge, som opvokser under helt forskellige Forhold, fjerner sig i vor Tid fra og staar i Fare for at blive fremmed overfor hinanden, — sker det, vil det være et Døds-

hug for den danske Nationalitet i Sønderjylland. Det maa derfor afværges, og de unge Sønderjyder maa leve med i det danske Nutidsliv, dele deres Brødres Længsler og Haab og føle sig som en Del af det danske Folk. Naar de ikke frem dertil, saa vil den gamle ulyksalige Provinsialfølelse, som næsten var rykket op med Rode, paa ny faa Lov til at brede og udvikle sig for at blive en Overgangsform til Germanisering. Vi unge billiger Edsaflægernes Syn paa Stillingen, vil ogsaa, at Kampen skal optages paa alle Omraader hele Linjen over, og at det skal være forbi med den frivillige Vigen tilbage. Men naar Kampen skal kunne føres med Held gennem en lang Aarrække, anser vi en stærkere politisk Agitation, et mere positivt nationalt Arbejde og en større Vekselvirkning med vore uafhængige Landsmænd for absolut nødvendig. Vi har i det hele det samme Syn paa Stillingen som Edsaflæggerne, men vi vil efter Evne udvikle og uddybe deres Kamp.

Edsnægterne i Sønderjylland har et aabent Øje for de store Farer, der truer Ungdommen, naar den bliver i Landet, og det er en medvirkende Grund til, at de saa længe har holdt paa Udvandringen. De indser Betydningen af den stadige Vekselvirkning med Danmark; de føler Nødvendigheden af at leve med i det danske Nutidsliv, og vi kan i denne Henseende lære meget af dem. Men Proteststadet medfører en passiv Kampmaade, og de er som Helhed altfor uvirksomme udadtil. Derimod er de virksomme indadtil i det enkelte, men de fortaber sig her for meget i spredt Fægtning og overser Nødvendigheden af at koncentrere Modstandskraften paa Stillingens svage Punkter og mest truede Steder. Det er deres Ulykke, at de fremdeles lever i Illusioner om en snarlig Genforening med Danmark paa Grundlag af Pragfredens § 5, som endnu stadig bestemmer deres Kampmaade. Deres Repræsentant maa ikke indtage sin Plads i Landdagen, fordi han efter deres Mening derved anerkender Paragraffens Ophævelse,

mens han dog i Virkeligheden kun erkender det faktiske: at den er ophævet. De driver vedvarende en Følelspolitik, som er altfor upraktisk, fordi Modstanderne er brutale, følelseløse Preussere.

Mens altsaa Edsaflæggerne udmærker sig ved et sundere Syn paa Opgaverne udadtil, men derved til Dels overser Nødvendigheden af den stadige Vekselvirkning med de $\frac{9}{10}$ Dele af vort Folk, som er uafhængige, har Edsnægterne det omvendt: De har et aabent Øje for Betydningen af Samlivet med Danmark, men er i flere Henseender upraktiske i Kampen udadtil. Vi unge stræber efter at forene begge Dele; — jeg kan ikke tale paa hele den sønderjydske Ungdoms, men paa en hel Retnings Vegne.“

Man var sidst i Firserne træt af den langvarige bitre Strid om Edsspørgsmaalet. Sønnerne underkastede sig, ofte imod Fædrenes Vilje, den langvarige preussiske Militærtjeneste for at faa Ret til at bo og bygge i deres Hjemstavn. Udvandringen ebbede efterhaanden ud. Regeringen havde fra Midten af Firserne drevet Germaniseringsarbejdet med større Hensynsløshed. Samling af alle danske Kræfter til energisk Forsvar for Fædres Sæd og Skik følte i ledende Kredse som en tvingende Nødvendighed. Organisationsarbejdet skred derfor hurtigt fremad.

Der maatte regnes med, at Politimyndighederne vilde bekæmpe Vælgerforeningen fra første Færd af. Men jeg var vel rustet til at optage denne Kamp, idet jeg under mine Ophold i Tyskland havde sat mig grundigt ind i den preussiske Foreningslov, ikke blot i dens Paragraffer, men ogsaa i Domstolenes Fortolkninger af dens mange vage Bestemmelser. Loven, hvoraf jeg i 1891 udgav en kommenteret dansk Udgave, bestemte, at Formændene for Foreninger, som „tilsigter en Indvirkning paa offentlige Anliggender“ senest tre Dage efter Stiftelsen skulde indlevere Foreningens Love og en Fortegnelse over dens Medlemmer til den stedlige Politimyndighed. Enhver følgende Ændring af Love eller Medlemstal skulde ligeledes anmeldes

til Politiet inden tre Dage, ethvert Møde, som Foreningen afholdt, senest 24 Timer før Mødets Aabning.

For Foreninger, som drøftede „politiske Genstande“ i Forsamlinger, gjaldt skærpede Bestemmelser. „Kvinder, Elever eller Lærlinge“ maatte saaledes hverken optages som Medlemmer af eller deltage i saadanne Foreningers Møder. Politiske Foreninger maatte ikke staa i Forbindelse med hinanden. Hvis Bestyrelsen ikke vilde udsætte sig for Pengebøder og Arrest, eventuelt Foreningens Opløsning, maatte den overholde disse Forskrifter til Punkt og Prikke.

Vælgerforeningen havde i Følge Vedtægterne sit Sæde, hvor Formanden boede. Foreningens Stiftelse blev derfor anmeldt til Politimesteren i Sønderborg. Fjorten Dage efter modtog jeg en Skrivelse fra Herredsfoged Krogh i Haderslev, som under Trusel af en Pengebøde paa 100 Mk opfordrede mig til inden tre Dage at sende ham Foreningens Vedtægter og en Fortegnelse over dens Medlemmer. Af Vælgerforeningens Kopibog ser jeg, at jeg under Henvisning til tre Højesteretskendelser omgaaende svarede ham, at Foreningen havde opfyldt sin Pligt. Det var Foreningens første Sammenstød med Politimyndighederne, som i Aarenes Løb blev fulgt af utallige andre. Men under disse Sammenstød var det i Reglen Politimyndighederne, der trak det korteste Straa, fordi de byggede paa deres egne Fortolkninger af Paragrafferne, medens jeg fra første Færd af rettede mig efter preussiske Højesteretskendelser. Da Foreningens Omraade omfattede over 80 Politidistrikter, gav et og samme Spørgsmaal ofte Anledning til en lang Række Konflikter med endeløst Skriveri, inden jeg fik min paa Kammerretten i Berlin støttede Opfattelse trumfet igennem og anerkendt over hele Nordslesvig. Et enkelt Eksempel: Loven bestemte, at Kvinder ikke maatte deltage i politiske Foreningers Møde, men den indeholdt ikke et Forbud imod, at Kvinder deltog i *offentlige* politiske Møder. Jeg indbød Gang paa Gang Kvinder til at del-

tage i offentlige politiske Forsamlinger. Møde efter Møde blev sprængt og opløst af Politiet, fordi der var Kvinder tilstede. Jeg klagede hver Gang, og de højere Instanser maatte give mig Medhold. Men jeg overdriver ikke, naar jeg hævder, at henved halvthundrede politiske Møder blev opløste af denne Grund, inden Politimyndighederne over hele Nordslesvig saa sig nødsagede til at anerkende Kvindernes stærkt begrænsede Forsamlingsret. Med samme Udholdenhed maatte Kampen om vor lovlige Foreningsrets Anerkendelse føres paa andre Omraader.

En ny Provinsforfatning var, som før omtalt, lige traadt i Kraft. Borgmestrene i Byerne og Amtsforstanderne i Landdistrikterne var derefter „stedlige Politimyndigheder“ i Lovens Forstand. Da alle Anmeldelser skulde indsendes til dem, begyndte jeg Vælgerforeningens Organisation med at optage en efter Kredse (Amter) ordnet fuldstændig Fortegnelse over alle Byer, Flækker, Amtsdistrikter og Kommuner. Jeg vilde nemlig ikke nøjes med at oprette spredte lokale Foreninger, men samle hele Danskheden syd for Kongeaaen indenfor faste Rammer under Mottoet: „Trøst de bange, styrk de svage, flok de stærke Mand ved Mand.“

Inden Maanedens Udgang afholdt Vælgerforeningen sit første Bestyrelsesmøde. Bestyrelsesmedlemmerne, som alle 21 havde modtaget det paa dem faldne Valg, var i Forvejen bleven anmodet om at opstille Lister over Mænd, som var særlig vel skikkede til at være Tillidsmænd. Forslagene drøftedes indgaaende. Inden Mødet hævdedes, var Forslagslisten næsten fuldstændig, og to Maaneder efter havde Vælgerforeningen allerede 440 Tillidsmænd. Organisationen var da udspændt over alle Sogne nordfor den nuværende Grænse paa Udbjerg nær, samt Flensborg By, Adelby og Hanved Sogne. Længere sydpaa stødte jeg allerede den Gang paa store Vanskeligheder. Det var mig imidlertid en Samvittighedssag at organisere Danskheden saa langt sydpaa som muligt. Jeg var ikke ukendt med

Forholdene. Paa en Fodtur med Skoleinspektør *P. Lauridsen* havde jeg i 1887 gennemkrydset Eggen fra Tønder ned til Læk og derfra over imod Flensborg. Fra 1884 af havde jeg Tid efter anden foretaget Strejftog ud i Sognene syd og vest for Flensborg¹⁾. Faa Sønderjyder var i Virkeligheden den Gang bedre orienterede, hvad Danskhedens Stilling paa disse udsatte Strøg angik. Men Erfaringerne, som jeg havde indsamlet, var ret trøstesløse.

Ved Rigsdagsvalget i 1867 havde *Detlephsen*, Leksgaard været Danskernes Kandidat i fjerde Valgkreds. Hans Søn og Arvtager erklærede straks, da *P. Lauridsen* og jeg i 1887 besøgte ham, at han var tysksindet. Adskillige Dansksindede, hvis Adresser jeg havde faaet opsporet, særlig gennem den gamle Musiker *Andresen* i Rørkær ved Tønder, som spillede ved Bøndergilder helt ned til Læk, var mer eller mindre ligegyldige og sløve, forkuede og forknytte og turde ikke kæmpe med aabent Visir. Det viste sig umuligt at faa Medlemmer endsige Tillidsmænd i Sognene syd for Tønder. Men det lykkedes mig dog at bevæge en Del Mænd til at modtage og uddele danske Stemmesedler ved Valgene. Navnene har jeg noteret i et Tillæg til den første i 1889 trykte Fortegnelse over Vælgerforeningens Tillidsmænd. Fra Grd. Chr. *Marcussen* i Brarup, Bager *Johannsen* i Medelby og Kromand Lassen i Jarlund i de nordligste Sogne helt ned til Lærer *Falkenberg* i Goldebæk, Hjoldelund Sogn og Brødrene Tømmermester *Petersen* i Haslund og Landmand *Petersen* i Østenaa begge i Fjorde Sogn.

Den djærveste og modigste af disse Mænd var Kromand Lassen i Jarlund, men han var ogsaa fra Nordslesvig, født i Aarslev ved Aabenraa og Ætling af en kraftig nordslesvigsk Bondeslægt. Lassens Sønner havde allerede først i Firserne aftjent deres Værnepligt i den preussiske Hær. Hans tysksindede Naboer betragtede dem derfor som

¹⁾ Et Tilbageblik I. S. 216.

²⁾ Fra Kampaarene I. S. 17 o. f.

vundne for Tyskheden. Men ved Valget i 1887 troppede de op med Faderen og stemte paa Gustav Johannsen. Naboerne var forbavsede, men Lassen svarede triumferende: „Jeg er jo fra Skovlandet og forstaar derfor nok at faa Tjørnepode til at gro!“

Med særlig Glæde fortalte Lassen mig, hvorledes han havde drejet Præsten en Knap. Da Pragfredens § 5 blev bekendt, satte Slesvig-Holstenerne en til Kong Wilhelm rettet Petition i Omløb med Bøn om, at Hertugdømmerne maatte blive „up ewig ungedeelt tosamen.“ Sognepræsten, som var en ivrig Slesvig-Holstener, samlede Underskrifter paa Petitionen, kom ogsaa til Kromanden og bad forsigtigt om hans Underskrift. Lassen læste Petitionen opmærksomt igennem, sagde derpaa: „Jo, den vil jeg nok underskrive,“ og satte sit Navn under. Glad overrasket foldede Præsten hurtigt Petitionen sammen og stak den i Lommen. „Sig mig en Gang, Lassen,“ spurgte han derpaa, „hvor kan det være, at De som Dansksindet ikke var betænkelig ved at underskrive Petitionen?“ — „Det skal jeg saamænd gerne sige Dem, Hr. Pastor,“ svarede Lassen. „Petitionen er rettet til Kong Wilhelm, og han raader kun over, hvad der hører til Preussen. Men nu er Hertugdømmerne jo allerede i 1864 bleven delt saaledes, at Ærø og otte Sogne ved Kolding er kommen til Danmark. Skal Kong Wilhelm derfor sørge for, at Hertugdømmerne bliver „up ewig ungedeelt tosamen“ kan det kun ske ved, at han giver Danmark alt det tilbage, som han røvede fra det i 1864, og det har jeg selvfølgelig ikke noget imod.“ Præsten sagde hurtigt Farvel og gik.

I Februar 1890 foretog jeg en Rejse til *Før* for at knytte Forbindelse med dansksindede Friser. Vesterland—*Før*, som havde hørt til de danske Enklaver, mødte med et anseeligt Flertal af danske Stemmer i 1867. Senere var Forbindelsen nordpaa bleven afbrudt. De danske Førere i Vestslesvig havde ingen Forbindelse derovre. Tilfældigt fik jeg opspurgt, at Frøknerne *Hammer*, Kaptajnløjtnant Ham-

mers Søstre, efter 1864 havde opretholdt Forbindelsen med Dansksindede paa Før. Gennem dem lykkedes det mig at faa Adresser paa flere fremtrædende, dansksindede Føringer, hvoraf de betegnede Blikkenslagermester *Boysen* i Wyk og Gaardejer *Jens Chr. Erichs* i Goting som de mest indflydelsesrige. I Wyk opsøgte jeg derfor straks Boysen. Desværre havde han et Par Dage før mistet sin Hustru. Nedbøjet af Sorg kunde han derfor ikke tage sig af Sagen. Jeg bad saa Værten i Hotellet, hvor jeg var taget ind, om at leje mig et Enspænderkøretøj til en Rundtur paa Øen. Noget efter holdt Vognen for Døren. Kusken var en yngre Slagter. Vi kørte først til Goting. *Jens Christian Erichs* kom netop kørende fra Marken paa en Arbejdsvogn, forspændt med et Par smaa Blaaskimler. Da jeg sagde, at jeg kom med Hilsen fra Frøknerne Hammer udbrød han glædestraalende: „Ach, die lieben Fräulein Hammer!“ og løb foran mig hen til Indgangsdøren. „Se op,“ raabte han. Over Døren var der anbragt en rund Trætrille over en Fod i Tværmaal, malet som en dansk Korkarde. Inde i Forstuen hang et fuldrigget Skib. Fra Agterstævnen vajede Dannebrog. Han greb Flaget, viftede med det og bød mig endnu engang hjertelig Velkommen. Vi gik derpaa ind i hans Dagligstue, hvor jeg forebragte mit Ærinde, fremhævede det forestaaende Rigsdagsvalgs Betydning og anbefalede Gustav Johannsens Valg. Han var straks villig til at tage sig af Sagen og rede til at sætte mig i Forbindelse med gode danske Mænd i alle Landsbyer paa Vesterland—Før.

I mine gamle Optegnelser finder jeg Adresserne paa de Mænd, han anbefalede mig. Det var: Simon Boysen og Jens Bastiansen i Borgum, Peter Beck og Boy Breckling i Niblum, Købmand Erik Rohlf i Süderende, Erik Wilhelm Petersen, Yttersum, Volkert Faltings i Oldsum og Hans Simon Hansen i Klintum. Jens Chr. Erichs i Goting var i alle Henseender en solid og paalidelig Mand, som

vidste, hvad han vilde. Med hans Anbefaling kørte jeg fra Tillidsmand til Tillidsmand.

Simon Boysen fra Borgum havde været i Amerika i henved 40 Aar, talte bedre Engelsk end Tysk, stod noget fremmed overfor Forholdene og var meget tilbageholdende. Jens Bastiansen var mere imødekommende. Erik Wilhelm Petersen gjorde et godt Indtryk, var meget velvillig, roste Jens Christian Erichs i høje Toner og lovede at tage sig af Sagen.

Jeg mærkede, at min Kusk efterhaanden var bleven meget interesseret i, hvad jeg foretog mig. Det viste sig senere, at han var et ivrigt Medlem af Krigerforeningen i Wyk. Han troede først, at jeg var Forsikringsagent og søgte at udfritte mig, mens vi kørte fra By til By. Jeg svarede afvisende, og dette gjorde ham mere mistænkelig. Da vi kom til Yttersum, og jeg vilde tage Afsked med Petersen, spurgte han, om han ikke havde en Fedekalv, og da dette var Tilfældet, sagde han et Par undskyldende Ord til mig og gik saa med Petersen ind i Stalden, hvor han, som det senere viste sig, udfrittede ham om, hvad mit Ærinde var. Jeg var nu ogsaa bleven mistænksom, og for ikke at blive mere udspioneret lod jeg ham, da vi kom til den næste By, køre ind i Kroen, mens jeg tilfods gik hen til Købmand Rohlfs. Jeg traf hverken ham eller Sønnen hjemme, men derimod hans Svigerdatter, som var kommen fra en anden Egn og var udpræget preussisksindet. Af hende blev jeg derfor afvist, men traf senere paa Tilbagevejen Købmand Rohlfs, som velvilligt modtog Stemmesedlerne og lovede at virke for Gustav Johannsens Valg. Volkert Faltings i Oldsum var en ældre Mand, velvillig flink og forekommende, det samme gjaldt om Hans Simon Hansen i Klintum, som var mere intelligent.

Den betydeligste var Blikkenslagermester Boysen i Wyk, men han var modløs. Efter hans Udtalelser var der ogsaa danske Folk paa Østerland—Før. Imidlertid var min Kusk

allerede i Oldsum kommet i Forbindelse med en Gendarm, som derefter fulgte mig fra By til By og konstaterede, med hvem jeg traadte i Forbindelse. Jeg var næppe kommen tilbage, før der i den tyske Presse rettedes et voldsomt Angreb paa mig, fordi jeg havde udstrakt den danske Agitation til Før. Der øvedes nu et meget stærkt Valgtryk paa de Mænd, som var traadt i Forbindelse med mig. Og da de var uoplyste med Hensyn til politiske Rettigheder, blev Valgtrykket ikke virkningsløst. Paa Valgdagen blev der trods alle Løfter og Tilsagn kun afgivet 9 danske Stemmer.

I Oktober 1888 havde vi Landdagsvalg. Vælgerforeningen var da stærk nok til at overtage Valgagitationen. Bestyrelsen opfordrede i et Valgopraab indtrængende alle danske Vælgere til at møde paa Valgdagen. Forretningsudvalget opfordrede Vælgerne til at melde enhver Krænkelser af Valgretten til Foreningens Formand, som derefter vilde drage de skyldige til Ansvar. Befolkningen nemmede snart, at Vælgerforeningen stod Vagt og Værn om dens lovlige Rettigheder, og drog i vid Udstrækning Nytte deraf.

Landdagsvalgene var indirekte Valg. Valgkredsen var inddelt i Valgdistrikter. I et Valgdistrikt maatte der ikke være under 750 og ikke over 1750 Indbyggere. Distriktets Vælgere opførtes paa en Vælgerliste, saaledes at den højstbeskattede stod øverst, den lavestbeskattede nederst med Angivelse af den samlede Skat, enhver betalte i Skatteaaret. Skatten sammentales og deltes derpaa i tre lige store Summer. Saa mange Vælgere fra den højstbeskattede nedad, som tilsammen betalte en Tredjedel af Valgdistriktets samlede Skat, dannede første, de derefter følgende Vælgere, som ligeledes betalte en Tredjedel af Skatten, anden og Resten tredje Klasse. I Bondelandet Nordslesvig var der i Reglen 4—10 Vælgere i første, 10—20 Vælgere i anden og 250—300 Vælgere i tredje Klasse. Valgret havde alle over 24 Aar gamle Mænd, som var i Besiddelse af deres borgerlige Æresrettigheder. Valget var mundtligt.

For hver 250 Vælgere skulde der vælges en Valgmand. Var der over 1500 Vælgere i Valgdistriktet valgtes der to Valgmænd, var der under 900 Vælgere i Distriktet en Valgmand i hver Klasse. Skulde der vælges fem Valgmænd, valgtes der to i første og tredje, en i anden, skulde der vælges fire, en i første og tredje, to i anden Klasse. Under denne kunstige Valgordning, som gav Vilkaarligheden frit Spil, udvikledes den berygtede, af Oppositionspartierne forhadte preussiske Valggeometri. Landraaderne fastsatte efter omhyggelige Beregninger egenmægtigt Valgdistrikternes Størrelse saaledes, at de, saavidt det var muligt, sikrede Regeringspartierne Flertallet. Dertil kom, at Administrationen og dens haandgangne Mænd ublufærdigt øvede et af den offentlige Stemmeafgivning muligst, afskyeligt Valgtryk. Under disse Forhold trængte Vælgerne i høj Grad til Oplysning, Raad og Vejledning. Vælgerforeningen fandt derfor straks en frugtbar Arbejds-

Da Landraaden i Sønderborg kundgjorde Valget i anden Valgkreds, gjorde han sig skyldig i en grov Fejltagelse ved under Henvisning til Valgretten til Rigsdagen at anordne, at kun Mænd over 25 Aar maatte opføres paa Vælgerlisten. Under Henvisning til den preussiske Valglov, som fastsatte Valgretsaldern til 24 Aar, krævede jeg straks offentlig Kundgørelsen ændret. Landraaden maatte parere Ordre. Skønt Sagen var oplagt, styrkede det dog Tilliden til min Lovkyndighed. I de følgende Uger strømmede der Forespørgsler, Anker og Klager over Embedsmændenes Myndighedsmisbrug ind til mig fra alle Kanter.

Udvandringens Eftervirkninger sporedes endnu stærkt. Indbyggerantallet i Nordslesvig var siden 1867 gaaet ned med over 12,000. I de to nordslesvigske Valgkredse skulde der som Følge af Nedgangen kun vælges 423 Valgmænd i 1888 imod 445 i 1885. Tabet maatte uundgaaeligt ramme os. Men trods Valggeometri og Valgtryk erobrede Ty-

skerne ikke et eneste Mandat. Der blev i 1888 valgt 276 danske Valgmænd imod 298 i 1885 og 147 tyske Valgmænd imod 147 i 1885. Under de givne Forhold maatte dette betragtes som meget tilfredsstillende.

Valgmændene valgte atter Landdagsmanden. Mens anden Valgkreds siden N. Ahlmanns Tilbagetræden havde været repræsenteret i Berlin af *Hans Lassen*, som efter H. A. Krügers Død havde aflagt Forfatningseden, stod første Valgkreds vedvarende splittet. To udmærkede Mænd *A. D. Hørlyck*, Rurup og *P. Skau*, Bukshave havde her siden Krügers Død staaet som Modkandidater. Forud for Hovedvalget var der hver Gang bleven afholdt et Prøvevalg. Ved dette havde de fleste Valgmænd stemt paa A. D. Hørlyck. Mindretallet bøjede sig derefter loyalt. Ved Hovedvalget blev han valgt med alle danske Stemmer. Men da han ikke vilde aflægge Forfatningseden, kunde han ikke indtage sit Sæde i Berlin. Vælgerforeningen fik nu Enigheden genoprettet. Efter Bestyrelsens Ønske trak baade A. D. Hørlyck og P. Skau deres Kandidaturer tilbage. *Gustav Johannsen* blev derefter opstillet i første Valgkreds. Alle danske Valgmænd stemte paa ham. Da Landdagen blev indkaldt, mødte han, aflagde Forfatningseden og indtog sit Sæde. Vælgerforeningen havde dermed løst en betydningsfuld Opgave: Rækkerne var atter sluttet!

KAMPEN FOR MODERSMAALET S RET I SKOLE OG KIRKE

Vælgerforeningen fik hurtigt andre Opgaver at varetage. Julemorgen offentliggjorde Regeringen i Slesvig „Anvisningen af 18. Februar 1888“, som ophævede Undervisningen i Modersmaalet i de nordslesvigske Folkeskoler. Indtil 1872 havde Undervisningssproget været Dansk i henved 600 Folkeskoler, 1878 blev Tysk ligestillet med Dansk som Undervisningssprog. Samtidig bestemte Regeringen, at Tysk kunde indføres som Undervisningssprog, hvor et Flertal af Skoleinteressenter ønskede det. Administrationen havde derefter anvendt alle de Midler, der stod til dens Raadighed, for at fremkalde Andragender om tysk Undervisningssprog. I Sognene ned mod vor nuværende Grænse, hvor der var stærke tyske Mindretal, og Optanter ikke kunde blive naturaliserede, var dette lykkedes i en Udstrækning, som var egnet til at vække alvorlige Bekymringer. Aaret før havde jeg i en Afhandling i „Højskolebladet“ om „Vor nationale Stilling i Mellemslesvig“ henledt Offentlighedens Opmærksomhed paa de Farer, der her truede. Afhandlingen, som den Gang vakte megen Opmærksomhed og rejste en livlig Diskussion, er senere optrykt i „Fra Kampaarene I“. Fortyskningens Fremskridt ad den Vej gik imidlertid det preussiske Kultusministerium for langsomt. Med Anvisningen af 18. Decbr. 1888 vilde det rette et Dødshug imod Befolkningens danske Modersmaal. Skoleinspektørerne og Lærerne skulde efter

Anvisningen „ogsaa udenfor Skolens Mure betjene sig af det tyske Sprog i Samkvem med Børnene og agte paa, at dette ogsaa mere og mere skete i Børnenes indbyrdes Samkvem.“ Følgen var, at man de fleste Steder forbød Børnene at tale Dansk paa Legepladsen. Vi rejste straks en energisk Kamp imod denne himmelraabende Uretfærdighed. I en Nytaarsartikel i Dybbøl-Posten mindede jeg om, hvorledes *Nicolai Ahlmann* i en Tale for Modersmaalet med stor Virkning havde anvendt Salmeverset „Guds Ord det er vort Arvegods“ med den Ændring:

*Vort Sprog det er vort Arvegods,
 Det skal vort Afkoms være;
 Gud giv os i vor Grav den Ros,
 Vi holdt det højt i Ære!
 Det er vor Hjælp i Nød,
 Vor Trøst i Liv og Død,
 O Gud ihvor det gaar,
 Lad dog, mens Verden staar,
 Det i vor Æt nedarves!*

I Tilslutning dertil rettede jeg et skarpt Angreb paa nordlesvigske Præster, som i et paa Dansk affattet Op-
 raab indtrængende opfordrede Befolkningen til at yde Bidrag til Hjælp imod den kirkelige Nødstilstand i tyske Storbyer, men ikke tog til Genmæle imod Regeringens sidste, ogsaa i vore kirkelige Forhold dybt indgribende Skolereskript.

Vælgerforeningens Bestyrelse blev sammenkaldt straks efter Helligdagene. Efter at have drøftet Stillingen ind-
 gaende besluttede den enstemmigt:

1. at opfordre Tillidsmændene til at sætte sig i Spidsen for Indgivelsen af Bønsskrifter om Modersmaalets Bevarelse som Undervisningssprog i hvert enkelt Skoledistrikt, 2. at Forretningsudvalget udvidet med de to Landdagsmænd skulde affatte, trykke og udbrede en almindelig Skolepetition til Underskrift af saa vidt muligt alle danske Skoleinteressenter. 3. at Petitionen derefter skulde overræk-

kes Regeringen i Slesvig af en Deputation, bestaaende af de tre hidtilværende Provinsslanddagsmænd H. Lassen, Peter Skau og Rasmus Clausen, og 4. at henlede Befolkningens Opmærksomhed paa Sagen med et Opraab, som skulde offentliggøres i den samlede danske Presse i de Dage, Tillidsmændene indsamlede Underskrifter paa Petitionen.

I de følgende Uger havde jeg travlt med at udføre disse Beslutninger. Petitionerne blev udsendt til Tillidsmændene, som indenfor en bestemt Frist skulde tilbagesende dem til mig i underskreven Stand. Da Fristen var udløbet, var de underskrevet af 9,983 Skoleinteressenter. Det var mig imidlertid magtpaaliggende at naa noget højere op, fordi „over 10,000 Underskrifter“ vilde være et værdifuldt Slagord baade i Parlamenterne, paa Synoderne og i Pressen. Ved at sammenligne Underskrifternes Antal med Indbyggerantallet i de enkelte Sogne, fik jeg det Indtryk, at der maatte kunne gøres en god Efterhøst i Ulkebøl Sogn paa Als. Jeg gik da hen til min gode Ven og altid beredvillige Kampfælle Slagter *Jens Timm* og bad ham om at tage med mig ud til Ulkebøl Sogn for at samle 20—30 Underskrifter. Han var straks rede, spændte for og i et væmmeligt Vejr, Tøbrud med Rusk og Regn og Veje, som næsten var ufremkommelige for Snesjap, drev vi rundt i Sognet, indtil vi ved Aftenstid havde samlet 31 Underskrifter. Petitionen blev derefter overrakt Regeringen, forsynet med 10,014 Underskrifter, og Slagordet „over 10,000 Underskrifter“ brugtes i de følgende Aar med megen Virkning, første Gang da H. Lassen og Gustav Johannsen nogle Uger senere i den preussiske Landdag stillede et Forslag om Anvisningens Ophævelse.

At følge Vælgerforeningens fortsatte Kamp imod Skolens Fortyskning i alle Enkeltheder vilde føre for vidt. Jeg nævner derfor blot, at Foreningen ogsaa rejste Kampen i Skoledistrikterne, Kirkeforstanderskabene og paa Synoderne. Ud paa Sommeren behandlede Bestyrelsen et af Gdr. *Rasmus Hansen* i Kastrup stillet Forslag om „af

Hensyn til Skolens fremadskridende Fortyskning at forberede en almindelig Udtrædelse af Statskirken.“ Om denne Forhandling indeholder Vælgerforeningens Protokol følgende Notits: „Bestyrelsen underkastede Spørgsmaalet en alvorlig Prøvelse. Der var Enighed om, at hvis Fortyskningen ogsaa naaede Kirken, vilde en Udtrædelse af Statskirken være uundgaaelig, hvis den sidste Rest af kirkeligt Liv i Nordslesvig ikke skulde prisgives. Og da Kirkens Fortyskning tilsyneladende forberedes, besluttede Bestyrelsesmedlemmerne at drøfte det alvorlige Spørgsmaal hver i sin Kreds, for at kommende Tider ikke skal overraske os og finde os fuldstændig uforberedte.“

I Tilslutning dertil vedtog Bestyrelsen at opfordre nordslesvigske Synodemedlemmer til at føre Sagen frem paa de forestaaende Provstisynoder. Dette resulterede i, at alle nordslesvigske Provstisynoder vedtog Forslag om at opfordre Konsistoriet i Kiel, Statskirkens øverste kirkelige Myndighed i Hertugdømmerne til med Henblik paa Kirkens Tarv at gøre sin Indflydelse gældende for at faa Anvisningen af 18. Decbr. 1888 ophævet.

Efter at Folkeskolens Germanisering var bleven gennemført, søgte Konsistoriet i Kiel med en Iver, som var en bedre Sag værdig, ogsaa at indføre tysk Gudstjeneste i danske Sognemenigheder. Maalet var tydeligt nok Skolens og Kirkens fuldstændige Fortyskning. For i Tide at modvirke denne Udvikling besluttede Vælgerforeningen at udstrække sin Virksomhed til de kirkelige Valg.

Sognepræsterne var i Førstningen passive overfor Angrebene paa Befolkningens Modersmaal. Det gjaldt om at rive dem ud af Passiviteten og at støtte Menighedsraadene og Synoderne i Forsvaret for Modersmaalets Ret. Ved Hjælp af Spørgeskemaer, som jeg udsendte til Tillidsmænd i alle nordslesvigske Sogne, skaffede jeg mig et klart Overblik over Præsternes Stilling, Menighedsraadenes og Synodernes Sammensætning m. m. De fleste Præster var saa vel disciplinerede preussiske Embedsmænd, at de slog sig

til Ro med et: „Hvad Fatter gør, er altid det rigtige!“ Men der var selvfølgelig hæderlige Undtagelser.

Dertil hørte for det første en lille Kreds af gamle danske Præster paa Als. Betydeligst af dem var *Jørgen Hansen*, som efter den sidste Krig var bleven afsat af Preusserne som Biskop over Als og Ærø, men blev siddende som Sognepræst i Egen til sin Død.

Jørgen Hansen var allerede først i Trediverne som ung Sognepræst i Notmark Bøndernes Hjælper og Raadgiver i deres utallige Retsstridigheder med Hertugen af Augustenborg. Da *Chr. Ditlev Paulsen* i 1832 slog til Lyd for Modersmaalets Ret i Sønderjylland, traadte han straks i Forbindelse med ham. Ved de første Valg til Stænderne fældede han Hertugens haandgangne Mand, Herredsfoged Dr. Steffens, Nordborg. Senere var han bl. a. med til at grundlægge „Dannevirke“, hvis første ledende Artikler han skrev.

Jørgen Hansens energiske Arbejde for en tidssvarende Ordning af Skole- og Fattigvæsnet, henledte tidlig Opmærksomheden paa hans administrative Evner. I Februar 1848 blev han udnævnt til Biskop over Als og Ærø, efter Vaabenstilstanden i Malmø endvidere til Medlem af den Regeringskommission, der indtil videre skulde overtage Civilforvaltningen i Hertugdømmerne.

Efter Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen blev der rettet stærke Angreb paa Biskop Hansen, fordi han gik sin egen Vej, aflagde Embedseden til de nye Magthavere og blev i Sønderjylland i en Tid, hvor store Skarer af danske Embedsmænd gik nordpaa, fulgt af det værnepligtige Mandskab, for at undgaa Edsaflæggelsen til de forhadte Preussere. Han svarede: „Jeg har som indfødt Slesviger altid følt det som min Pligt at blive paa min Post. Er der nogen, der af Embedsmændenes Bortgang har Fordel, saa er det Fjenden, der derved i Reglen erholder Lejlighed til at anbringe en Mand, der bedre virker i hans Aand.“ Alsingerne forstod og billigede dette Standpunkt.

De valgte ham senere til Medlem af Provinssynoden, hvor han talte imod Skolens Germanisering.

Da Edskampen senere udbrød, gav H. A. Krüger og hans Meningsfæller Biskop Hansen Skylden for, at N. Ahlmann havde svigtet Protestpolitikken og nedlagt sit Mandat som Landdagsmand. Formelt set havde Jørgen Hansen ved at blive preussisk Statsborger mistet sin Ret til Pension som afskediget dansk Biskop. Men da Regeringen fandt dette ubilligt, stillede den 1876 Forslag om at bevilge ham en Pension paa 1400 Kr. aarlig. Dette vakte Protestmændenes Uvilje. Fra Haderslev Vesteramt rettedes der en indtrængende Anmodning til Sophus Høgsbro og andre indflydelsesrige Rigsdagsmænd om endelig ikke at bevilge Pensionen, „da det“, hed det i Henvendelsen, „vil blive følt som et Slag i Ansigtet paa Krüger og alle dem, der har ofret noget for ikke at aflægge Ed og tillige som en Indsigelse imod Folkestemningen.“ Rigsdagen var lydhør. Forslaget blev syltet, og han fik ingen Pension.

Biskop Hansen var min Faders Fætter. Min Bedstefader havde hjulpet ham i Vej i de trange Tider efter Statsbankerotten. Det glemte han aldrig. Mine Forældre plejede at besøge ham hver Sommer og var altid velkomne. Stundom var jeg med. Under et saadant Besøg fattede Biskoppen Interesse for mig og indbød mig til at besøge sig alene senere hen, for at vi i Ro og Mag kunde tale sammen om Fortiden. Jeg modtog med Glæde Indbydelsen. En dejlig Septembermorgen færgede min gamle Ven Peter Skomager mig fra Sottrupskov over Alssund og Augustenborgfjord til Stolbroløkke. Jeg var den Gang i Konfirmationsalderen. Turen staar endnu i Glans for mig. Ad bugtede Veje, langs Skovbryn, som allerede havde Efteraarets fine Farvetone og mellem høje Hegn, hvor brune Nødder sad saa løse i de blege Klaser, at jeg kunde ryste dem ned, mens Brombærrankerne indbydende udstrakte deres sortglinsende Frugter, og Benveddens pragtfulde røde Bær lyste mig imøde paa lang Afstand, vandrede jeg

gennem prægtige, af store Abildgaarde med gylden Frugt halvt skjulte Landsbyer op til Bispegaarden i Guderup. Biskoppen var hjemme og modtog mig med megen Velvilje. Samtalen gled straks ind paa Fortiden. Jeg spurgte, og han fortalte. Slægtsminder vekslede med Fremdragelsen af Episoder, som kastede skarpe Strejflys over hans Arbejde og Kamp i Trediverne og Fyrreerne for Modersmaalets Ret og imod Slesvig-Holsteinismen, repræsenteret af Hertugen af Augustenborg. Mellem Krigene havde han som Helstatsmand været en bestemt Modstander af Ejderpolitikken. Hans Dom over de nationalliberale Statsmænd var haard og skaanselsløs. Efter Hertugdømmernes Indlemmelse i Preussen havde han sluttet sig til Delingstanken. Han var fuldt og fast overbevist om, at det preussiske Regimente, som han kritiserede skarpt, ikke blev varigt. Da jeg efter en lærerig Dag henimod Aften forlod Bispegaarden, overrakte han mig tillidsfuldt sine skriftlige, endnu ikke trykte Erindringer, for at jeg kunde uddybe Emnerne i Ro, naar jeg kom hjem.

Biskop Hansen var Sognepræst i Egen, indtil han i 1889 døde, 87 Aar gammel, efter at have varetaget sine Embedsforretninger til det sidste. Hans Jordefærd samlede et vældigt Følge, som vilde vise den gamle, karakterfulde Præst, der gennem et langt virksomt Liv havde vundet sine Sognebørns Kærlighed og sine politiske Meningsfællers og Modstanderes Højagtelse, den sidste Ære. Her mødtes for første og sidste Gang den danske Befolkning's Tillidsmænd fredeligt med Provstiets tyske Gejstlighed og den preussiske Administrations lokale Spidser. Jeg kørte derud sammen med *Gustav Johannsen* og Redaktør *Jessen*. I Sørgehuset blev vi af Biskoppens Søn, Oberstløjtnant *Jørgen Hansen*, den Gang Chef for det i Provisorietiden oprettede danske Gendarmerikorps, forestillet for General *von der Schulenburg* og Landraad *v. Tschirschnitz* fra Sønderborg. Den sidste af Øens gamle danske Præster, Pastor *Schwennsen* fra Hørup talte gribende og dybt bevæget ved Biskop-

pens Baare. En Tidsperiode var ved at rinde ud, et Af-snit af Sønderjyllands Historie fandt med dette Dødsfald sin Afslutning.

Generalsuperintendent *Godt*, som efter Krigen var bleven Biskop i Hertugdømmerne, var afgaaet ved Døden i 1885 og bleven afløst af *Theodor Kaftan*. I mangt og meget mindede Godt, en Bondesøn fra Rinke-næs om Biskop Hansen. Men han havde som Kieler Student i sin Ungdom sluttet sig til Slesvig-Holsteinismen, havde senere som Præst i Nordslesvig vovet sig for langt ud og var derfor blandt de Præster, der efter Trearskrigen maatte søge Embede sydpaa. Under den anden slesvigske Krig dukkede han atter op i Nordslesvig som Civilkommissærernes Tillidsmand ved Ordningen af de kirkelige Forhold i Sønderjylland. I en Snes Aar sad han derefter som Biskop i Slesvig.

Skønt udpræget tysksindet stod Generalsuperintendent Godt i det hele paa en god Fod med den nordslesvigske Befolkning. Man satte Pris paa hans jævne, bramfri Færd, paa den Forkærlighed, hvormed han paa sine Visitatsrejser benyttede det fælles sønderjydske Folkemaal og betragtede ham som en forstandig, i økonomiske Spørgsmaal medgørlig Mand, med hvem man kunde opnaa en hensigtsmæssig Ordning ved Nedlæggelsen af overflødige Præsteembeder, hvoraf der bestod en Del i Form af Kapellanier i forholdsviis smaa Sogne.

Indenfor de før 1848 hævdundne Grænser værnede han Modersmaalets Ret i Kirke og Skole. Anvisningen af 18. December 1888 vilde sikkert have stødt paa energisk Modstand, hvis han endnu paa dette Tidspunkt havde siddet paa Bispestolen i Slesvig. Biskop *Kaftan* har i sine Erindringer udtalt sig meget misbilligende og nedsættende om Skole-Anordningen og bestemt hævdet, at den blev udstedt imod hans Vidende og Vilje. Jeg tvivler ikke om, at dette er rigtigt. Men hvorfor søgte han ikke, da han var overbevist om dens skadelige Virkninger, at faa den ændret, mens

det endnu var Tid? Kredsskoleinspektør *Mosehuus* paastod Aaret efter overfor mig under et hæftigt Angreb paa Generalsuperintendenten, at Hr. Kaftan stiltiende havde fundet sig i den trufne Ordning, fordi Regeringen belønnede hans Tavshed med Opfyldelsen af hans længe nærede, underligt pietetsløse Ønske om at flytte Slesvigs, snart tusindaarige Bispesæde til Kiel. Om dette er rigtigt, kan jeg ikke bedømme. Men at Bispestolen kort efter blev flyttet til Kiel er en Kendsgerning. Det staar endvidere fast, at Hr. Kaftan, da 77 nordlesvigske Præster omsider i 1893 under deres Sognemenigheders Tryk satte sig i Bevægelse for at faa Skoleordningen ændret, vægrede sig ved at være Ordfører for en Deputation, som de havde besluttet at sende til Kejseren med ydmyg Bøn om at faa et Par fattige, danske Sprogtimer indført i de nordlesvigske Folkeskoler af Hensyn til Religionsundervisningen. Set imod denne Baggrund er Hr. Kaftans Indignation for silde født til at gøre Indtryk. Generalsuperintendent Godt vilde sikkert bedre have forstaaet at handle i rette Tid.

Før jeg forlader Generalsuperintendent Godt, vil jeg endnu fremdrage et karakteristisk Træk. Under en Visitats i Sundeved hørte han Børnene i Geografi. Læreren havde med Visitatsen for Øje indøvet et Bravournummer. Han lod Børnene foretage en Rejse til Cypern. Alt klappede. De vidste nøje Besked om Rejseruter, Befordringsmidler, og hvilke Lande og Byer, de passerede. Læreren var stolt over den vellykkede Parade. Men saa sagde Generalsuperintendenten: Ja dette var jo meget godt, lille Børn. Men jeg tror ikke, ret mange af Jer nogensinde kommer til Cypern. Lad os derfor hellere foretage en Rejse fra Sottrup til Egerndund. Hvem af Jer ved, hvorledes vi kommer derned? Der indtraadte en pinlig Tavshed. Ikke een meldte sig. Da smilede Generalsuperintendenten lunt og sagde til Læreren: „Herefter bør De tænke mere paa Egerndund end paa Cypern!“

Adskillige af de Præster, der efter Krigen fik Ansæt-

telse i Nordslesvig, havde i deres Ungdom sluttet sig til den slesvig-holstenske Bevægelse. Faa blev den tro. De fleste forsonede sig forbavsende hurtigt med det preussiske Regimente. Til dem hørte de to myndige Provster *Schmidt* paa Als og *Reuter* i Sundeved, som i Sprog-sagen blev den nordslesvigske Gejstligheds Førere. De var begge betydelige Personligheder, retsindige Mænd og agtværdige Præster, indtil den Grænse, hvor de som Statens lydige Tjenere bøjede sig for dens Krav, selv hvor de ikke kunde bringes i Overensstemmelse med en Sjælesørgers Pligter overfor sin Menighed. Deres Forsvar for Modersmaalets naturlige Ret i Skole og Kirke var derfor ikke mere værd, end Rane Jonsens Forsvar for Erik Glipping i Finderup Lade.

Fra dansk Side foreholdt vi under Kampen for Modersmaalet ikke blot Præsterne det danske Digterord:

„Modersmaal er vort Hjertesprog,
Kun løs er al fremmed Tale,
Det alene i Mund og Bog,
Kan vække et Folk af Dvale.“

men ogsaa det tyske Digterord:

„Überall weht Gottes Hauch,
Heilig ist wohl mancher Brauch.
Aber soll ich beten, danken,
Geb ich meine Liebe kund,
Meine seligsten Gedanken
Sprech ich wie der Mutter Mund.“

Men af den tyske Gejstlighed saa kun faa saaledes paa Sagen. Da Provst *Schmidt* i 1891 som Medlem af Provinssynoden første Gang skulde tage Standpunkt til det danske Sprogandragende, sagde han: „Naar jeg forstaar Anvisningen af 18. Decbr. rigtig, saa skal den muliggøre Indførelsen af det tyske Sprog ved Gudstjenesten indenfor en overskuelig Fremtid, og det er kun i sin Orden, at det tyske Sprog fremtidig bliver Kirkesprog i Nordslesvig.“

Da Menighedernes Tryk blev stærkere, og især følte pinligt af Præsterne paa Synoderne, hvor de blev haardt trængt af Lægmandenes dygtige Ordførere, med Gaardejerne *Andreas Kaad*, *Mindebjerg* og *Jørgen Iversen*, Svejrup i Spidsen, stillede Provst Schmidt Forslag om Indførelsen af to danske Sprogtimer ugentlig. Mærkværdigt nok motiverede han ikke Forslaget med en Henviſning til Religionsundervisningen og Gudstjenesten, som var dansk i over Hundrede nordslesvigske Sogne, men kun med Ønskeligheden af, at Børnene, naar de senere kom hjemme fra, kunde skrive et Brev, som Forældrene kunde forstaa. Dette virkede overraskende, fordi der allerede forelaa Tilfælde, som klart viste den bestaaende Skoleordnings Brøst, hvad Religionsundervisningen angik.

Meget lærerig var saaledes en Tildragelse i Varnæs: Præsten talte i Kirken med Børnene om Ordet: Du skal elske Din Næste som Dig selv, og spurgte dem: Hvad forstaa vi ved Næste? En fjorten Aars Pige svarede: *Fuglereder!* Det tyske „Nester“ ledte Barnet, som fandt det selvfølgeligt, at man skulde elske Fuglereder, paa Vildspor.

Til de gamle slesvig-holstenske Præster, der ikke forsonede sig med det preussiske Regimente hørte Provst *Göttig* i Aabenraa og Pastor Dr. phil. *Lange* i Ullerup, med hvem jeg ogsaa i disse Aar kom i personlig Berøring. Provst *Göttig* var i Besiddelse af mange udmærkede Egen-skaber. Han var en alvorlig, samvittighedsfuld Præst, en fast Karakter, som ikke var bange for at hævde sin Mening overfor Konsistoriet og Regeringen, „denn ich bin nicht aus Stroh!“ — plejede han at sige. Men han hørte desværre til de nordslesvigske Præster, der aldrig lærte at tale Dansk. I Aabenraa, hvor der var to Præster, prædikede han kun paa Tysk, men i alle Provstiets Landsog-
ne var Kirkesproget Dansk, og naar han i Embedsmedfø-
r optraadte i disse, gjorde han sig i Reglen skyldig i grove Sprogbommerter.

I Hjorkær var der bleven ansat en ny Præst, som hed

Engell. Da Provsten kom for at indføre ham i Embedet, sagde han indledende: „Du Jordkirch Menighet haver længe ønsket Dig en goot Præest, men nu haver Du faaet en satan (saadan)“. „Det var rigtignok en slem Skuffelse, sagde en Bonde lunt, da Tilhørerne forlod Kirken, „jeg troede, at vi havde faaet en Engel!“

Ved en Overhøring i Ensted Kirke spurgte Provsten Børnene: „Wat er den Bibel?“ Børnene svarede, som de havde lært: „Guds Ord“, „Den hellige Skrift“, „Bøgernes Bog“, men Svarene tilfredsstillede ham ikke, og saa gav han selv Forklaringen. „Den Bibel“, sagde han, „det er en Stroom, det er en dyb Stroom, det er en Stroom, hvori en Laem, den kan woi¹⁾ og en Elefant, den kan svom²⁾. Wat er saa den Laem, som kan woi: Det er Du, og Du og Du, men den Elefant, som kan svom, det er Luuther!“

Ofte vakte Provst Gøttigs Behandling af det danske Sprog Forargelse, men der fandtes ogsaa Folk, som gik i Kirke, naar han kom, for at more sig over hans Sprog-bommerter. Iøvrigt var han vellidt, fordi han havde Hjerteret paa det rette Sted. Personlig havde han sat Pris paa Junggreen. Da Politimyndighederne forbød Indskriften paa et Mindesmærke, som Befolkningen vilde rejse til Ære for ham, erklærede Provsten, at han i Embedsmedfør udøvede Politimyndigheden paa Kirkegaarden. „Der kan De rolig rejse Mindesmærket,“ sagde han til Gustav Johannsen, „denn ich bin nicht aus Stroh!“ Og der blev Mindesmærket rejst.

Da Bismarck i 1865 aabnede en Pressekampagne imod Slesvig-Holstenerne skrev „Kølnische Zeitung“: „Hvad vilde man sige i Tyskland, naar man hørte en Præst bede i Kirken: „Tillad os vor Skyld“, eller at paalægge Menigheden at „forgive“ deres Fjender, eller at forkynde den Lære, at „Ordet blev Flæsk“. Men saadanne Ting hører man saa ofte i nordslesvigske Kirker, at man kunde fylde

¹⁾ vade. ²⁾ svømme.

en hel Bog dermed.“ Disse Ord er ofte bleven citeret, og der har været mange andre Historier af lignende Art i Omløb. Adskillige af dem hører til de vandrende Sagn, som snart er bleven tillagt en, saa atter en anden Præst.

Det maa dog siges, at kun et ringe Antal Præster gjorde sig skyldige i saa grove Forseelser. Men Sproget var for manges Vedkommende stift, ordfattigt og stærkt præget af tysk Accent. Enkelte talte det ikke bedre end Provst Göttig.

Dette var Tilfældet med en Præst i Tørninglen. En fattig Kone i Sognet havde en Ged, som hun holdt meget af. Til hendes store Sorg blev den syg og døde. Dybt ulykkelig gik hun i Kirke for at søge Trøst. Næppe havde Præsten begyndt at prædike, før hun brast i Graad, snart hulkede hun højt. Der var ikke flere i Kirke, end at Præsten havde let ved at holde Øje med hver enkelt. Overrasket iagttog han Konens stærke Bevægelse. Uvant med, at hans Ord gjorde Indtryk paa Tilhørerne, forlod han, da Gudstjenesten var endt, hurtigt Kirken, standsede Konen paa Kirkegaarden og spurgte: „Sig mig, min gode Kone, hvad var det i min Prædiken, der rørte Dem saa dybt,“ — „Aah!“ svarede hun med grædende Stemme, „da jeg hørte Dem prædike, var det akkurat, som om jeg hørte min salig Ged bræge, og saa kom jeg til at tænke paa, hvor sørgeligt det er, at den skulde gaa hen og dø for mig.“

Pastor *Lange* i Ullerup var født i Aabenraa. Som Student indviklet i den slesvig-holstenske Bevægelse havde han efter Trearskrigen søgt Embede i Tyskland. I fire og treds blev han af Civilkommissærerne udnævnt til Sognepræst i Ullerup. Her stødte han paa stærk Modstand. Sogneboerne var udpræget dansksindet. Ved Rigsdagsvalget i 1867 mødte Ullerup Sogn med 96 % danske Stemmer. Dertil kom, at hans Forgænger i Embedet, gamle Pastor *Fejlberg*, som under Krigen var bleven fordrevet af Preusserne, havde været meget afholdt. Uviljen imod

Pastor *Lange* gav sig endog Udslag i, at der blev indflettet et Vers om ham i en efter Krigen meget sunget Smædevis.

Men da han som Slesvig-Holstener ikke kunde forson sig med det preussiske Regimente, trak han sig ud af Politiken, og efterhaanden vandt han ved sin bramfri Færd, sin noble Karakter, og sin vittige, godmodige men ofte sikkert rammende Kritik af Personer og Forhold, Sogneboernes Velvilje. Da jeg havde nære Slægtninge i Sognet, traf jeg nu og da sammen med Pastor *Lange* ved Familiefestligheder.

Nogle Præster af „Indre Mission“ bad Pastor *Lange* om Tilladelse til at afholde en Missionsfest i hans store smukke Have. Vrangvillig gav han sit Samtykke. Jeg var tilfældig i Ullerup den Dag, da Festen blev afholdt, og gik over i Præstegaardshaven. Som jeg stod der i en af de yderste Rækker og hørte paa en Vækkelsesprædikant, var der een, der slog mig paa Skulderen. Da jeg forbavset vendte mig om, var det Pastor *Lange*. „De her?“ sagde han spørgende. „Hvad vil De her?“ — „Deltage i Missionsfesten,“ svarede jeg. „Missionsfest, Missionsfest,“ vrængede han. „Det har jeg sandelig ikke Tid til. Jeg maa hen til mine Jordbær. Ellers render Drengene min sandten med hele Butikken, mens de Karle prædiker,“ sagde han med et Nik hen imod Talerne og vendte dem Ryggen.

Der havde før været to Præster ansat i Sognet, og da Pastor *Lange* blev ældre, paatvang Konsistoriet i Kiel ham meget imod hans Vilje en Kapellan. Den første, han fik, Pastor *Schumacher*, var godgørende, men forfalden til Drik og maatte søge sin Afsked. Den næste, Pastor *Petersen*, gjorde sig i Flensborg skyldig i Uterlighed imod Konfirmander. Den tredie, Pastor *Simonsen*, var en meget stemningsbevæget Mand, til Tider streng Bodsprædikant, stundom ogsaa en letsindig Broder, dertil en fiffig Forretningsmand. Byens indvandrede Saldelmager *Lampe* karakteriserede ham paa sit gebrokne Dansk med de Ord: „Den

Simonsen, det er en Satan, 'aa den Stol, aber sonst ist er ein Schlubbert.“ En „Satan“ paa Prædikestolen, det var Sadelmagerens ærlig mente Anerkendelse af ham som Bodsprædikant.

Da Lægmandenes Tryk paa Præsterne i 1889 satte dem i Bevægelse, havde Pastor Lange været Præst i Ullerup i 25 Aar. I Aarenes Løb var han bleven vellidt. Sogneboerne var derfor bleven enige om at vise ham en Opmærksomhed. Kirkeforstanderskabet vilde paa Jubilæumsdagen møde i Præstegaarden for paa Menighedens Vegne at ønske ham til Lykke. Et Udvalg traadte sammen for at indsamle Penge til en Hædersgave. Præsten fik underhaanden at vide, hvad der var i Vente, og glædede sig hjerteligt.

Men nogle Dage før Festen skulde finde Sted, samledes Provstiets Præster i Sønderborg for at tage Standpunkt til det danske Sprogandragende, før Provsti-Synoden traadte sammen. Flertallet var stemt for at forkaste det. Pastor Lange vilde helst stemme for det, men under en stærk Pression lod han sig overtale til at stemme med Flertallet. Dette vakte dybtgaaende Harmen i Sognet. Kirkeforstanderskabet besluttede at blive hjemme paa Jubilæumsdagen. Hædersgaven blev ikke købt. Al anden paa-tænkt Opmærksomhed bortfaldt.

Paa Jubilæumsdagen sad Pastor Lange i sin festligt smykkede Præstegaard og ventede paa Gratulanterne. Time efter Time gik, men der kom ingen. Urolig lod han forespørge hos en Nabo, hvor Gæsterne blev af. I drøje Ord fik han Sandheden at vide. Da Aftenen kom, sad den gamle hvidhaarede Præst ene i sin Præstegaard og græd bitterligt.

Af de Præster, der efter Krigen blev ansat i Nord-slesvig, kom enkelte fra Kongeriget. De stod, skønt for det meste tysksindede, Befolkningen nærmere, fordi de var uddannede ved Universitetet i København og paavirkede af dansk Kirkeliv. Til dem hørte Præsterne *E. Clau-*

sen i Dybbøl og *H. Lawaetz* i Sottrup, senere i Ulkebøl. I min Barndom kom de begge i mit Hjem i Sundeved. Lawaetz, som var vor Sognepræst, satte jeg megen Pris paa. Han var en rettænkende, grundærlig og hjertensgod Mand. Clausen var i sin Ungdom bleven paavirket af Grundtvigianismen og var bleven betaget af den nyere danske Salmesang. I de fleste nordslesvigske Kirker brugte man endnu den Gang den rationalistiske „Evangelisk Christelig Salmebog“. Det følte derfor som en frisk Luftning, da Præsterne Clausen og Lawaetz indførte Brugen af et lille Tillæg til Roskilde Konvents Salmebog ved Bibellæsninger og Missionsfester. Ad den Vej blev vor nyere Salmeskat Almeneje i Sundeved.

Paa en Missionsfest, som disse Præster afholdt ved Alsund, hørte jeg første Gang Pastor *Tonnesen*, som senere blev „Indre Mission“s Fører og Foregangsmand i Nordslesvig. Jeg mindes endnu den Dag i Dag klart hans vækkende Tale, som gjorde et dybt Indtryk paa mig. Til Tekst havde han valgt Sankeys Sang: „Fortæl mig den gamle Saga, den bedste, som jeg ved,“ der den Gang lige var bleven oversat og endnu var ret ukendt.

I Slutningen af forrige Aarhundrede var „Indre Mission“ endnu under stærk Paavirkning nordfra. Men Forbindelsen vanskeliggjordes ved Grænsens Spærring. Præster og Indre Missionærer fra Kongeriget kunde ikke faa Lov til at tale i Sønderjylland. Efterhaanden blev Forbindelsen sydpaa særlig med Brændpunkterne for tysk Indre Mission i Kropp og Breklum livligere. Dermed opstod der Farer for Danskheden. Det vil jeg senere komme tilbage til ved Omtalen af „Indre Mission“s Nationalisering.

Til de alvorlige, nidkære Præster, der i trange Tider øvede en betydningsfuld Gerning i Sønderjylland, hørte ogsaa Præsterne *N. C. Nielsen* i Sommersted og *Prahl* i Haderslev. Nielsen følte sig, ligesom Tonnesen fast og inderligt knyttet til sin Hjemstavn Nordslesvig. Fædrelandet var for dem, som de har udtalt i deres Skrifter, det lille

Land mellem Kongeaaen og Flensborgfjord. Dets særegne Præg, saaledes som det var Resultatet af en lang historisk Udvikling, ønskede de at opretholde. Danskerne tilfreds-stillede dette ikke. De vilde ikke holdes afspærret fra Moderlandets blomstrende Aandsliv og stærke kirkelige Røre. Kirkestyrelsen i Hertugdømmerne betragtede dem omvendt med Mistænksomhed, fordi de ikke villigt fremmede Fortyskningen. Pastor Tonnesen fik Tilhold om ikke at tale i danske Forsamlingshuse. Men det skal siges til hans Ære, at han ikke lod sig kue. Vide Kredse i Nordslesvig samlede sig om hans Forkyndelse og følte sig i Taknemmelighedsgæld til ham.

Betydelig Indflydelse øvede ogsaa Pastor *Prahl*, sidst i Gammel-Haderslev, især som Leder af Præsteseminariet i Haderslev, hvor de i Tyskland uddannede theologiske Kandidater gennemgik et Kursus, inden de fik Ansættelse som Præster i Nordslesvig. Hans Bedstefader var kommen fra Bornholm, men var bleven tysksindet, og Sindelaget gik i Arv til Efterkommerne. Men Pastor Prahl traadte i Provinssynoden varmt og djærvt i Skranken for Modersmaalets Ret i Kirke og Skole. Det skal ikke glemmes.

Med den fremadskridende Tid fik vi en lille Skare af tyskuddannede, men dansksindede Præster. Ældst af dem var vistnok Pastor *v. Brincken* i Spandet, som, skønt udgaet fra en hjemmetysk Slægt, var udpræget dansksindet og derfor udsat for stygge Forfølgelser. Noget yngre var Pastor *Hansen* i Rødding, senere i Dybbøl, og Pastor *Jensen* i Ringenæs, som ligeledes begge kom fra hjemmetyske Kredse, men trods al paatvungen Tilbageholdenhed aldrig lagde Skjul paa deres danske Sindelag. Endnu yngre var Pastor *Zerlang* i Holebøl, senere i Gram. Disse Præster blev forfulgt af Myndighederne, bl. a. afsat som Lokalskoleinspektører, et Embede, som Sognepræsterne i Reglen beklædte, og fik ogsaa Regeringens og Konsistoriets Unaade at føle paa anden Vis. Men til Gengæld vandt de Befolkningens Tillid. Vælgerforeningen gennemførte

Pastor Zerlang's Valg til Præst i Holebøl. I Synoden overdrog man med Forkærlighed de dansksindede Præster Tilidsposterne som Medlemmer af Synodeudvalget og Provinssynoden.

Kun een Præst i Nordslesvig traadte aabent i Skranken for Regeringens Skolepolitik. Det var Pastor *Pries* i Uge! Med Hentydning til hans Forgængers Navn, sagde man i Uge: „Vi slap af med en Stud, men fik en daarlig Pris for den!“ Pastor Pries yndede at bruge slaaende Argumenter. Fra 1889 til 1892 blev han straffet fem Gange, fordi han havde fornærmet en Murmester, kradset og slaaet en Skrædderkone, hugget en Postsekretærs Kone over Armen med en Stok, fornærmet en Kirkeældste ved at beskyldte ham for at have stjaalet 200 Mark af Kirkekassen, fornærmet en ung Pige og pryglet flere Drengene.

Under alt dette var Pastor Pries kommen paa Kant med hele Menigheden. Af de 96 Mænd i Sognet, der havde kirkelig Valgret, indgav 82 en Ansøgning til Konsistoriet om at faa ham afsat. Kun 14 underskrev ikke Ansøgningen. Deraf var 11 Optanter, som ikke turde risikere en Udvisningsordre!

Haardt trængt skrev Pastor Pries et varmt Forsvar for Regeringens Sprogpolitik. Det faldt i god Jord: Regeringen sendte ham som Belønning en Gave paa 300 Mark, og Ansøgningen blev lagt til Side.

I deres Nød og Vaande henvendte Sogneboerne, hvoraf omtrent Halvdelen var Hjemmetyskere, sig nu til Gustav Johannsen og bad ham om at hjælpe dem af med Præsten. Kort efter fremdrog Gustav Johannsen Sagen i den preussiske Landdag. Han foreholdt Kultusministeren Præstens lange Synderegister, revsede skarpt, at Regeringen i Stedet for at opfylde Sogneboernes næsten enstemmige Bøn, havde belønnet ham, og sluttede under stormende Munterhed sin Tale med de Ord: „Er dette kristelig germansk, er det tysk Kultur? Da betakker jeg mig. Jeg vil slutte

med Ordet: O tempora, o mores! (O Tider, o Sæder!).“ Kort efter blev Pastor Pries forflyttet til Holsten.

Jeg har her fremdraget Typer paa de Præster, som vi stødte sammen med, da Kampen for Modersmaalets Ret i Kirke og Skole for Alvor rejstes. I denne Forbindelse har jeg ikke villet omtale Pastor *Jakobsen* i Skærbæk, fordi han endnu ikke havde gjort sig særlig bemærket den Gang, heller ikke de 12 Præster af en mørk, tysk orienteret, pietistisk Retning, der senere sprængte „Indre Mission“ i Nordslesvig, og den Kreds af unge Præster, der henimod Verdenskrigen rejste Opposition imod Tvangsgermaniseringen. Det maa vente til senere.

I 1894 var Trykket paa Præsterne omsider bleven saa stærkt bl. a. ogsaa ved Oprettelsen af nye Frimenigheder, at 77 nordslesvigske Præster, deraf 10 i Haderslev, 20 i Tørninglen, 15 i Aabenraa, 17 i Sønderborg og 15 i Tønder Provsti sendte en Deputation til Berlin for med Provst *Reuter* som Ordfører at bede Kultusministeren om at indføre to Sprogtimer ugentlig i de nordslesvigske Folkeskoler. De blev, som før nævnt, unaadigt afvist, skønt de erklærede sig villig til at udføre „deres Del af Fortyskningsarbejdet“. Dermed lod de Sagen falde. Ordføreren Provst *Reuter* erklærede, at nu havde Præsterne gjort deres Pligt og vaskede som Pilatus sine Hænder.

Under Henvisning til Præsternes Holdning i de fem Aar, der da var gaaet, siden Anvisningen af 18. December 1888 blev udstedt, skrev jeg i „Hejmdal“: „En saa vaklende, spagfærdig, ynkelig og sendrægtig Optræden har kun kunnet føre til det rene, bare Intet.“

Under denne Kamp søgte vi ogsaa efter bedste Evne at fremme et opbyggende, kirkeligt Arbejde. De gamle Frimenigheder i Rødding og Bovlund fik stærkere Tilslutning. Nye Frimenigheder forberedtes og oprettedes i Halvfemserne i Haderslev, Aabenraa, Sundeved og Skærbæk. Frimenighedspræst *R. Thomsen* blev kaldt tilbage fra Amerika. Der blev kaldt paa Frimenighedspræsterne baade

fra Øst og fra Vest. Paa Als afholdt vi et stort, af 500 Alsingere besøgt Møde i Majkro, hvor Frimenighedspræst *L. B. Poulsen* fra Bovlund holdt Opgør med de tyske Sognepræster. I Tilslutning dertil arbejdede jeg paa Oprettelsen af „Kristeligt Udvalg for Nordslesvig“. Videre Meddelelser derom findes i de senere hen i Bogen aftrykte Uddrag af mine Breve til A. D. Jørgensen.

Paa Præsteskolen i Kropp var der først i Halvfemserne fem unge danske Nordslesvigere, deriblandt Frimenighedspræst *Thade Petersen* i Haderslev og Sognepræst *Brückner* i Augustenborg, som den Gang uddannede sig med en Præstegerning i Amerika for Øje. Hvordan de har faaet Øje paa mig, ved jeg ikke. Men en Dag henvendte *Brückner* sig til mig, om jeg ikke kunde skaffe dem nogle danske Bøger. Med Støtte fra København lykkedes det mig at samle og sende dem en lille Bogsamling. *Thade Petersen* takkede paa Kredsens Vegne og skrev: „Vor Taknemmelighed er saa meget større, som det har været af stor Betydning for os her i vor isolerede Stilling under bestandig tysk Indflydelse at have et saadant Antal gode danske Værker til vor Raadighed, saa meget mere, som det ellers næsten var os umuligt at forskaffe os god og sund dansk Læsning.“

Noget efter fik jeg Besøg af *Thade Petersen*. Det blev Indledningen til et Samarbejde, som under skiftende Former er bleven fortsat til den Dag i Dag, og til et Ven-skab, som har staaet sin Prøve i Tidernes Løb.

„Indre Mission“ i Nordslesvig kom i disse Aar under stærkere tysk Paavirkning. Forbindelsen med Breklum blev knyttet fastere og udnyttedes ogsaa nationalt bl. a. paa store Ungdomsmøder. Der opstod her Farer, som jeg, hvad jeg senere vil komme tilbage til, søgte at modvirke ved at knytte Forbindelser med „Indre Mission“ i Danmark og aabne Mulighed for en stærkere Paavirkning nordfra.

H J E M M E U N D E R V I S N I N G

Under Kampen imod Skolens Fortyskning søgte vi ogsaa ved opbyggende Arbejde at bøde paa dens Brøst. Foreningen „S. S.“ i Kolding, hvis Arbejde jeg paa forskellig Vis støttede, aabnede ubemidlede Sønderjyder Adgang til Ophold paa danske Skoler for den voksne Ungdom. Til Folkehøjskolerne, som først i Halvfemserne procentuelt set samlede ligesaa mange Elever fra Sønderjylland som fra det øvrige Land, sluttede sig nyoprettede Efterskoler. De tog med deres Undervisning særlig Sigte paa sønderjydske Børn, der kun havde faaet tysk Undervisning i Folkeskolen. Efterskolen i Skibelund, som begyndte denne Virksomhed, var særlig besøgt af Børn fra grundtvigske Hjem i Sønderjylland. Først i Halvfemserne blev Friskolen i Hejls ved min Medvirkning købt og ført videre som Efterskole af „De samvirkende sønderjydske Foreninger“. Senere opstod der lignende Efterskoler i Vester-Vedsted og Bramminge lige nord for Kongeaagrænsen.

I 1889 blev jeg en Dag glædelig overrasket ved at Friskolelærer og Kirkesanger ved Valgmenigheden i Holstebro *Kasper Jensen* meldte sig hos mig til Tjeneste i Sønderjylland. Skolens Fortyskning fyldte Kasper Jensen med Bekymring. Han havde bevaret sin preussiske Borgerret og følte sig nu forpligtet til at optage en Gerning i Nord-slesvig. Derfor spurgte han, om jeg kunde skaffe ham Arbejde. I saa Fald var han rede til straks at opgive en Stilling, som tiltalte ham meget, for at yde sine sønderjydske Landsmænd en Haandsrækning. Da han var uformuende,

kunde han ikke øve sit Arbejde helt gratis, men hans Lønkrav var minimale. Jeg foreslog ham at optage en Gerning som Vandrelærer i Sønderjylland. Under Ophold paa indtil tre Uger i sønderjydske Hjem skulde han undervise Børnene i Dansk, Danmarks Historie og Danmarks Geografi og samtidig vejlede og instruere Forældrene, saa de efter hans Bortrejse kunde fortsætte Undervisningen. Efter Aftale med „S. S.“ kunde jeg stille ham en beskedent Løn paa 400 Kr. aarlig i sikker Udsigt. Desuden skulde han have frit Ophold i Hjemmene. Jeg lovede at ordne hans Rejser og at træffe de nødvendige Aftaler med Hjemmene.

Kasper Jensen modtog Tilbudet og opgav sin Stilling i Holstebro, hvor han sad lunt og godt, for opfyldt af en stærk missionerende Trang at optage en byrdefuld, daarlig lønnet og af Øvrigheden ilde set Gerning som Vandrelærer i Nordslesvig.

Inden Aarets Udgang meldte *Henriette Gubi* sig hos mig for dreven af samme Trang at optage en lignende Gerning. Ved Henvendelse til A. D. Jørgensen lykkedes det mig at sikre hende en aarlig Løn paa 300 Kr. Iøvrigt skulde hun virke under samme Vilkaar som Kasper Jensen. Forældrene maatte ikke betale noget for Undervisningen, thi i saa Fald kunde den stemples som „erhvervsmæssig“ og forbydes efter preussisk Lov.

Da jeg havde faaet Sagen ordnet, skrev hun til mig: „Jeg er saa inderlig glad for at kunne faa Udsigt til at virke lidt. Man faar sit Haab og sin Tro styrket ved den mindste Smule Udsigt til, at noget kan gøres. Rigtignok er jeg ikke blind for, at der kan ligge mange Vanskeligheder paa en saadan urolig Bane, og jeg vil nok faa dem at mærke, men Foretagendet er jo ærligt, sandt og godt, og saa tør jeg give mig hen til det med Sind og Hjerte og lade Vorherre velsigne det. Derfor gaar jeg frimodig og med godt Haab til det.“

Myndighederne skred snart ind imod Hjemmeundervis-

ningen. I Foraaret 1891 forbød Kredsskoleinspektøren i Haderslev under Henvisning til et Ministerialreskript af 1840 Kasper Jensen at fortsætte Undervisningen. Da dette Reskript ikke var anført mellem de 2,205 Love, Reskripter, Cirkulærer og Anordninger, der i Følge det af kgl. preussisk Regeringsraad Kuntze da lige udgivne Værk om Skolevæsnet i Provinsen Slesvig-Holsten var gældende Ret for Folkeskolerne i Hertugdømmerne, indgav jeg straks Besværing til Regeringen i Slesvig med den Virkning, at Forbudet blev taget tilbage. Men kort efter blev Kasper Jensen, mens han underviste i Gestrup, afhentet af to Gendarmer og transporteret til Amtsforstanderen i Toftlund, som overgav ham en Skrivelse fra Landraaden i Haderslev, der under Trusel af en Pengebøde paa 75 Mark, henholdsvis 8 Dages Fængsel, forbød ham at fortsætte Undervisningen.

Landraaden havde imidlertid forsømt at angive, hvad han støttede Forbudet paa. Det kunde derfor heller ikke opretholdes i denne Form. Jeg indgav atter Besværing til Regeringen i Slesvig med den Virkning, at dette afløstes af et tredje Forbud, som henviste til, at „Den allerhøjeste Kabinettsordre af 10. Juni 1834 og den paa Grund af samme af det kongelige Statsministerium udstedte Instruktion af 31. December 1839“ var overtraadt.

Begge disse Anordninger er udstedt i Preussen paa en Tid, da man for at tale med Fritz Reuter „gik paa Jagt efter Demagoger som efter Harer og Ræve.“ Hensigten med deres Udstedelse var at umuliggøre de frisindede, fra Universiteterne paa Grund af „demagogische Umtriebe“ forfulgte tyske Studenter at tjene deres Brød ved Privatundervisning. De bestemte derfor, at Personer, som søgte Erhverv ved at give Undervisningstimer i „Genstande, som der undervistes i i de forskellige Skoler“ ikke blot skulde bevise deres „tekniske Dygtighed“, men ogsaa levere Bevis „for Sædelighed og Renhed med Hensyn til religiøst og politisk Sindelag.“

Jeg var forberedt paa, at man vilde søge tilbage til disse gamle Anordninger, som efter Indlemmelsen i Preussen var bleven gældende Ret i Hertugdømmerne. I Henhold til dem havde man midt i Halvfjerdserne forbudt den gamle hæderlige Forstander *Holdt*, hvis „tekniske Dygtighed“ fremgik af hans Eksaminer, at fortsætte sin danske Realskole i Flensborg. Af den Grund havde jeg søgt at ordne Vandreundervisningen saaledes, at Forældrene ikke betalte noget for den, samtidig med, at jeg med fuld Føje hævdede, at Undervisning idet danske Sprog ikke hørte til Undervisningsgenstandene i offentlige Skoler i Sønderjylland. Inden Gendarmerne opdagede, at Vandre lærerne havde været i deres Distrikt, var de hyppigt borte og i Virksomhed andet Steds. Saa sendte Landraaderne Præsterne, som i Reglen var Lokalskoleinspektører, i Ilden. I en Beretning fra April 1893 skriver Kasper Jensen til mig fra Nybøl i Sundeved:

„I Tirsdag sendte Pastor *Thiessen* mig Bud, om jeg ikke vilde komme over til ham, naar jeg havde Tid og Lejlighed. Jeg gik derover. Præsten havde faaet en lang Skrivelse fra Landraaden, lydende paa, at Præsterne skulde føre Tilsyn med Vandre lærerne og vaage over deres Berettigelse til at undervise. Landraaden havde givet Amtsforstanderne og Gendarmerne Ordre til at bistaa Præsterne dermed. Pastor *Thiessen* glædede sig over, at Vandre læreren i hans Sogn var mig, som han kendte, og han stillede mig en skriftlig Tilladelse til at undervise i Udsigt.

Men i Gaar kom han ned til Claus Nielsen, hvor jeg sad og læste med Børnene, og spurgte ham om, hvad han betalte for at faa sine Børn undervist m. m. Jeg gik ind til dem og gjorde dermed Ende paa Forhøret. Præsten var helt i Oprør. Naar det skulde være saaledes, vilde han smide dem hele Stadsen. Han vilde ikke længere være Skoleinspektør, naar han skulde opsnuse Vandre lærere og dermed lægge sig ud med sine Sognebørn! Han kunde maaske endog komme til at møde i Retten o. s. v.

Jeg mente, at det ikke var saa farligt, og Folk var bedst tjent med at have ham til Skoleinspektør. Nej, sagde han, det var pinegalt. Han og Pastor Clausen i Dybbøl vilde i Dag ud til Landraaden og nedlægge Protest. Pastor Møller i Adsbøl havde udtalt, at han ogsaa vilde „smide dem Sagerne“, og Provst Reuter i Broager havde i Gaar sagt, at han ikke vilde have med det at gøre.

Følgen bliver jo nok, at jeg stævnes for Amtsforstander P. Kier og af ham faar min Afsked uden Pension. Thiessens Ord skal ikke tages efter Bogstavet, men et er sikkert: Baade han og de andre Præster har alligevel Respekt for Befolkningen.“

Præsterne sprang op som Løver, men faldt ned som Lam, og Forfølgelserne fortsattes. Hvad var det nu for en Undervisning, som Regeringen med et stort Opbud af Regeringsraader, Landraader, Skoleinspektører, Amtsforstandere, Præster og Gendarmer søgte at forbyde, efter at al Undervisning i Modersmaalet var forbudt i de nord-slesvigske Folkeskoler, efter at al anden Privatundervisning i Dansk var forbudt, efter at det var forbudt at sende skolepligtige Børn paa Skoler i Kongeriget? Nogle Uddrag af Henriette Gubis Breve giver et godt Svar paa Spørgsmaalet og aftrykkes derfor her:

„Klokken 4 kommer Børnene fra Skole, og naar Mellemmaden er fortæret, følges vi ad ud i Marken, hvor den største Dreng passer Køerne. Han har ventet os med Længsel, og nu lukker jeg saa op med mit Forraad af Danmarks Historie, eller hvad jeg nu har til dem. Køerne er ganske skikkelige og fuldstændig med i Forstaaelsen af, at her gælder det at være rolig. Ved Solnedgang driver vi Køerne hjem, og saa gaar vi ind i Køkkenet og faar vor Boghvedegrød. Naar saa Lampen derefter er tændt, kommer Landkortet frem eller Skrivetøjet, Oplæsning, Sang eller hvad vi nu synes, det skal være.“

„For Tiden bor jeg hos ..... men gaar hver Dag efter Kl. 4 om Eftermiddagen om i Byen til en fattig Familie, hvis Børn det denne Gang gælder. De har hverken

Raad eller Plads til at have mig i Huset, men de har en stor Børneflokk i en lille Stue, som det er en Glæde at sidde iblandt. Mens de mindste Børn gaar paa Gulvet og leger, sidder de største rundt omkring mig, og „Mor“ bagved med sine Strikkestrømper og lytter til. Hendes Børn skal fra det lille Hjem ud og tjene i andre Hjem, saasnart de kan slippe fri for Skolen. Der bliver hverken Tid eller Raad til Fortsættelsesskolen. Derfor er hun glad ved, at de kan faa Lov til at være med her, thi Kærligheden til det Danske er lige saa varm og bevidst i det lille Hjem som i det større, endda det staar udenfor saa meget, som de andre har Støtte og Styrke i. Jeg har det faste Haab at faa Lov til i Fremtiden at komme ind i mange flere af disse smaa Hjem.

For Resten maa jeg bekende, at jeg for mit eget Vedkommende vinder Kræfter paa denne Rejse. Min Tro og mit Haab paa Sejren bliver stærk og fast ved at se indenfor bag saa mange Hjems Døre. Fra Skolen faar vi mange mørke Billeder, men i Hjemmene er det, at Kræfterne prøves, og Evnerne øves, stille og ofte ubemærket, men dog saaledes, at man føler, der er Liv og Udholdenhed, som skærpes i Stedet for at sløves i de trange Tider — og det er velsignet at arbejde under denne Overbevisning.“

„Jeg tror, jeg maa kunne hjælpe sønderjydske Mødre til at tage Mod til sig og fortsætte, hvor jeg begynder. Jeg ved, med hvor smaa Midler min Moder har kunnet drive Hjemmeundervisning i vort Hjem, saa alle vi Børn var lykkelige derover og alle Dage takker hende for, hvad hun paa den Maade blev for os, mens hun sad ved sin Rok, og vi alle lejrede os lyttende om hende.“

„Der er mange store Tyskere hernede i Slogsherred, og de Danske har siddet en Del kuet af dem, ogsaa en Del i Dvale af Mangel paa Næring nordfra. Studehandelen i Tønder og Husum er just ikke det bedste Næringsmiddel for Aandslivet. Men nu i de sidste Par Aar har Foreningslivet hernede ogsaa haft sine Virkninger ud i disse Egne,

og de vaagner og er med. Der er næppe noget Sted i Sønderjylland, hvor „Den blaa Sangbog“ saa trofast følger med til Aftensæde hos Slægt og Venner, som Tilfældet er hernede.

Sangen har sin gyldne Barndomstid med al Friskhed og Nyhed over sig. Jeg sang mig hæs hver Aften, for jeg skulde lære dem Melodierne.

Da saa Politiet kom og satte en Stopper for min Undervisning, ja saa sang vi endnu mere, for saa hed det: „Nej, forbyde os at have hende, kan de da ikke, og kan Børnene ikke faa Gavn af det, saa kan vi, saa gaar vi nu sammen om Aftenen og faar ud af det, hvad godt vi kan.“

„Jeg fik for tre Uger siden en Stævning til Toftlund og kom derefter op til en Tysker, der var vred som en Tysker. Det blev et Forhør paa henvend et Par Timer om et og det samme. Han vilde true mig til at holde op med at undervise, og jeg vilde ikke tage imod Truslen, men forlangte en Retskendelse, idet jeg henviste til Myndighederne i Sundeved, som ikke havde lagt mig nogen Hindring i Vejen.

Det var en slem Historie for ham med det Aar i Sundeved, og værre blev det, da han spurgte mig, hvor i Sundeved jeg havde været, og jeg dertil maatte svare ifølge Sandheden: 14—15 Steder. Da gik det ud over den ulykkelige Protokol, der fik adskillige Rusk under Udtryk som: „verdammte Verhältnisse“ o. l., mens jeg maatte bide mig i Læben for ikke at begaa den Taktløshed at le af Hr. Gefærligheden.“

— — —

„For Fremtiden skal det koste 60 Mark for hver Gang, De prøver paa at undervise,“ sagde han. „Det kan jeg ikke tage Hensyn til, før jeg har en Retskendelse for det,“ svarede jeg.

— — —

Vi kom saa ikke videre, men tre Dage efter modtog jeg et skriftligt Forbud fra Amtsforsøgeren, hvori der

henvistes til en Bestemmelse fra Landraaden. Jeg venter nu hver Dag paa Gendarmen.

Gid de bare vilde komme en af Dagene og hente mig til Fortsættelsen, nu er jeg saa hjemme i det, er vant til at staa baade for Krydsild og Bomber og Granater, og jeg har et godt Panser i den faste Overbevisning, at det er en lovlig Sag, og at vi nok skal vinde. Saa bliver det velsignet, naar først det Spørgsmaal er rigtig klaret, for der er flere og flere, der møder os med Trang til at faa Hjælp, og vi faar Plads til mange flere Kræfter med Tiden.“

„Jeg kan rigtignok sige, jeg er under offentligt Opsyn, ja endog er en Person, der er straffet, staar der i Protokollen. Det er jo Mulkterne, der hermed menes, men det lyder saa morsomt, naar jeg i Forhørene skal op med, hvor mange Gange jeg før har været straffet.“

Saavidt Henriette Gubi.

Forfølgelserne fortsattes. Forbud fulgte paa Forbud, men besvaredes hver Gang med Klager, og Klagevejen var lang — over Amtsforstanderen til Landraaden, over Landraaden til Regeringspræsidenten og over Regeringspræsidenten Besværing til Kultusministeren eller Klage til Overforvaltningsretten i Berlin. Jeg var sikker paa, at Landraaden havde overskredet sin Kompetence ved at gaa selvstændigt frem i Skolesager og førte derfor Sagen op til Overforvaltningsretten i Berlin. Det tog tre Aar, inden den omsider i Marts 1894 naaede frem til højeste Instans. Klager over en Mængde Forbud laa da ved de lavere Instanser. Da man ikke behøver at være Advokat for at føre en Sag for Overforvaltningsretten, besluttede jeg selv at føre Sagen som Generalbefuldmægtiget for Klageren Kasper Jensen. Det var noget af et Vovespil for mig, der tilmed den Gang ikke havde megen Øvelse i at tale Tysk, at optræde som Sagfører overfor Preussens Højesteret. Ludvig Schrøder sagde bagefter til mig, at han beundrede mit Mod. Jeg havde imidlertid arbejdet mig grundigt ind

i Sagen, stolede mere paa mig selv end paa de tyske Sagsførere og følte mig dreven af en uimodstaaelig Trang til at føre den igennem. Jeg mødte altsaa, fik min Fuldmagt anerkendt og holdt en lang Anklagetale imod Regeringspræsidenten i den høje Ret. Præsident *Persius*, en højt anset Jurist, som førte Forsædet i Overforvaltningsretten, sad med et noget ironisk Smil om Munden. De øvrige seks Dommere paahørte mig tilsyneladende interesseret. Regeringspræsidenten, som ikke vidste, at jeg mødte paa Klagerens Vegne, var ikke repræsenteret. Han havde skriftligt forsøgt at forsvare Forbudets Retsgyldighed. Retten trak sig tilbage. Efter en kort Raadslagning forkyndte Præsidenten Dommen: Forbudet var ophævet som ulovligt, fordi Landraaden havde overskredet sin Kompetence ved at udstede det. Sagen var saaledes vundet. Alle øvrige i de sidste tre Aar udstedte Forbud imod Hjemmeundervisningen og dermed ogsaa de mange Bøder, Vandrelærerne var idømt, bortfaldt dermed som ulovlige. Men de af mig i min Tale endvidere opkastede Spørgsmaal, om Forbudet ikke tillige var ulovligt, fordi Undervisningen hverken var erhvervsmæssig eller omfattede Genstande, som var Undervisningsgenstande i offentlige Skoler, havde Retten ikke optaget til Undersøgelse. Et nyt Forbud kunde derfor ventes udstedt af den dertil kompetente Myndighed: Afdelingen for Kirke og Skolevæsen ved Regeringen i Slesvig.

Vandrelærerne fortsatte deres Virksomhed under stigende Tilslutning. Men Overforvaltningsrettens Kendelse standsede, som jeg havde ventet, ikke Forfølgelserne. Et Par Maaneder efter, at den var falden, modtog jeg følgende Beretning fra Henriette Gubi:

„Hoslagt sender jeg Skoleinspektørens Skrivelse. Den sidste Fordring kan blive meget vidtløftig at efterkomme. Jeg svarede saa skriftlig i Overensstemmelse med Deres Brev. Fra Forhøret hos Amtsforstanderen intet væsentligt Nyt, kun den Forskel fra de foregaaende Forhør, at det

ikke endte med et Forbud. Komiske Situationer havde det en Del af. De vilde have Bevtoft lagt over i Kongeriget. Paa Spørgsmaalet om mine tidligere Forhold var det ham en Overraskelse at erfare, at jeg i 4 Aar havde undervist i en Skole under Kredsskoleinspektør Stegelmann. Det maatte da have været for ganske smaa Børn, mente han. Nogle af dem var 15 Aar, før de blev konfirmerede fra min Skole, svarede jeg. Det smagte han lidt paa. Saa kom vi til de tre sidste Aar af min Tilværelse, og dermed gik der en Praas op for ham. Om jeg havde været paa Toftlundegnen? Om jeg var bleven mulkeret der, fordi jeg ikke havde søgt Skoleinspektørens Tilladelse? Nej, fordi jeg underviste trods Forbudet, da jeg vilde have en Retskendelse for, at det var gyldigt, den var endnu ikke falden den Gang. Naa, saa kunde jeg gaa. Han spurgte ogsaa nøje om, hvilken Tid jeg læste med Børnene. Og da jeg svarede: Den Tid de er fri for Skolen, vilde han endnu vide nøjere Besked med, hvorlænge jeg havde læst og hvilken Tid paa Dagen. Som vi finder for godt til og selv synes om det, svarede jeg. Ja, det kunde da ikke blive meget i tre Uger paa Stedet. Hvormeget eller hvor lidt skal jeg vel ikke give Besked om her, svarede jeg. Nej, det var ham da ogsaa fuldstændig ligegyldigt, enten Børnene lærte noget eller ej. Der er som sagt intet nyt fra dette Forhør, men det er det morsomste, jeg har været i. Dagen efter stod de Børn, jeg læste med, Skoleret for Degnen i hele Skolens Paahør. Andenlæreren spurgte, om de nok kunde magte det. Da han hørte, hvor længe jeg havde været i Byen, blev han forbavset. Og hvor skal hun nu hen efter Pinse? spurgte han. Saa skal hun om til os, svarede en lille Pige nok saa fornøjet. — Jeg flytter nemlig om i hendes Hjem i næste Uge. Det kan jo dog være, at det tager lidt Tid, inden der bliver lavet mere sammen til os. Det lader til, at der ikke er saa lidt at bestille herovre.“

Det varede imidlertid ikke længe, før Afdelingen for

Kirke- og Skolevæsen ved Regeringen i Slesvig udstedte et nyt Forbud, ligeledes motiveret med en Henvisning til de gamle preussiske Skoleanordninger af 1834 og 1839.

Jeg rejste atter Klage støttet paa de foran angivne Grunde. Regeringspræsidenten svarede, at naar Vandrelærerne tilstod, at de fik frit Ophold i den Tid, de underviste i Hjemmet, var det dermed bevist, at de drev erhvervsmæssig Undervisning. Undervisning i Dansk var Undervisning i et *fremmed* Sprog, og Undervisning i fremmede Sprog var Undervisningsgenstande i offentlige Skoler! Jeg førte atter Sagen op til Overforvaltningsretten, men tabte den, idet den høje Ret godkendte denne Fortolkning.

Da Sagen paa ny skulde forhandles ved Overforvaltningsretten i Berlin, var Henriette Gubi ængstelig for Udfaldet, men Genvordighederne kuede ikke hendes Mod. Hun tænkte ikke et Minut paa at opgive sin Gerning, dertil havde hun faaet den for kær, men kun paa nye Udveje. „Hvis Forbudet nu bliver stadfæstet af Højesteret,“ skrev hun i et Brev, „kan jeg saa ikke lade mig fæste maanedsviis som Tjenestepige og ved Siden af mit Arbejde som Pige tage mig af Børnene?“ Andre Planer gik gennem den unge Vandrelærerindes Hoved, men inden Forbudet i den nye Form var bleven stadfæstet af Overforvaltningsretten, havde hun efter en kort, ondartet Sygdom lukket sine Øjne for stedse.

Vandreundervisningen havde da bestaaet i fem Aar og gjort god Nytte. Forfølgelserne imod Vandrelærerne, de talrige Forbud og Bøder havde vakt Opmærksomhed for Sagen over hele Nordslesvig. Mange Forældre fortsatte Hjemmeundervisningen paa egen Haand. Vi fortsatte nu Virksomheden under nye Former ved at anmelde Møder, paa hvilke der skulde „drøftes offentlige Anliggender“ efter Lovens Forskrifter. Møderne blev holdt i Hjemmene. Kasper Jensen holdt her for mindre, særlig indbudte Kredse vejledende Foredrag om Hjemmeundervisning med der-

til knyttede Samtaletimer. Til Fremme af Undervisningen udarbejdede han endvidere en Retskrivningsbog, som blev meget brugt.

I de følgende Tider fremmedes Hjemmeundervisningen ogsaa stærkt ved, at Sprogforeningen i et illustreret Børneblad, som fulgte med alle sønderjydske Dagblade, udsatte Stilopgaver, som blev præmierede med gode danske Børnebøger. Unge Studenter hjalp med at rette Stilene.

Den energiske Kamp for Modersmaalets Ret som Undervisningssprog i Folkeskolen, der i en Aarrække var ført i Form af Skolepetitioner, af Dagspressen, i Parlamenterne, paa Synoderne og i Kirkeforstanderskaberne havde i Forbindelse med det opbyggende Arbejde, der udførtes af Sprogforeningen, af Vandrelærere, Efterskoler og Højskoler virket vækkende og æggende og derigennem forbedret Jordbunden for et nyt betydningsfuldt Fremstød: Skoleforeningens Oprettelse.

I NORGE

I 1889 overraskede Højskoleforstander L. Schrøder mig en Dag med en Gave paa 300 Kr. fra *Bjørnstjerne Bjørnson*, som jeg efter hans Ønske skulde anvende til en Rejse til Norge. Med Gaven fulgte en venlig Hilsen og Indbydelse til paa denne Rejse at aflægge ham et Besøg paa Aulestad. Bjørnson havde, saa vidt jeg ved, læst min Afhandling i „Tilskueren“ om Stillingen i Nordslesvig og dermed fattet Interesse for mig. Af Schrøder hørte han, at jeg var hans Elev og vedvarende stod i Forbindelse med Askov Højskole. Saa handlede han under Indflydelse af sin gamle Kærlighed til Sønderjylland, hvor han først i Treserne havde opholdt sig i længere Tid.

Da Morten Eskesen hørte om min forestaaende Rejse til Norge, fandt han, at den burde udnyttes til Bedste for den sønderjydske Sag. I Tilslutning til Foredrag om Sønderjylland skulde der foretages Indsamlinger til Foreningen „S. S.“ i Kolding, som understøttede uformuende Sønderjyder til Ophold paa danske Skoler for den voksne Ungdom. Noget efter kom han med Breve fra en Række ansete Nordmænd, deriblandt *Viggo Ullmann* og *Christopher Bruun*, som indbød os til at holde en Række Møder. Paa Ullmanns Højskole i Siljord skulde jeg holde Foredrag paa et stort tre Dages nordisk Møde. *Bjørnstjerne Bjørnson* skrev, at vi skulde komme. Han skulde nok staa ved vor Side. Af Hensyn til Rigsdagsvalget blev Rejsen udsat til ud paa Høsten 1891.

Vi rejste over København—Gøteborg med Dampskib til

Horten og tog derfra til Henrik Ibsens Fødeby Skien, hvor vi holdt vort første Møde. Fra Skien tog vi med Dampskibet til Ulefos, kørte derfra med *Uffe Birkedal* over Fjeld og Dal til Strengen og sejlede videre til Hvitasejta, hvorfra vi fik Selskab af en Flok unge finske Lærerinder, som vilde deltage i Mødet paa Ullmanns Højskole.

Flere af disse finske Damer havde jeg Aaret før stiftet Bekendtskab med paa Askov Højskole, hvor de, stærkt interesserede i Nationalitetskampen, var bleven meget optaget af et Foredrag, som jeg holdt om Stillingen i Sønderjylland.

Af mine tidligere Bekendte mødte jeg her Frk. Dr. *Maikki Friberg*, med hvem jeg senere stod i Forbindelse til hendes Død efter Verdenskrigen, og Frk. *Ingeborg Appelberg*, som jeg efter Askovmødet brevvekslede med i en lang Aarrække. Begge har gentagne Gange besøgt mig i mit Hjem, Frk. Friberg ogsaa i Berlin, hvad jeg senere vil komme tilbage til. Under Mødet i Siljord stiftede jeg Bekendtskab med deres Kammerater, deriblandt Frøknerne *Ali Trygg* og *Hilda Käkikoski*. Ali Trygg har spillet en stor Rolle ikke blot indenfor den finske Kvindebevægelse og Arbejderundervisning, men ogsaa indenfor Afholdsbevægelsen. Hun var en ypperlig Agitator. „Min lille Fyrstikke“ kaldte Zacharias Topelius hende. *Hilda Käkikoski*, som senere blev Medlem af den finske Landdag, var ligeledes en anset Fremskridtskvinde, men døde desværre i en ung Alder.

I Siljord boede jeg hos Landhandler *Kristian Hansen*, en Sønderjyde, født i Haderslev, som, da han ikke kunde opnaa lovlig Udvandringstilladelse, var deserteret til Norge for at undgaa den preussiske Militærtjeneste. Herfra var han allerede tidligere traadt i Forbindelse med mig. Stærkt interesseret i Hjemlandets Forhold, særlig i det nationale Arbejde, fandt han megen Glæde i at udveksle Meninger med mig. Under Opholdet vidste han ikke alt det gode, han vilde gøre mig. Vi opretholdt fremdeles Forbin-

delsen. Han kunde ikke sætte sin Fod i Sønderjylland, men jeg har ogsaa senere besøgt ham. I Aarenes Løb har han givet mig mange Beviser paa sit Venskab.

Mødet var meget interessant. Der var mange Deltagere fra alle Nordens Lande, deriblandt en Række betydelige Personligheder. Vi drøftede den første Dag Fredssagen, den næste Dag Kvindesagen og den tredje Dag det sociale Spørgsmaal. Efter Indledningsforedragene fulgte time-lange Diskussioner med Indlæg, som til Dels var meget teoretiske og doktrinære, men alligevel befrugtede Tankegangen. Ullmann indtog den Gang et meget radikalt Standpunkt. Stærkt optaget af *Henry George*, hvis Hovedværk „Fremskridt og Fattigdom“ han lige havde oversat, saa han det sociale Spørgsmaal gennem Georgismens Brilller. Alt andet var for ham „Smaatterier“, som han udtrykte sig. Under Diskussionen sluttede jeg mig til Landstingsmand *P. Bojsen* fra Gedved, som sagde, at han i det sidste Aar havde været medvirkende ved Oprettelsen af 7 Husmandsbrug og fandt langt større Tilfredsstillelse i at arbejde paa Løsningen af praktiske, for Tiden foreliggende sociale Opgaver, end at fordybe sig i teoretiske Betragtninger om kommende Samfundstilstande, der for en stor Del vilde vise sig at være Utopier. Da jeg ti Aar efter besøgte Ullmann, var han Stortingspræsident. Det var da for mig interessant at iagttage, i hvilken Grad Deltagelsen i Døgnets praktiske Politik havde ændret hans Anskuelser.

Mest optaget var jeg i disse Dage af *Finnerne*. Vi var stadig sammen. „Mellem Foredragene“ skriver jeg fra Siljord til min Kone, „gaar vi til Fjelds. Højskolen ligger i en yndig Dal, omgivet af henved 4000 Fod høje Fjelde med en lille Elv, Fos og Sø i Forgrunden. I Gaar sad jeg paa en høj Fjeldaas med fire finske Damer. De sang deres dejlige, vemodige Folkesange: „Fugleungerne har Rede og en Mor, som skærmende udbreder Vingerne over dem, mens jeg ulykkelige Ungersvend er som Snefnugget, der lægger sig paa det vilde Fjeld — —.“ „Nu skal Du

høre," skriver jeg i et andet Brev, „hvad disse energiske unge Kvinder gør for at udjævne Samfundskløften. De har i Helsingfors dannet en „Eksekutiv Komité“, som bestaar af 15 Medlemmer, med Ali Trygg og Maikki Friberg som Førere. Hver tredje Uge afholder den saakaldte Soireer, som samler indtil 300 unge Mænd og Kvinder af dannede Klasser. Der tales, synges, musiceres og danses til Slut. Deltagerne anmodes om at indføre deres Navne i udlagte Lister. Senere opsøger Komiteens Medlemmer dem i deres Hjem og søger at bevæge dem til at gaa „med ud til Folket.“

Hver Søndag holdes der 7—8 Foredrag for Arbejderne, dels paa Finsk, dels paa Svensk. Komiteen udsender smaa Flokke af Meningsfæller for at oplyse Arbejderne gennem Samtaler. Ali Trygg har bygget et „Folkets Hus“ i Helsingfors, som har kostet 46,000 Kr., med en Forsamlingsaal, som rummer 400 Personer, Bogsamling, Læsestue, Børnehave, Vuggestue m. m. for Fattigfolk. Forsamlingsalen er allerede for lille. Huset skal nu udvides med en Tilbygning, som bl. a. faar en Sal, der kan rumme 2000 Tilhørere. Samtidig har hun sammen med Maikki Friberg lejet en Sal i Byens fattigste Kvarter til Brug for Arbejderoplysningen. Penge til disse Udvidelser af deres Virksomhed har de endnu ikke. Men de skal skaffes. Energien driver dem ud af alle Fingerspidser.“

Fra Siljord rejste jeg sammen med tre finske Damer: Maikki Friberg, Ingeborg Appelberg og Hilda Käkikowski, Uffe Birkedal, Morten Eskesen og en svensk Fabrikant, som havde deltaget i Mødet, videre til Hitterdalen. Her skulde vi overnatte i en Bondegaard. Da der kun var tre Værelser, det ene indenfor det andet med fire smalle Senge til Raadighed, vilde vi overlade Sengene til Damerne og søge os en Soveplads i Høladen. Men det fik vi ikke Lov til. Sagen ordnedes da saaledes, at Morten Eskesen og jeg fik det inderste Værelse, Damerne det mellemste med tre Senge og Uffe Birkedal og Fabrikanten det yder-

ste. Morten Eskesen sov paa Bordet, jeg paa Gulvet. Klokken 5 rejste han sig og aabnede Vinduet. Huset laa paa en Bjergskraaning. Der var henved tre Meter dybt ned til Tundet. Han betænkte sig et Øjeblik. Men Damerne sov, og Værelset havde ingen anden Udgang. Saa steg han op i Vinduet, sprang resolut ud, kom lykkelig fra det og istemte straks Bjarkemaalet: „Sol er oppe, Skovens Toppe glimre alt som Gimles Tag.“ Jeg sprang efter ham. Uffe Birkedal aabnede søvndrukken sit Vindue og spurgte gnavent, om „det var Buskapen der raukede.“ Men noget efter hørte vi, at han istemte Hostrups Vise om den svenske Konstabel til Ære for sin svenske Sovekammerat.

Fabrikanten forlod os her. Vi andre gik i Flok og Følge videre, 5 danske Mil til Fods over Fjeldene til Kongsberg. Undervejs standsede vi ved Sølvgruberne, fik Bjergmandsdragter paa og gik ledsaget af 2 Førere, som lyste for os, gennem den mørke Stolle, en Fjerdingsvej ind i Fjeldet til Stedet, hvor Arbejderne huggede de fine Sølv-aarer ud af den haarde Kampesten.

Fra Kongsberg gik Turen videre til Ejdsvold og derfra med Dampskibet op ad Mjøsen til Lillehammer, hvor jeg atter holdt Foredrag. Her skiltes Uffe Birkedal fra os. Finnerne, Morten Eskesen og jeg gik videre til Gausdal.

I Gausdalen boede Morten Eskesen og jeg paa *Bø*. Odelsbonden *Per Bø* havde givet Stødet til, at Bjørnson købte Nabogaarden *Aulestad*. I en Aarrække var de fortrolige Meningsfæller og daglige Omgangsvener. Paa den anden Side af *Bø* havde *Christoffer Bruun* ligeledes efter *Per Bøs* Tilskyndelse grundlagt *Vonheim Folkehøjskole*, som *Kristoffer Janson* i flere Aar var knyttet til som Lærer. Nu var Vennelaget sprængt og splittet. Da Bjørnson midt i Halvfjerdserne „forandrede Signaler“, blev det før saa varme Venskab afløst af isnende Kulde.

Per Bø døde i 1878. Dybt bevæget satte Bjørnson, som havde let ved at glemme, ham da en varig Minderune i Digtet: „Engang kendte jeg en Bonde.“

Per Bø's Enke, som kendte Morten Eskesen fra tidligere Tid, modtog os meget gæstfrit. Men næppe hørte hun, at vi vilde besøge Bjørnson, før der slog os en Kuldebølge imøde. Signalfejden, som var traadt helt i Baggrunden i Danmark, efter at Bjørnson havde skrevet „En Handske“ og holdt sit Foredrag om „Engifte og Mangegifte“, havde slaaet Saar i grundtvigske Kredse i Norge, som endnu var blødende. Da Morten Eskesen saaledes meddelte *Fr. Wexelsen*, at vi kom til Norge for at tale om den sønderjydske Sag, skrev han: „Af Bjørnson kan Du ikke vente Imødekommenhed i den sønderjydske Sag. Han er ganske vist ikke interesseret mere for Danmark end for Tyskland.“ Han anede den Gang ikke, at Bjørnson havde kaldt mig til Norge, ja endog forsynet mig med Rejsepenge!

Paa Vonheim, *Christoffer Bruuns* Højskole, som kun laa et Kvarters Gang fra Bø, blæste Vinden fra samme Kant. Det var aftalt i Forvejen, at jeg skulde holde Foredrag paa Skolen. Christoffer Bruun nød den Gang høj Anseelse i alle grundtvigske Kredse. Personlig var jeg stærkt paavirket af hans „Folkelige Grundtanker“, en Række Foredrag, som han havde holdt i „Studentersamfundet“ i Kristiania og udgivet i Bogform sidst i Halvfjerdserne. Bogen udkom i flere Oplag og var meget udbredt i Højskolekredse. Mit endnu bevarede Exemplar af Bogen viser, hvor stærkt optaget jeg har været af den.

Christoffer Bruun var en meget ejendommelig Personlighed. I det Ydre lille og spinkel med kloge, halvt forskende, halvt drømmende Øjne. Det kraftige brune Haar faldt langt ned i Nakken. Ansigtstudtrykket var mildt, men tillige dybt alvorligt. Jeg har ikke truffet nogen, hos hvem Ord og Daad i den Grad var et. At omsætte Løfterne paa de store nordiske Studentermøder i Handling ved i 1864 at indtræde som Frivillig i den danske Hær og kæmpe under Danebrog ved Dybbøl havde for ham været en Selvfølge, men yderligere underbygget den Kærlighed og Højagtelse, hvormed vi danske Højskoleelever omfattede

ham. I de tre Dage vi boede paa Bø, var vi det meste af Tiden paa Vonheim. Christoffer Bruun, som fra Ungdommen af var meget interesseret i den sønderjydske Sag, benyttede Lejligheden til at udfritte mig grundigt. Jeg havde paa den anden Side Lejlighed til at udveksle Meninger med ham om forskellige folkelige og kirkelige Spørgsmaal, som vi den Gang var meget optaget af i Højskolekredse. Til mit Foredrag havde jeg en stor og god Tilhørerkreds, da der var Lærerkursus paa Højskolen.

Bjørnstjerne Bjørnson var desværre ikke hjemme. Stortingsvalgene var nær forestaaende. Fra Gudbrandsdalen var der bleven kaldt paa ham, og han var taget derop for at bekæmpe en Højremand. Men da Fru Bjørnson bad os om at aflægge hende et Besøg paa Aulestad, fulgte vi selvfølgelig med Glæde Indbydelsen. Vi traf her den svenske Forfatterinde Fru *Edgren Leffler*, som nylig var bleven gift med *Hertugen af Cajanello* og nu var paa Bryllupsrejse i Norge. Fru Edgren Lefflers Bøger blev den Gang meget læst. Under et Sommerophold hos Ullmann havde hun modtaget stærke Indtryk af den grundtvigske Bevægelse, som havde faaet Udtryk i hendes Bog „Sommerdrømme“. Det hed sig, at Ullmann havde staaet Model til Hovedpersonen. Jeg havde været stærkt optaget af hendes Bøger og var derfor glad ved at møde hende. Fru Bjørnson fremdrog sine Ungdomsminder fra Sønderborg, hvor hun havde opholdt sig hos sin Morbroder, da Bjørnson foretog sin første Udenlandsrejse og ikke havde Raad til at tage hende med. Vi tilbragte en dejlig Eftermiddag som hendes Gæster.

Fra Gausdalen tog vi til Hamar, hvor vi besøgte Forfatterinden *Marie Wexelsen*, Fr. Wexelsens Søster og den daværende norske Kultusministers Fæster, som bl. a. har skrevet den smukke Sang: „En Stormvind gaar over Jorden, den slider i Hjertebaand“. Hun modtog os med overstrømmende Elskværdighed, og vilde ikke give Slip paa os. Men Morten Eskesen og jeg skulde hurtigt videre til

Trondhjem, hvor et sidste Møde var fastsat, og vore finske Veninder, hvis Ferietid var ved at udløbe, hjem til Finland.

I flere Dage havde jeg ikke hørt hjemmefra, fordi jeg ikke havde kunnet opgive bestemte Adresser. Da vi kom til Trondhjem, laa der paa Posthuset et flere Dage gammelt Telegram, som kaldte mig hjem, fordi min lille halvandet Aar gamle Søn, som var sund og rask, da jeg rejste hjemmefra, var bleven meget syg. Jeg rejste straks, opfyldt af bange Anelser sydpaa. I Kristiania meldte et nyt Telegram mig, at han for tre Dage siden var afgaaet ved Døden. Inden jeg naaede hjem, var han jordet. Min første Norgesrejse fik saaledes en for mig sørgelig Afslutning.

ET SAMMENSTØD

Til de Planer, Johan Ottosen, H. V. Clausen og jeg en Foraarsdag 1887 lagde ude i Skovene ved Lyngby for at vække Interesse for den sønderjydske Sag i fjernere staaende Kredse, hørte som omtalt i „Et Tilbageblik I“ (S. 207) ogsaa, at Ottosen og jeg skulde skrive en Række Biografier af fremtrædende Sønderjyder i „Illustreret Tidende“. Vi traf senere nærmere Aftale med Red. Galschiøt, som stillede sig meget imødekommende. Ottosen indledte Serien med en Biografi af Gustav Johannsen. Jeg skrev derefter om H. Lassen og J. P. Reimers, han atter om de sønderjydske Redaktører, jeg om de danske Medlemmer af Pro vinslanddagen og saa fremdeles.

Edskampen havde efter Vælgerforeningens Stiftelse udadtil faaet sin Afslutning med Gustav Johannsens enstemmige Valg til Landdagsmand og derpaa følgende Edsaf læggelse. Men indadtil var Modsætningerne endnu ikke overvundne. I min Levnedstegning af Landdagsmand H. Lassen fremhævede jeg hans Fortjeneste af den Taktikforandring, vi havde foretaget. Dette rev gamle Saar op og fremkaldte en „Indsigelse“ fra Konsul *Amorsen* i Haderslev, som han, da Redaktør Galschiøt afviste den som ikke egnet til Optagelse i „Illustreret Tidende“, fik optaget i „Avisen“, Datidens mest yderligstaaende Højreblad. Jeg fastholdt i et kort Gensvar mit Standpunkt. Amorsen skrev derefter et „Aabent Brev“ til mig i „Dannevirke“, hvori han efter et varmt, men overlegent holdt Forsvar for Protestpolitikken tilraabte mig: „De maa

finde Dem i, at Deres Domme, naar De saa bestemt bryder Staven over vore bedste Mænd, afvises som uefterrettelige og Deres Iver og Adkomst til at optræde som den historiske Sandheds Ridder bestemt benægtes.“

I et Svar til Amorsen, offentliggjort baade i „Dannevirke“ og „Modersmaalet“, fastholdt jeg min Opfattelse og understregede paa ny H. Lassens Fortjenester, idet jeg præciserede mit Standpunkt saaledes:

„De betragter det for det første som urigtigt, at jeg har betegnet vor Stilling, efter at Prøjsen havde udstedt Traktaten af 11. Oktober 1878, som „meget kritisk“. Jeg har allerede i den nævnte Karakteristik belyst det nærmere ved at fremhæve, „at Udvandringen havde lyst stærkt op i Rækkerne“ etc., „mens Landets dygtigste og evnerigeste unge Mænd endnu aarlig udvandrede i Hundredevis“. De kræver imidlertid yderligere Bevis, og jeg vil da tilføje: Stillingen var paa dette Tidspunkt endvidere kritisk, fordi det Grundlag, der indtil da havde baaret vor Kamp, ved Traktaten af 11. Oktbr. 1878 blev revet bort under vore Fødder. Kampen *kunde* efter den Tid ikke føres paa et statsretsligt Grundlag. Den maatte fra nu af nødvendigvis føres paa rent nationalt Felt under Forudsætning af en langvarig Nationalitetskamp. Befolkningens store Flertal vilde imidlertid endnu ikke gøre denne Indrømmelse og nøje betegnet, var det kritiske i Stillingen derfor en stor Fare for, at vor fremtidige Modstandskraft skulde svækkes endnu stærkere, end det allerede var sket, ved at Udvandringen blev fortsat, og de nationale Opgaver fremdeles skudt ud i Fremtiden.“

Pressen greb nu ind i Striden. „Dannevirke“ og „Flensborg Avis“, som under Edskampen havde staaet paa Proteststaden, skærpede Konsul Amorsens Angreb, „Modersmaalet“, som havde været med til at rejse Kravet om en Taktikforandring, tog derimod Parti for mig.

Redaktør *Jessen* angreb mig især lidenskabeligt, fordi jeg havde skrevet, at Kampen ikke kunde fortsættes paa

statsretsligt Grundlag, efter at Pragfredens § 5 var ophævet. I et Gensvar aftrykt i „Flensborg Avis“ skrev jeg:

„De synes, Hr. Redaktør, at mene, at det er en ny og kættersk Mening, jeg har fremsat. Min Anskuelse er imidlertid ingenlunde ny, hverken i den Forstand, at jeg er Ophavsmand til den eller paa den Vis, at jeg er den første danske Sønderjyde, der fremsætter den. I Stedet for at fremkomme med en vidtløftig Undersøgelse af selve Spørgsmaalet skal jeg i mit Forsvar indskrænke mig til at paavise dette ved Citater.

Advokat Bekker skriver blandt andet i en Artikel i „Dannevirke“ for den 12. April 1880: „Traktaten af 11. Oktober 1878 har befriet den prøjsiske Regering fra den Forpligtelse, som i Følge Pragfredens § 5 utvivlsomt paahvilede den; dette Resultat er i hvert Fald politisk utvivlsomt, hvad man end ellers fra mange Synspunkter kan have at indvende derimod. Naar vi derfor i vort politiske Liv vilde ignorere dette Resultat, saa tror jeg, at det vilde være det samme som at løbe med Panden imod en Mur — vi vilde intet opnaa, men kun fordømme os selv til politisk Uvirksomhed. Det vilde være et meget farligt Eksperiment, thi vore Modstandere er meget virksomme.“

Med en Række videre Citater paaviste jeg, at H. Lassen, samtlige danske Valgmænd i Haderslev og Aabenraa Amter og Pressen tidligere havde udtalt sig paa lignende Vis.

Redaktør Jessen svarede bl. a., at det ikke kunde undre nogen, at jeg betegnede Advokat Bekker som Hjemmelsmand for mine Anskuelser, da jeg havde gjort følgende Ord af ham til mine i en Artikel, jeg havde udgivet som selvstændigt Arbejde:

„Afdøde Advokat Bekker skrev den 12. April 1880 i „Dannevirke“:

„Vi have en anden lige vigtig og lige saa berettiget Kamp at udkæmpe; det er Kampen for Beskyttelse af vor Nationalitet. Dens Interesser ere i de forløbne Aar blevne alt for meget forsømte; — — — Troen paa, at „vi snart

blev danske“ gjorde os trygge og uvirksomme; men derved er meget blevet forsømt. Medens Befolkningen har vist, hvor vaagen den kunde være, naar det gjaldt at lægge sit Sindelag for Dagen med Hensyn til Udførelsen eller Ikke-Udførelsen af Artikel V — saa er der ikke blevet rørt en Haand imod Instruksen af 9. Marts 1878, som berøver vore Almueskoler en Tredjedel af deres Undervisningstid til Fordel for det tyske Sprog! Der har ikke rejst sig en eneste Røst imod de Love, som udelukke det danske Sprog fra Retssalen og fra Administrationen og tvinger Befolkningen til at forhandle dens vigtigste Interesser i et fremmed Sprog!“

Jeg var meget tilfreds med, at dette Citat af den Artikel, jeg ovenfor havde anført, ogsaa blev fremdraget, da man i Angrebene paastod, at jeg gjorde en helt ny Mening gældende, mens jeg hævdede, at mange havde gjort en lignende Opfattelse af Traktaten af 11. Oktober 1878 gældende før mig.

Under Ordskiftet, som fortsattes, modtog jeg mange Sympatitilkendegivelser. Dagen efter, at jeg havde offentliggjort mit Svar paa Konsul Amorsens „Aabne Brev“, blev jeg saaledes glædelig overrasket ved at modtage følgende Brev fra Gaardejer P. Wiuff i Sillerup, den Gang næst efter P. Skau, Bukshave, som ogsaa stillede sig ved min Side, Haderslev Østeramts indflydelsesrigeste Bonde:

„Hr. H. P. Hanssen! I Anledning af Deres Svar paa Hr. Konsul Amorsens aabne skandaløse Brev bevidner jeg Dem herved min fuldeste Højagtelse.

Ærb. P. H. Wiuff.“

At Gustav Johannsen og J. P. Reimers ligeledes tilkendegav mig deres Sympati, betragtede jeg som en Selvfølge, da de havde delt Lassens Standpunkt under Edskampen, men jeg blev meget glad, da *J. N. H. Skrumager*

ogsaa udtalte sin Misbilligelse af Angrebet, thi han havde staaet som Proteststadets betydeligste Forkæmper i Halvfjerdserne. Med Vælgerforeningens Stiftelse og Gustav Johannsens af ham anbefalede Valg til Landdagsmand betragtede han imidlertid dette Afsnit af Sønderjyllands Historie som afsluttet. Hans Sønner underkastede sig den preussiske Værnepligt for at faa Ret til at bo og bygge i Hjemstavnen. Nu havde ogsaa for ham „Aaret andet Raad og Slægten andet Maal,“ og vi havde længe været enige om, at det Arbejde, der nu skulde udføres, politisk var at samle Befolkningen til et energisk Forsvar for vor nedarvede Nationalitet, nationalt at lede aandelige Strømninger nordfra ned over Sønderjylland.

Jeg trak mig ud af Ordskiftet med en Artikel, som jeg, efter at have vist Sigtelsen for at have udvist manglende Pietet overfor den ældre Slægt energisk tilbage, sluttede saaledes:

„Mit Ideal er en Ungdom, der har Tro til sin egen Kraft og Styrke og ikke er bange for at sætte sig store Maal; der vil ære de Gamle ikke ved en sygelig Tro paa, at deres Storhed er uopnaelig, deres Virken hævet over al Kritik, men ved at optage og fortsætte deres Arbejde, ved at bygge videre, om muligt den stolteste Bygning paa den Grund, de har lagt; — en Ungdom, der har Vilje til at fortsætte de Gamles Kamp ikke svagere og mattere, som en Bølge, der forsvinder i det spejlblanke Hav, eller som en Tone, der dør, men stærkere, kraftigere og modigere; — en Ungdom, der veed, at Fædrenes Minde ikke hædres mest ved, at man træder deres Fodspor, tænker deres Tanker og deler deres Meninger i et og alt, men forstaar, at nye Tider og nye Opgaver kræver nye Tanker og nye Mænd, at Livet er en evig Udvikling, mens Stilstand er Død. Og fordi jeg troer paa vor Fremtid, troer jeg ogsaa, at Nordslesvig er i Stand til at fostre en saadan Ungdom, selv om en og anden endnu i meningsløs

Ufordragelighed er bange for alle nye Tanker og selvstændige Meninger.“

Fra „Nationaltidende“s Redaktør *H. R. Hjort-Lorenzen*, som i 1864 var bleven fordreven af Preusserne som Herredsfoged i Sydslesvig og senere havde været Redaktør af „Dannevirke“, indtil han midt i Halvfjerdserne blev udvist, modtog jeg et Par Dage efter følgende Brev:

„Højstærede! Forhaabentlig har De nu afsluttet Deres Polemik med Amorsen, hvis Optræden imod Dem jeg paa ingen Maade kan bifalde; thi selv om De maaske har udtalt Dem lidt vel bestemt og positivt, har De dog i meget Ret, og Amorsen har ialfald været altfor haard ved Dem. Nogen Skade finder jeg nu paa ingen Maade, der er sket. Der er bleven sagt meget fra begge Sider, som vil tjene til at anspore til forøget Gavn for Sagen. Ligesom i sin Tid Edsspørgsmaalet, der dog var brændende nok og vakte stor Strid og Splid, ikke har efterladt nogen kendeelig Brod, saaledes vil det ogsaa nok gaa nu. Er denne sidste Strid først ophørt, vil den snart være glemmt, og De vil uforstyrret kunne fortsætte Deres gavnlige Virksomhed, som jeg finder, at alle Sønderjyder har god Grund til at paaskønne. De vil heller ikke tage mig ilde op, naar jeg for Sagens Skyld beder Dem være lidt forsigtigere i Deres retrospektive Betragtninger, naar De kommer til at skrive flere Biografier i Illustreret Tidende og Nordstjernen. Jeg ved selv af Erfaring fra mine første Aar efter Krigen i Haderslev, hvor vanskeligt det er for en yngre Mand at gøre sig gældende overfor de ældre og mere erfarne Ledere; men jeg tiltroer Dem Klogskab nok til at drage Dem de nu indvundne Erfaringer til Nytte.“

Det glædede mig, at Redaktør *H. R. Hjort-Lorenzen*, som stod paa et udpræget Højrestandpunkt, anslog denne Tone overfor mig, skønt man atter under dette Ordskifte havde gjort Forsøg paa at stemple mig som yderliggaaende Radikal i dansk Indenrigspolitik. I Modsætning dertil gav Redaktør *Jessen* mig endnu under Overskriften „Vi unge“

følgende Afskedssalut i „Flensborg Avis“: „Beskedenhed er Ynglingens højeste Dyd. Ja, det sagde man i gamle Dage. Da var man ogsaa undertiden saa uartig at anvende Ordsproget, at Ægget vil lære Hønen. — — — Nu hedder det: Verden tilhører den unge. I gamle, I kan pakke sammen. I gør ikke Gavn længere. Ja, I har forresten aldrig gjort Gavn, for I har aldrig været unge, saadan rigtig selvstændig unge, hensynsløst unge. I har aldrig forstaaet, at det gælder om at bryde ned — og at rakke ned. Der er nok til at bygge op.

Naar der pukkes altfor meget paa Ungdommen hos os, saa er det kun Tegn paa, at „vi unge“ er vel friske, noget for friske, lidt grønne.

Mærkeligt er det, naar der bestandig siges „vi unge“, og der dog kun menes „jeg unge“. — — — Naar „jeg unge“ siger „vi unge“, saa er det naturligvis af bare Beskedenhed. Man forlanger ikke, at Folk skal betragte en som andet end en Repræsentant for et helt Slægtled.“

Efter at have spottet over at „jeg unge“ havde raabt: Forlad vor gode Baad og lad os bestige Isflagen! sluttede han med følgende Raad: „Styrmændene i Baaden burde i Grunden ikke indskrænke sig til at trække paa Skuldrene eller at modsige Grønhedens Forsøg paa at stille alt paa Hovedet, thi nogen Skade kan det altid gøre. Man burde simpelt hen frabede sig saadanne Forsøg paa Mytteri.“

Redaktør Jessen saa i disse Aar med megen Bitterhed paa min voksende politiske Indflydelse. I dansk Indenrigspolitik stod han den Gang paa Højres yderste Fløj, mens jeg havde sluttet mig til Venstre. Det var, skønt han i Provisorietiden opfattede Venstre som Forsvarsnihilister, der skulde bekæmpes energisk, dog mere mit Standpunkt i sønderjydske Politik end denne Modsætning, der fremkaldte hans lidenskabelige Angreb.

Jessen hyldede Grundsætningen: Ikke Majoritet, men Avtoritet. I en Artikel om Sprogforeningen betegnede han det saaledes som et Tegn paa „Planløshed og Leddeløs-

hed“, at Sprogforeningens Bestyrelse var bleven udvidet, først fra 7—9 senere fra 9—11 Medlemmer. Oprindeligt skrev han, havde det været Meningen, at Bestyrelsen skulde supplere sig selv, men „givende efter for en daarlig demokratisk Tendens gik Bestyrelsen senere ind paa, at dens Medlemmer skulde vælges af Generalforsamlingen.“

I mig saa Jessen ikke med Urette en Hovedrepræsentant for denne efter hans Mening „daarlige demokratiske Tendens.“ Vælgerforeningen var bleven oprettet efter mit Initiativ, og den fik endog en Bestyrelse paa 21 Medlemmer, valgt af Generalforsamlingen. Den politiske Overledelse kom dermed, hvad jeg holdt for rigtigst, til at hvile paa en bredere og fastere Basis, det politiske Ansvar paa flere Skuldre. Da Foreningen endvidere fik henvend 500 Tillidsmænd, sattes mange Kræfter i Arbejde med Løsningen af foreliggende nationale Opgaver. Jessen saa med megen Uvilje paa denne Udvikling, mens jeg betragtede den som et stort politisk Fremskridt. Han betragtede, som foran paavist, Vælgerforeningens Stiftelse som et Fejlgreb og modsatte sig, som jeg senere vil komme tilbage til, ligeledes *Skoleforeningens* Oprettelse. Noget stod dette vel i Forbindelse med, at Befolkningens faste Sammenslutning i store landsomspændende Organisationer svækkede Pressens Magtstilling, som i Firserne havde været dominerende. Da „Flensborg Avis“ under Jessens dygtige Ledelse var bleven Sønderjyllands indflydelsesrigeste Blad, er det i hvert Fald forstaaeligt, hvis dette Forhold ogsaa har været medvirkende til at fremkalde de lidenskabelige Angreb, hvormed han søgte at hæmme og hindre mit Organisationsarbejde.

Det er mig ubehageligt nu at dvæle ved disse Angreb, men naar mine Erindringer, hvad jeg tilstræber, skal være en Virkelighedsskildring, kan jeg ikke forbigaa dem. Der-til har de grebet for dybt ind i min politiske Virksomhed og sat for dybe Spor i Tidshistorien.

Da Sprogforeningen, nogle Uger efter at det af Kon-

sul Amorsen rejste Ordskifte var ebbet ud, afholdt sin aarlige Generalforsamling, foreslog Gaardejer *Jørgen Iversen* fra Svejrup uden mit Vidende, at Foreningen skulde opkøbe og udbrede mit lille, af Studentersamfundet udgivne Skrift om „Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—1888“ i Sønderjylland. „Jessen vilde,“ hedder det i „Flensborg Avis's Referat af Generalforsamlingen, „bestemt fraraade dette, ikke fordi Skriftet ikke var tilstrækkelig interessant til at finde Udbredelse, skønt han misbilligede en Del af Indholdet, men fordi et Skrift, der udelukkende behandlede Nutidens politiske Forhold ikke burde udbredes af Sprogforeningen, som tværtimod Mynighedernes Forsøg paa at stemple den som politisk netop burde hævde sin upolitiske Karakter som blot og bar Oplysningsforening, hvad der saa meget lettere lod sig gøre, som der nu var dannet en politisk Vælgerforening.“

Der udspandt sig derefter et Ordskifte, som endte med, at *Jørgen Iversen* trak sit Forslag tilbage. Redaktør *Jessen* har øjensynlig følt sig ubehageligt berørt af, at et saadant Forslag i det hele kunde stilles, thi noget efter skrev han i „Flensborg Avis“ fire lange Artikler om mit for henved to Aar siden udgivne Skrift. I dem kritiserede han meget skarpt Bogens efter hans Mening „ensidige og vrange“ Fremstilling. „Skriftet er“, skrev han bl. a. „ikke udsprunget af sønderjydsk Tankegang, men forfattet i Kongeriget under ensidig radikal Paavirkning, skrevet ud fra et kongerisk Partistandpunkt uden tilstrækkelig Kendskab til sønderjydske Forhold. Rigtignok er Forfatteren, der, siden Bogen for to Aar siden udkom, er flyttet til Sønderjylland og har bosat sig her, ogsaa født herovre; men han har nok tilbragt en stor Del af sin Ungdom i Kongeriget og faaet sin Udvikling der, og det er ikke nogen sønderjydsk Aand, der taler ud af Bogen.“

Kritiken tilspidsede sig derefter til et voldsomt personligt Angreb. Jeg fremstilledes som Organ for kongerisk Radikalisme, uagtet *Jessen* godt vidste, at jeg ikke stod i

det radikale Parti, fra hvilket bl. a. Forsvarssagen skilte mig, men i det af grundtvigsk Tankegang prægede Venstre. Artiklerne var tydeligt nok bestemt til at vække Mistillid til mig som sønderjydske Politiker.

Det havde nok været mig paafaldende, at Jessen i disse Artikler konsekvent skrev mit Navn „Hansen“, uagtet han godt vidste, at jeg skrev det „Hanssen“. Da han fortsatte dermed, gjorde jeg ham opmærksom paa, at „Flensborg Avis“ skrev mit Navn forkert. Han svarede under Overskriften „Jean de France“ med at jævnstille mig med Holbergs Hans Frandsen, idet han sigtede mig for at have fortysket mit gode danske Navn, da jeg under et Studieophold i Tyskland havde opdaget, at en Slægtning, Professor Georg Hanssen i Göttingen skrev sit Navn med ss. Mens jeg ikke fandt det Umagen værd at svare paa dette lavtliggende Angreb, blev min Søster indigneret paa mine Vegne. Hun skrev til Jessen, at han gjorde mig Uret og beviste ham det ved at medsende nogle Breve fra min Fader og Farbroder, som viste, at de havde brugt samme Skrivemaade som jeg. Det bøjede Jessen sig omsider for. Dagen efter skrev han i „Flensborg Avis“: „Det er dermed godtgjort, at „Hejmdal“'s Udgiver ikke har forandret sit Navn under et Ophold i Tyskland.“

Jeg har ikke kunnet forbigaa disse nærgaaende personlige Angreb, fordi de voldte mig Bryderier i disse Aar og vanskeliggjorde mit Organisationsarbejde paa Egne, hvor „Flensborg Avis“ var meget udbredt. Disse Vanskeligheder blev dog overvundet, efterhaanden som de lokale Førere lærte mig at kende under Besøg og Ophold i deres Hjem, og den brede Befolkning fik et personligt Indtryk af mig som Taler paa Møder rundt omkring i Nordslesvig.

Angrebene fandt heller ingen Sangbund i de Kredse i Kongeriget, der samlede sig om den sønderjydske Sag. Af Formanden for „Foreningen Dannebrog“, som efter Initiativ af fordrevne slesvigske Embedsmænd i 1864 var bleven stiftet med kulturelle Formaal i Sønderjylland for

Øje, Landstingsmand, Tømrrermester *Kayser*, blev jeg saaledes opfordret til at skrive en Beretning om Stillingen i Sønderjylland. Jeg skrev da den lille Pjece, „Har vi Tid til at vente?“, som er optrykt i „Fra Kampaarene I.“ Skriftet vandt Bifald. Tømrrermester *Kayser* lod det trykke som Manuskript og uddele i 10,000 Ekspl. „De samvirkende sønderjydske Foreninger lod det senere trykke i et nyt Oplag paa 12,000 Ekspl., som ligeledes blev udspreddt over Landet. Af de mange Breve, jeg i denne Anledning modtog, aftrykker jeg følgende fra Redaktør *H. R. Hjort-Lorenzen*:

„*Kære Hanssen!*

Med den største Interesse har jeg læst Deres fortræffelige „Har vi Tid til at vente?“, som jeg igaar modtog fra Dem. Det er ubetinget endnu Deres bedste og modneste Arbejde, og jeg takker Dem ikke blot, fordi De har gjort mig den personlige Glæde at lade mig læse det, men langt mere for den Gavn, De dermed har gjort vor Sag. Men et Spørgsmaal: Der staar paa Pjecen: „Trykt som Manuskript.“ Betyder det, at Indholdet er unddraget Offentligheden? Jeg kan ikke rigtig se, hvad Deres Mening er. Det meste af Indholdet er jo Ting, som ogsaa vore Modstandere gerne maa vide, men der findes ogsaa Ting deri, om hvilke dette er tvivlsomt. Jeg vilde gerne gøre et Uddrag af Pjecen til „Nationaltidende“, men vil dog først have Deres Samtykke dertil.

Endnu en Gang hjertelig Tak. Gaa kun trøstig Deres brydsomme Vej frem. Maalet naaes nok en Gang.

Deres hengivne

H. R. Hjort-Lorenzen.“

De samvirkende sønderjydske Foreninger udgav senere mit Skrift „Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—1888“, som jeg efter Anmodning førte videre til 1894, og udbredte det i en halv Snes Tusinde Eksemplarer i Kongeriget.

FORENINGS- OG FORSAMLINGSRET TEN

Regeringen havde imidlertid fulgt Vælgerforeningens Virksomhed med stigende Interesse. Politimestrenes og Landraadernes Indberetninger viste, hvor hurtigt Organisationens skred fremad. Medlemsantallet voksede fra Maaned til Maaned. Et tæt Net af Tillidsmænd var hurtigt bleven spændt ud over Nordslesvig. Inden Aaret var omme, var Foreningen bleven Brændpunktet for en energisk Forsvarskamp imod Tvangsgermaniseringen. For at bryde Modstanden i Tide fik Statsadvokaten Ordre til at føre et tilintetgørende Dødshug imod Foreningen. Politimyndighederne blev opfordrede til at indsamle Anklagemateriale, som kunde bevise, at der forelaa omfattende Lovovertrædelser. Men en centraliseret Organisation er et fintfølede Instrument. Jeg mærkede snart, at der var Ulve i Mosen. Fra Tillidsmænd rundt omkring i Nordslesvig indløb der i den travle Høsttid Meddelelser om, at Politiet havde stævnet dem i Forhør og forlangt nøjagtige Oplysninger om, naar Medlemmerne i deres Distrikt var indmeldt i Vælgerforeningen. Man vilde øjensynlig konstatere, at Medlemmerne ikke var anmeldt til Politimyndighederne indenfor den foreskrevne tre Dages Frist. Da jeg imidlertid fra mit Studieophold i Tyskland vidste, at store politiske Organisationer i Preussen var bleven sprængt, fordi de ikke havde opfyldt Foreningslovens Forskrifter til Punkt og Prikke, havde jeg i Tide taget mine Forholdsregler ved at foreslaa Vælgerforeningens Bestyrelse, at Tillidsmændene

kun maatte modtage *Indmeldelser* i Foreningen, mens *Optagelsen* i Foreningen blev foretaget af Bestyrelsen. Forslaget blev vedtaget og indført i Vælgerforeningens Protokol, for at den i givet Fald kunde tjene som Bevismateriale. Takket være denne Forretningssgang var Anmeldelserne til Politimyndighederne eftervislig i alle Tilfælde sket indenfor den lovbefalede tre Dages Frist. Jeg imødesaa derfor Angrebet med stor Sindsro.

Men da Politimyndighederne endnu ikke vidste, at jeg havde iagttaget denne Forsigtighed, maatte jeg regne med en nær forestaaende Husundersøgelse. Jeg førte en omfattende politisk Korrespondance, dels med vore Tilidsmænd, dels med Bestyrelserne for de sønderjydske Foreninger i Kongeriget. Skønt Brevene ikke indeholdt Bevismateriale, som vilde være fældende under en Straffesag, kunde de dog give Statsadvokaten og dermed Regeringen Oplysninger om adskillige Forhold, som vi af taktiske Grunde ønskede skjulte. Da jeg mærkede, at Uvejret nærmede sig, gennemgik jeg derfor alle mine Breve, gemte paa et sikkert Sted alt, hvad jeg af politiske Grunde ikke ønskede at give Øvrigheden Indblik i, og lod kun godt 400 Breve, som dels var af ligegyldigt Indhold, dels beviste, hvor pinligt Vælgerforeningen havde opfyldt Lovens Forskrifter, blive liggende som Bytte for Statsadvokaten.

Faa Dage efter at jeg havde taget disse forsigtige Forholdsregler, mødte ganske rigtig Amtsdommeren fra Sønderborg ledsaget af to Politibetjente for efter Statsadvokatens Anvisning at foretage en Husundersøgelse. Jeg modtog dem meget høfligt, aabnede beredvillig mine Gemmer og viste Dommeren den store Brevbunke, idet jeg sagde: Her er den Korrespondance, jeg har ført som Vælgerforeningens Sekretær, og der ligger Foreningens Protokol og Kopibog. Han beslaglagde straks Papirerne og var øjensynlig glad overrasket ved at gøre et saa godt Kup. Nogle Privatbreve, som laa i et andet Gemme, gennemsaa han flygtigt, men lod dem ligge. Andre Skuffer i mit Arbejds-

værelse aabnede han uden at finde noget vedrørende Foreningen. Dermed var Husundersøgelsen forbi.

„Hvordan skal vi skaffe de beslaglagte Papirer bort,“ spurgte han bekymret Betjentene, „De kan laane en Kuffert hos mig,“ sagde jeg høfligt imødekommende. Han takkede forlegent for min uventede Elskværdighed og tog imod Tilbudet. Betjentene fik Kufferten, pakkede Protokollerne og Brevene i den, og tre Mand høj vandrede Øvrigheden saa afsted med Byttet.

Jeg meddelte straks Pressen, at Amtsdommeren i Sønderborg ledsaget af et Par Politibetjente havde foretaget en Husundersøgelse hos mig og beslaglagt Vælgerforeningens Protokoller og over 400 Breve. Folk lod sig endnu den Gang let skræmme. I de følgende Dage modtog jeg flere Udmeldelser, ikke blot af Medlemmer, men endog af Tillidsmænd. Jeg var imidlertid tryk, thi ligesom Brevene var sorterede, saaledes var ogsaa Protokollen og Kopibogen ført med en eventuel Beslaglæggelse for Øje. Forhørene fortsattes endnu i nogen Tid, men man kan ikke klippe Uld af en Frø. Midt i Oktober modtog jeg „In der Strafsache gegen Hanssen und Genossen“ følgende Brev fra Statsadvokaten: „I Undersøgelsen imod Dem og Fæller angaaende Overtrædelse af Foreningsloven underrettes De herved om, at Tiltalen er standset. Beslaglæggelsen af de endnu i Rettens Værge værende Dokumenter og Protokoller er hævet. De opfordres til at afhente de beslaglagte Genstande.“

Sagen var dermed løbet ud i Sandet. I „Dybbøl-Posten“ skrev jeg: „Det er anden Gang, der er indledt Undersøgelse imod Vælgerforeningen, uden at der har foreligget Grund til Anklage. Vi vil tage det som et Bevis paa, hvor strengt indenfor Lovens Grænser vor nationale Kamp føres.“

Udfaldet af denne Sag lettede Organisationsarbejdet. Jeg mærkede hurtigt, at man fik voksende Tillid til mig. Efterhaanden knyttede jeg personlige Forbindelser med de fleste Tillidsmænd. Dette lettedes meget ved mine Fore-

dragsrejser. Jeg var i disse Aar medvirkende ved Opretelsen af mange Foredragsforeninger og holdt aarlig henved halvhundrede Foredrag i Nordslesvig. Hvor der endnu ikke var stiftet Foreninger, afholdt jeg offentlige Møder. Trafikforholdene var den Gang daarlige. Sønderborg havde ingen Jernbaneforbindelser. Fra Byen havde vi tre Timers Sejlads eller fem Timers Dagvognskørsel til den nærmeste Station. I Reglen tog jeg Kl. 6 Morgen med Dampskibet til Flensborg eller Aabenraa, rejste efter et Par Timers Ventetid videre med Middagstoget nordpaa. Fra Hovedbanens Stationer gik det atter med Dagvogn vesterpaa ofte i timelang Kørsel. Kun fra de nærmeste Sogne blev jeg afhentet paa Stationen. Hyppigt naaede jeg først Bestemmelsesstedet ud paa Aftenen. Saaledes var den normale Foredragsrejse den Gang, men ved Vintertid kunde Taage og Is gøre Rejsen langt besværligere.

En enkelt Tur staar særlig klart i min Erindring. Sent paa Efteraaret skulde jeg holde et Foredrag i Gram. Om Morgenen var det Taage. Dampskibet kunde ikke sejle. Utaalmodig ventede jeg til op paa Formiddagen. Saa satte jeg mig paa min Cykle. Luftringe var den Gang endnu ukendt. Vi havde kun smalle Hjulringe af fast Gummi, som skar dybt i paa oplødte Veje. Jeg kørte saa først 5 Mil i Taage, som efterhaanden afløstes af Smuskregn, ad oplødte Veje til Aabenraa, som jeg naaede tidsnok til at faa Forbindelse med Eftermiddagstoget nordpaa. I Toget til Vojens fik jeg en haardt tiltrængt Hvilepavse. Derfra telegraferede jeg, at Forsamlingen skulde vente. Jeg kom med en Times Forsinkelse.

Saa sprang jeg atter paa Cyklen og kørte saa hurtigt, det var mig muligt, videre i Rusk og Regn, til sidst i Mulm og Mørke uden Lygte ad oplødte Veje 3 Mil vestpaa til Gram. Da jeg naaede Gramby, var jeg gennemvaad og helt udaset. Jeg holdt for i Kroen og drak i en Fart et Par Glas Portvin. Styrket deraf cyklede jeg videre til Gram Kro, hvor en Forsamling paa henved 300 Tilhørere ven-

tede paa mig og modtog mig med Hurraraab. Derefter holdt jeg, som det var kundgjort, et Foredrag om „Opstanden i Nederlandene“. Da jeg sluttede, meddelte man mig til min Forfærdelse, at jeg havde talt i tre Timer! Jeg havde da lige læst Motleys Værk. De mange interessante Træk, som han har fremdraget, stod fast i min Erindring og havde under Indvirkning af Overanstrengelsen forført mig til at overskride alle rimelige Grænser. Men Foredraget havde fængslet Tilhørerne saaledes, at jeg ikke havde mærket, hvor utilbørligt jeg lagde Beslag paa deres Taalmodighed. Gennemvaad kørte jeg sent paa Aftenen i aaben Vogn tilbage til Vojens, fik et Par Timers Hvil i Kroen og tog derpaa videre med Nattoget til Aabenraa for at naa Morgenskipet til Sønderborg, som jeg naaede op paa Formiddagen.

Rejsens Tidsspilde og Besværligheder medførte, at jeg i Reglen holdt flere Foredrag i Træk paa den Egn, jeg gæstede. Naar Mødet var hævet, tog jeg med Formanden eller en anden Bekendt hjem og boede hos ham. Næste Formiddag samledes en Kreds af særlig interesserede Mænd efter Aftale i min Værts Hjem, hvor vi indgaaende drøftede Dagens Spørgsmaal. Ud paa Eftermiddagen blev jeg derpaa kørt til det næste Møde. Paa denne Vis kom jeg efterhaanden i personlig Berøring med de fleste stedlige Førere for Danskheden i Nordslesvig. Jeg fik Rede paa Slægterne, deres Familieforbindelser og Formuesforhold og har ofte i disse Aar, hvor et Navn straks bed sig fast i min Erindring, forbavset Folk med min omfattende Videnskab paa dette Omraade.

Sydpaa var Forholdene vanskeligere, særlig i Tønder Amt, hvor der maatte føres haarde Kampe, inden Politimyndighederne lærte at respektere Forsamlingsretten. Det første opsigtsvækkende Sammenstød fandt Sted i *Løgumkloster*. I 1890 skulde der afholdes Rigsdagsvalg. For at forberede Valget i Tide foreslog jeg Vælgerforeningens Bestyrelse, at vi i Efteraaret 1889 skulde afholde 50 poli-

tiske Møder med to Talere paa hvert Møde. Forslaget blev enstemmigt vedtaget, Stederne bestemt og Talerne udpeget. Redaktør *Jessen*, Flensborg, og *P. Skau*, Bukshave, skulde tale i Løgumkloster. Tyskerne betragtede dette som en Udfordring. De havde vænnet sig til at betragte den gamle Klosterby som erobret af Tyskheden. Amtsdommeren i Løgumkloster tilkaldte Hjælpetropper fra Tønder for at forstyrre Mødet. Da Redaktør *Jessen* aabnede det, var der mødt saa mange Tyskere, at de var i Flertal. Amtsdommeren rejste sig og krævede, at der skulde vælges en Dirigent. *Jessen* fratog ham Ordet. Han raabte da, at Danskerne var et luvslidt Parti. Tyskerne istemte: „Ich bin ein Preusse.“ Der opstod Tumult. Politimesteren opløste derpaa Mødet og lod Salen rømme.

Inden *Jessen* kunde afholde et nyt Møde, maatte han tiltræde en længere Fængselsstraf. Politimesteren i Løgumkloster skulde imidlertid tvinges til at respektere vor lovlige Forsamlingsret. Jeg tog derfor Affære og indbød til et nyt Møde i Løgumkloster med *P. Skau* og mig som Talere. Fra de omliggende Sogne tilkaldte jeg Hjælpetropper for at sikre os Flertallet. Der mødte denne Gang henved 300 Tilhørere, Tyskerne havde imidlertid skiftet Taktik. De blev borte, men da jeg aabnede Mødet og fremlagde den foreskrevne Kvittering for, at det var lovligt anmeldt, rejste Politimesteren sig og spurgte, om jeg kunde bevise, at jeg var den, som jeg udgav mig for! Det var et groft Overgreb, men jeg bevarede Koldblodigheden og bad de tilstedeværende 7 Medlemmer af Vælgerforeningens Bestyrelse om at rejse sig og bevidne, at jeg var Foreningens Sekretær *H. P. Hanssen*. Politimesteren erklærede, at det ikke var nok. Jeg maatte skaffe en Attest fra Politimesteren i Sønderborg, som udviste, at jeg var den, jeg udgav mig for. *P. Skau* spurgte derefter Politimesteren, om han kendte nogle af de tilstedeværende Vælgere. Politimesteren svarede, at han kendte de fleste. *P. Skau* opfordrede derpaa alle dem, der personlig kendte mig og

vilde indestaa for, at jeg var H. P. Hanssen fra Sønderborg om at rejse sig. Hele Forsamlingen rejste sig under megen Munterhed. Jeg aabnede derpaa Mødet. Politimesteren erklærede det i samme Øjeblik for opløst og opfordrede Forsamlingen til straks at forlade Lokalet. Jeg erklærede, at Politimesteren dermed havde overskredet sin Myndighed. Vi maatte bøje os for hans Afgørelse, men jeg vilde straks indgive Klage over hans Optræden og i nær Fremtid indbyde til et nyt Møde. Denne Meddelelse blev modtaget med stormende Jubel. Folk raabte, at de vilde møde langt talrigere næste Gang.

Der forelaa denne Gang et saa groft Overgreb, at Regeringen, da jeg klagede, saa sig nødsaget til at give Politimesteren en Næse og meddele mig, at dette var sket. Jeg indbød saa til et nyt Møde denne Gang med *Gustav Johannsen, P. Skau* og *mig* som Talere. Men Tyskerne havde endnu ikke opgivet Ævred. De skiftede atter Taktik og truede Hotelværten med store Næringstab, hvis han ikke brød sit Ord og spærrede sin Sal for Vælgerforeningen. Værten lod sig kyse, og vi stod dermed uden Forsamlingslokale.

Men Sagen *skulde* nu gennemføres, og hvor der er en Vilje, der er der ogsaa en Vej. Jeg tog straks ud til Løgumkloster for sammen med Urmager *Rosenbom*, som var Medlem af Vælgerforeningens Bestyrelse, at finde Udvej til et andet Lokale. Ved at underkaste Fru Giesemanns Gæstgivergaard et Eftersyn fandt vi, at der kunde skaffes et rummeligt Forsamlingslokale ved at rive et Par Skillevægge ned. Vi foreslog hende dette, imod at Vælgerforeningen betalte et rimeligt Vederlag. Hun var dansk og gik ind paa Forslaget. Der blev straks tilkaldt Haandværkere og truffet Aftale om, at den nye Sal skulde være i brugbar Stand inden otte Dage. Derpaa udsendte jeg Indbydelse til et nyt Møde d. 2. December og opfordrede Tilidsmændene i vid Omkreds til at møde mandsstærke for at tage Løgumkloster. Sagen havde vakt Opsigt over hele

Nordslesvig. Man var ikke vant til at sætte haardt imod haardt for at faa sin Vilje. Men det tiltalte i høj Grad Foregangsmændene. Mødet var Genstand for megen Om-tale og blev imødeset med Spænding.

Da Dagen oprandt, laa Landet skjult under en tæt Rim-taage. Men ved Middagstid brød Solen straalende frem over et pragtfuldt Vinterlandskab. Træer og Buske stod fint pudrede. Ad alle Veje bevægede lange Vogntog sig ind mod Byen. Vesterboernes Haar og Skæg, Hestenes Manker og Haler funkledede af Iskrystaller, som ogsaa laa drysset over deres svære Vadmelskapper. Alle var i straa-lende Humør, thi denne Gang skulde Byens Mure falde!

Da Mødet aabnedes, var der mødt over 500 Tilhørere, en den Gang ukendt stor politisk Forsamling. Lokalet kunde langtfra rumme dem. De tilstødende Rum, Forstue, Køkken, Butik, fyldtes. Paa Gaardspladsen stimlede de sammen om Vinduerne. Politimyndighederne var mødt, men holdt sig denne Gang i Skindet. *Gustav Johannsen* og *P. Skau* talte under stærke Bifaldsytringer. Derefter fik jeg Ordet. Af Talen, som jeg holdt denne bevægede Dag, oplæste jeg, da jeg 30 Aar senere, to Dage før Afstemningen den 10. Februar 1920 talte i Løgumkloster, efter mit gamle gulnede Manuskript et Afsnit, som jeg aftrykker her, fordi det viser, hvorledes jeg den Gang saa paa Stillingen:

„Hvor føres Folkene hen? Molkte har hævet Sløret for Fremtiden, da han for faa Aar siden i Rigsdagen sagde, at Rustningerne vilde blive ved, indtil Folkene af Fortvivlelse over de utaaelige Byrder fremtvang en Afgørelse. I denne Barbariets Tid er Undertrykkelse af Folkefriheden, Undertrykkelse af Nationaliteterne, paa ny bleven almindelig. Og dog er allerede Kampen for Folkenes Selvbestemmelsesret, for Nationalitetsideen saa stærk i vor Tid, at den gør Fremskridt midt under Undertrykkelsen. Grækenland, Italien og Tyskland har vundet frem til Frihed og Uafhængighed af Nabolandene. Polens Forsøg paa at naa samme Maal, er hidtil bleven kvalt, men nede paa

Balkanhalvøen og indenfor det østerrigsk-ungarnske Monarki gør Nationalitetsideen daglig Fremskridt. Dels paa Grund heraf, dels fordi Nationalitetsideen, Tanken om Folkenes Selvbestemmelsesret er retfærdig, kan man drage den Slutning, at den fremtidig vil sejre overalt og da ogsaa hos os, paa hvad Maade, under hvilke Forhold det vil ske, kan foreløbig være os temmelig ligegyldigt. Hovedsagen er, om vi, hvis det er fornødent, er i Stand til at kunne holde Kampen gaaende gennem et længere Tidsrum. Er det vor bestemte Vilje, saa vil vi ogsaa med Letthed kunne være i Stand til det.

Hvis det er vor bestemte Hensigt at føre vor Nationalitetskamp ud i Fremtiden, at fortsætte den, at hævde vort Standpunkt, indtil vi naar vort Maal, saa maa vi kunne opstille et bestemt Program for vor Fremtidspolitik. Og det kan vi ogsaa. Vi er et politisk Parti, maa selvfølgelig ogsaa have et politisk Program, ja vi maa, om jeg maa udtrykke mig saaledes, have baade en Udenrigs- og en Indenrigspolitik. Det Program, der da mere og mere viser sig som det rigtigste for os, forekommer mig at være følgende: *Udadtil* skal vi paa alle mulige Maader søge at gøre det klart for det tyske Folk, ja for hele Europa, at Folkeviljen i Nordslesvig fremdeles er den samme som i 1867, maa vi sørge for, at Tysklands, at Europas ledende Statsmænd stadig er underrettet om, hvorledes Forholdene ligger i Nordslesvig, at her er utilfredsstillede Ønsker, Utilfredshed med de bestaaende Forhold og et bestemt Ønske om atter at blive genforenet med vort eget Folk. *Indadtil* maa vi paa alle mulige Maader søge at hævde vor nationale Eksistens, at forsvare vort Modersmaal, vor Sæd og Skik, vore nedarvede Ejendommeligheder mod de Fremmede.

Udadtil naar vi vort Maal, 1, gennem Valgene; 2, gennem vore Repræsentanter; 3, gennem den tyske Undertrykkelse; 4, gennem Demonstrationer, for saa vidt det kræves. *Indadtil* naar vi vort Maal, 1, ved at værne om

det nedarvede; 2, ved at udbrede Kendskab til det danske Aandsliv; 3, ved Dygtighed i Haandens Verden, kort sagt ved Anspændelse af alle vore Kræfter i Vekselvirkning med den danske Kultur.

Det er ikke nok, at vi har et bestemt Program, at vore Fremtidsudsigter langt fra giver Grund til Tvivl om, at vi en Gang naar vort Maal, der maa over hele Nordslesvig være Enighed om at optræde samlet, kun da kan vi med Held i Længden modstaa de Fremmede. De kender Historien om Manden, der laa paa sit Dødsleje og befalede sine Sønner at hente et Knippe Stokke, som de en efter anden skulde prøve paa at sønderbryde. Historien kan passende anvendes paa vore Forhold. Tager de Fremmede Sogn for Sogn i Nordslesvig, isolerer dem og overvælder de enkelte Sogne, vil de ikke kunne modstaa. Vi maa være enige og optræde samlet, saa kan vi ogsaa optræde med Eftertryk og modstaa de Fremmede med Held. *Vælgerforeningen* skal fremme en fælles Optræden.“

— Der fulgte en Redegørelse for den lige oprettede Vælgerforening og en Opfordring til at melde sig ind i den.

Da Gustav Johannsen og jeg senere steg til Vogns udenfor Gæstgivergaarden for at køre til Tønder, havde Tyskerne lejet et Musikkorps, som spillede: „Schleswig-Holstein meerumschlungen“. Vognen blev omringet af glade Folk, som vilde sige Farvel. Halvt aandsfraværende hørte jeg Musikken. Da vi kørte ud af Byen, sagde jeg til Gustav Johannsen: „Det var da morsomt, at de spillede Marseillaisen til Afsked.“ Han lo, saa Vognen rystede. Men der er nogen Lighed mellem Melodierne, og i Glæden over, at vi nu omsider havde indtaget den haardt omstridte By, havde jeg hørt det, jeg helst vilde høre, og opfattet Demonstrationen som iværksat af vore Meningsfæller imod Tyskerne!

Det kostede mange haarde Kampe, inden vi fik vor lovlige Forsamlingsret respekteret. I Burkal Sogn havde Ty-

skerne sprængt et kirkeligt Møde, som Frimenighedspræst *Thade Petersen* og Vandrelærer *Kasper Jensen* vilde afholde. De indbød straks til et nyt Møde og bad mig om at tage med derud for at holde Styr paa Fredsforstyrterne. Jeg fulgte villigt Opfordringen. Mødet blev afholdt i Stationskroen. Politimyndighederne var repræsenteret af Amtsforsnderen og en Gendarm. Omegnens ledende Tyskere mødte mandsstærke, udrustede med store Kæppe. Tilhørerne samlede sig i Salen. Tyskerne slog sig ned i den tilstødende Gæstestue og forlangte Drikkevarer. Jeg lukkede Døren mellem de to Rum og aabnede Mødet. Det blev indledt med en Salme. Det fandt Tyskerne sig i. Men næppe havde *Kasper Jensen* begyndt sin Tale, før de rev Døren til Salen op og af fuld Hals skraalede Kamp-sangen „Schleswig-Holstein meerumschlungen“. Jeg lukkede atter Døren og bad dem høfligt, men bestemt om ikke at forstyrre Taleren og opfordrede Amtsforsnderen til at støtte mig i mine Bestræbelser for at opretholde Ro og Orden. Han var imidlertid i Ledtog med Urostifterne og afviste min Anmodning. Opmuntret af denne Afvisning søgte Tyskerne atter at rive Døren op. Jeg holdt igen, men de var for mange, og idet den atter fløj op, kastede en Mand mig et Glas Sodavand i Ansigtet, saa jeg blev fuldstændig blændet. Efter skarpe Sammenstød fik jeg atter Døren lukket, men den blev paany revet op, og denne Gang kastede man mig en snavset Gulvmaatte i Ansigtet. Heldigvis saa jeg, fra hvem Kasteskytset kom. Jeg sprang hen foran ham og krævede bydende, at han skulde navngive sig. I sin Forfippelse nævnte han sit Navn. Jeg noterede det og erklærede, at han vilde blive draget til Ansvar for Retten. Derefter blev jeg i Gæstestuen, hvor jeg stillede mig op foran Døren, saaledes at jeg kunde holde Øje med dem. De skraalede videre paa deres Sange og overøste mig med Ukvemsord. Alt imens prædikede *Kasper Jensen* og efter ham *Thade Petersen* videre i Salen. Opbyggeligt kunde man just ikke kalde Mødet, thi Tilhørerne

var mere interesserede i mit Slagsmaal med Tyskerne end i Gudstjenesten, men det blev gennemført og rensede Luftten. Imod Manden, som kastede mig Gulvmaatten i Ansigtet, en hjemmetysk Storbonde fra Sognet, rejste jeg Klage. Han blev frikendt af Underretten i Tønder, hvor Dommeren sympatiserede med Urostifterne. Men jeg indankede Sagen for Landsretten i Flensborg, og her fik jeg ham idømt en Pengebøde og alle Sagens Omkostninger ved begge Instanser, der var betydelige, fordi begge Parter havde indstævnet Vidner. Ved at holde os strengt indenfor Lovens Ramme, men iøvrigt gaa haardt frem og føre Retssagerne op til de højeste Instanser, tvang vi lidt efter lidt Hjemmetyskerne og de med dem i Ledtog staaende Politimyndigheder og Dommere til at respektere Lands Lov og Ret.

Morsomt var et Møde, som Gustav Johannsen og jeg afholdt i Rinkenæs forud for Rigsdagsvalget i 1893. Da Tyskerne var ret dominerende i Byen, havde jeg tilkaldt Hjælpetropper fra Graasten for under alle Omstændigheder at sikre os Flertallet. Det var, som det viste sig, heldigt nok, thi Tyskerne var mødt mandsstærke. Hr. *v. Uslar* fra Buskmose, der senere blev Landraad i Aabenraa, men den Gang var Amtsforstander i Rinkenæs, var mødt med et Par Gendarmer for at overvaage Mødet. Det hindrede ikke „Baronen“, som man kaldte ham i Rinkenæs, i at staa i Ledtog med Tyskerne, der vilde forstyrre Mødet. Da vi havde Flertallet, fandt de sig roligt i, at Gustav Johannsen talte. Men næppe havde han sluttet, før en af Sognets Hjemmetyskere tog Ordet og udbragte et Leve for Kejser Wilhelm. Kort forinden var der bleven afsagt en Højesteretskendelse, hvorefter det var Majestætsfornærmelse at blive siddende, naar der blev udbragt et Leve for Kejseren. Tyskerne, som handlede efter aftalt Spil, haabede at fange en Del Danske i denne Snare. „Baronen“ greb nervøst Blyanten for at notere Synderne. Men Gustav Johannsen og jeg rejste os straks, og mer eller min-

dre nølende fulgte vore Meningsfæller alle det givne Eksempel.

Saa tog Gustav Johannsen atter Ordet og sagde: Jeg tvivler ikke om, at den ærede Taler er besjælet af en varm Loyalitetsfølelse, men jeg synes, at han skilte sig daarligt ved sit Hverv. Hans Leve for Kejseren burde have været bedre motiveret. Jeg tillader mig derfor at indhente det forsømte. I den Forventning og det Haab, at det maa lykkes Hs. Majestæt Kejseren at indfri det Løfte, hans Bedstefader gav os i Pragfredens § 5, ved snart at gennemføre den lovede Folkeafstemning i Nordslesvig, saa vi kan komme tilbage til vort gamle Fædreland, beder jeg Dem om endnu en Gang at raabe et Længe leve Kejser Wilhelm!

Danskerne rejste sig som paa Kommando, mens Tyskerne denne Gang nølede, indtil vi greb Blyanten for at notere Synderne. Saa maatte de op, Hr. v. Uslar med alle de andre. Flove satte de sig atter efter denne Dukkert, mens Danskerne udbrød i stormende Munterhed.

Da jeg derefter fik Ordet, udnyttede jeg Situationen videre, idet jeg under fortsat Munterhed drog en Sammenligning mellem Jeppe paa Bjerget og den ulykkelige Taler, hvis Gaard ogsaa kaldtes Bjerget, og spaaede ham, at han efter at have ligget i Baronens Seng, rimeligvis lige som Jeppe en skønne Dag vilde vaagne op et helt andet Sted!

Kort efter listede Tyskerne slukørede af, mens vi endnu blev en Stund sammen i løftet Stemning. Gustav Johannsen kørte derpaa tilbage til Flensborg, mens jeg spadserede til Graasten med Deltagerne derfra. Jeg mindes endnu klart denne lystige Vandring i herligt Maaneskin. Under Aftenens morsomme Oplevelser havde enhver gjort sine Iagttagelser. Mange komiske Smaatræk blev fremdragne, og vi lo næsten ustandseligt paa hele Vejen fra Rinkenæs til Graasten.

„Landboforeningen for Flensborg og Omegn“ afholdt

først i Halvfemserne sine fleste Møder ude i Sognene. Paa disse Møder blev der i Reglen afholdt baade landøkonomiske og folkelige Foredrag. Kvinderne deltog ogsaa i dem. Formanden, *Chr. Nielsen* havde kastet sin Kærlighed paa mig, og jeg holdt i disse Aar de fleste folkelige Foredrag.

Chr. Nielsen var en ejendommelig Mand, en meget særpræget Personlighed. Mellem Krigene havde han været Lærer i Angel. Men da han, stærkt paavirket af Søren Kierkegaard, som overbevist Modstander af Barnedaaben ikke lod sin Datter døbe, blev han afsat. Han blev saa Landmand, sad en Tidlang som Gaardejer i Vejbæk, men flyttede senere ind til Flensborg, hvor han grundlagde en lille Folkebank.

Efter Krigen fik han en fremskudt Stilling i Nationalitetskampen. Flensborgerne foreslog ham som Ordfører for den Deputation, „de 47“, der blev sendt til Berlin for at takke Kong Wilhelm for Pragfredens § 5 og bede ham om hurtigst muligt at udføre den. Men i Nordslesvig vakte hans Valg Betænkelighed paa Grund af hans religiøse Standpunkt, og han maatte vige Pladsen for Ahlmann.

Naar jeg skulde holde Foredrag i Landboforeningen, blev jeg altid anmodet om at møde i hans Hjem i Flensborg. Vi kørte saa i lukket Vogn sammen ud til den Kro, hvor Mødet skulde holdes. Jeg har i disse Aar talt i Adelby, Oversø, Hanved, Bov og Holebøl Sogne. Paa de lange Køreture frem og tilbage holdt Nielsen, som var en dybsindig Tænkter, næsten uafbrudt Foredrag for mig, mest om religiøse og filosofiske Emner. Jeg lærte paa disse Ture at sætte megen Pris paa ham.

Stundom tog Vinhandler *Bräundle* fra Flensborg med os. Han lagde aldrig Skjul paa, at det var af Forretningshensyn. „Man maa jo lade sig se hos sine Kunder,“ sagde han. „Jeg træffer altid Bekendte paa Møderne og kan give noget ud, saa Værten kan tjene lidt.“

Paa Møderne traf jeg ofte sammen med den gamle Veteran *Hans Mikkelsen Tofte*, mellem Krigene Lærer ved den danske Skole i Flensborg, senere Forstander for Aagaard Højskole syd for Flensborg, Fader til „De sønderjydske Piger“. Tofte var ogsaa en særpræget Personlighed, trods sin høje Alder en ren Kraftkarl, modig og djærv som Forkæmper for den danske Sag i vor yderste Forpostkæde. En Gang holdt Landboforeningen Møde med os to som Talere i Vedding Skovkro, lidt nord for Oversø. Toftes landøkonomiske Foredrag var den Dag om „Landbruget i vore nordlige Bilande.“ Først talte han om Landbruget paa Grønland, dernæst paa Island og Færøerne. Foredraget var meget morsomt og underholdende, men banebrydende for moderne Landbrug var det just ikke. Efter Foredragene havde vi selskabeligt Samvær, og da var det ikke blot fornøjeligt, men ogsaa lærerigt at tale med Tofte.

Paa disse Ture udvidede jeg mit Kendskab til de vanskelige Egne syd og vest for Flensborg. Jeg havde tidligere gennemkrydset dem adskillige Gange og stiftet personligt Bekendtskab med Foregangsmændene. Paa Møderne, som i Reglen sluttede med selskabeligt Samvær, lærte jeg Folk og Forhold nøjere at kende. Under Grænsestriden var det i mange Kredse god Latin, at jeg ikke kendte Forholdene i Mellemslesvig. Sandheden var, at kun faa Nordslesvigere, og jeg kan tilføje: Folk fra Kongeriget, kendte dem bedre. Der var blot den Forskel, at de grundlæggende Studier, de fleste skulde til at begynde, havde jeg allerede foretaget for en Menneskealder siden.

ALSIDIG VIRKSOMHED

Med *Johan Ottosen* og *H. V. Clausen* stod jeg i disse Aar i intimt Samarbejde. De besøgte mig ofte i Sønderborg. Under et af disse Besøg lærte Ottosen sin Hustru, Gustav Johannsens Datter, Martha, at kende i vort Hjem. Efter hans Opfordring tog jeg med ham til Fyn, hvor vi holdt Foredrag i Odense, Svendborg og Kerteminde for at vække Interesse for det nationale Arbejde i Sønderjylland og vinde Medlemmer til „4 S.“ i Kredse, som hidtil havde staaet køligt overfor den sønderjydske Sag. I lignende Ærinde sendte Johan Ottosen mig til Horsens, hvor daværende Adjunkt *Steenberg*, den senere Biblioteksmand, havde forberedt Sagen, og til Aarhus, hvor *Vilhelm Lassen*, som straks havde sluttet sig til „4 S.“, den Gang Redaktør af „Aarhus Amtstidende“, støttede vore Bestræbelser.

Vi fik H. V. Clausens oprindelige Tanke om et Besøg af danske Studenter i Sønderjylland virkeliggjort i Samarbejde med „2 Løver“. Studenterne kom i et Antal af 60 i mindre Hold, ad forskellige Veje ned over Grænsen for ikke at vække Opmærksomhed. Efter at de i flere Dage havde gæstet danske Hjem forskellige Steder i Nordslesvig, samledes de paa afsides Steder i større Hold til festlige Sammenkomster med Befolkningen. Alt var vel forberedt, og Besøget forløb programmæssigt uden at tildrage sig Politimyndighedernes Opmærksomhed. Adskillige af de unge Studenter, der deltog i denne Tur, tog senere fremragende Del i de nationale Foreningers Arbejde.

H. V. Clausen udsendte i 1892 sit Sprogkort over Sønderjylland, som gav god og paalidelig Oplysning om Sprogforholdene i Mellemslesvig. Gustav Johannsen lod det omdele til Medlemmerne af den tyske Rigsdag, hvor det vakte megen Opmærksomhed. Aaret efter offentliggjorde H. V. Clausen i „Sønderjydske Aarbøger“ sin store Gaardmandsstatistik, til hvilken mange Sønderjyder bl. a. ogsaa jeg havde hjulpet ham med at samle Materialet. I August 1892 foretog jeg saaledes en Fodtur med ham ud i Hedeegnene sydvest for Flensborg i dette Ærinde. I et Brev fra denne Tid skriver han:

„Slogs Herred er min kære stadige Tanke. Om Ravsted har jeg drømt, før jeg nogensinde havde været der, og jeg glemmer ikke let det smukke Syn, jeg sidste Sommer en Aften ved Solens Nedgang saa fra Lund Bakke, den højeste Del af Herredet, ud over det hele Land. Højt i Nord, Ravsted i Nordøst, Bylderup og Tinglev i Øst, Burkal i Syd og Hostrup i Sydvest, den hele vide Slette, der virker saa mægtig netop ved sin Fladhed, der synes at strække sig uendeligt til alle Sider.“

Efter at have omtalt Slogs Herreds tyske Storbønder fortsætter han: „Vi maa lægge an paa Smaafolk og Smaabønder og søge at drage disse Egne ind i landøkonomisk Fællesskab med Vestereggen. Øster Højt og Bylderup-Lændemark maa blive de naturlige Midtpunkter for denne Virksomhed. Muligvis skal der tillige lægges Vægt paa religiøse Foredrag.

Vor indre Politik væmmes jeg mere og mere ved. Jeg er nu bleven saa gammel, at jeg ikke føler mig forpligtet til at læse Døgnets Frembringelser og vore nyere Forfattere, man træffer dog mere Livsvisdom hos Goethe, mere guddommeligt Vid hos Heine og mere ren Skønhed i den gamle græske Kunst. Og saa har jeg endelig Naturen tilbage. Jo ældre jeg bliver, des mere nyder jeg ogsaa den. Gid det var Foraar. Bare jeg snart kunde faa ligge en Eftermiddag igen paa Klinten længst ude i Skelde Skov

under Bøgene og se ud over Havet og Fiskerbaadene. Eller der er en Kæmpehøj inde i en af Skovene mellem Djernæs og Genner, hvor man i et langt Perspektiv ned over Skov ser ud i Lillebælt. Og der er en Skovkløft paa Als syd for Gammelgaard og Vest for Elstrup, hvorigennem en Bæk løber ud i Mjang Sø. Jeg længes efter at komme der.“

Med Brevet fulgte til Brug for Vælgerforeningen en udførlig Liste over danske Folk i Mellemslesvig.

H. V. Clausens grundige Undersøgelse af Ejendoms-spørgsmaalet i Nordslesvig, der nu efter Udvandringens Ophør trængte sig frem og krævede sin Løsning, var af stor Værdi under Jordkampen, som Staten i Halvfemserne paatvang os ved sine Ejendomskøb. Han tilbragte i disse Aar alle sine Ferier i Sønderjylland og gennemkrydsede Landet fra Kajnæs til Sild, fra Kongeaaen ned til det danske Sprogs yderste Grænse. Der var næppe en Afkrog i Landet, som han ikke udforskede, ingen betydelige Mænd og Kvinder, som han ikke opsøgte. Han erhvervede sig derigennem en enestaaende Sagkundskab i nationale Forhold ikke mindst i Mellemslesvig, hvor han ikke blot udforskede Sprog- og Ejendomsforholdene, men ogsaa Beboernes Sindelag. Denne Sagkundskab satte ham allerede i Halvfemserne i Stand til at møde Amtsretsraad *Adlers* i „Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte“ offentliggjorte Sprogstatistik over Mellemslesvig, som hovedsagelig var bygget paa Indberetninger fra preussiske Embedsmænd, med en saa overlegen, indgaaende og sagkyndig Kritik, at den tyske Forsker maatte bøje sig for ham. Tredivede Aars indgaaende, samvittighedsfulde Studier hindrede imidlertid ikke Grænsestridens Fanatikere, hvoraf mange aldrig havde sat en Fod i Mellemslesvig, i at frakende ham alt Kendskab til Forhold og Tilstande syd for vor nuværende Grænse.

Studentersamfundets Udgivelse af mit lille Skrift „Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—1888“ hav-

de vakt Uvilje i radikale Kredse indenfor Foreningen. Man fandt, at Samfundet dermed havde betraadt en ny Vej, som let kunde ende i national Chauvinisme. For at holde denne Opposition indenfor rimelige Grænser gik Ottosen og jeg op til *Georg Brandes*, som straks havde sluttet sig til „4 S.“, og bad ham om at møde i Samfundet, hvor Sagen et Par Dage senere efter Oppositionens Ønske skulde drøftes. Brandes var villig, mødte efter Aftale og lagde hele sin Autoritet i Vægtskaalen i den af os ønskede Retning, Oppositionen, som havde Folketingsmand *J. K. Lauridsen* til Ordfører, opgav dermed sin Modstand. Ogsaa dette Angreb paa Skriftet løb ud i Sandet.

Johan Ottosen var i disse Aar utrættelig virksom for at vække den i mange Kredse indslumrede Interesse for Sønderjylland og drage den politisk interesserede Ungdom ind i et opbyggende nationalt Arbejde. En Dag kom han rejsende til Sønderborg med fem unge, politisk stærkt interesserede Studenter, hvis Interesse for det kulturelle Arbejde i Sønderjylland jeg skulde hjælpe ham med at vække. Blandt dem var *C. Th. Zahle, Sorterup* og *Klaumann* — en Tid lang Bergs Privatsekretær — som desværre døde i en tidlig Alder. Artikler, som de efter Hjemkomsten offentliggjorde, viste, at Rejsen ikke havde været uden Indflydelse paa deres Opfattelse af det sønderjydske Spørgsmaal. Andre Besøg af lignende Art fulgte efter dette. Fra disse grødefulde Aar stammer *Johan Ottosens* Sang: „Det haver saa nyligen regnet“ og *Niels Møllers* herlige Sang:

„Der er vel Dag til Suk og Graad
 en Tid til Lid og Taal!
 Men nu har Aaret andet Raad
 og Slægten andet Maal!
 Frem i Tugt og Takt!
 Frem til Værk og Vagt!
 Stærk til at møde Striden uforsagt!

Mine Landsmænd fattede hurtigt Tillid til min Lovkyndighed og benyttede mig allerede i disse Aar i vid Udstrækning som Raadgiver, navnlig hvor det drejede sig om Sammenstød med Øvrigheden. Der indløb især talrige Forespørgsler vedrørende Forenings- og Forsamlingsretten. Hyppigt var disse Forespørgsler Gengangere, thi da Nordslesvig var inddelt i 80 Politidistrikter, voksede der stadig nye Hoveder ud paa Politidragen, hvor mange vi end huggede af.

Jeg modtog ligeledes mange Anmodninger om at skrive Vedtægter for nyoprettede danske Foreninger. Erfaringen havde vist, at det gjaldt om at staa i en stærk Stilling overfor Politimyndighedernes Angreb, og man stode paa min Kyndighed, hvor det gjaldt om at bygge stærke Forter i Forsvarslinjen. Jeg skrev ikke blot Vedtægterne for de fleste Foredragsforeninger, men ogsaa for en Del i disse Aar oprettede Sportsforeninger og selskabelige Foreninger, ligeledes for „Skoleforeningen“ og for „Fælleslandboforeningen for Nordslesvig“.

For at lette denne ret omfattende Konsulentvirksomhed skrev jeg i 1891 en lille praktisk Haandbog om „*Forenings- og Forsamlingsretten*“. Foruden Lovens vigtigste Bestemmelser, kommenteret med preussiske Højesteretskendelser, indeholdt Bogen Uddrag af de for Foreningerne vigtigste Politiforordninger og Udkast til Vedtægter for en Foredragsforening. Jeg lod Bogen trykke i Lommeformat og indbinde i Shirting, for at Foreningernes Formænd og Forsamlingernes Ledere under Konflikter med Politimyndighederne kun behøvede at gribe i Lommen for at have en paalidelig Vejleder og Raadgiver ved Haanden. Bogen fik Titlen „Vore Rettigheder I“ med Undertitlen „Forenings- og Forsamlingsretten“, idet jeg allerede den Gang besluttede at udsende en Række lignende Haandbøger, som kunde oplyse Befolkningen om dens Rettigheder paa andre for vor nationale Forsvars-

kamp vigtige Omraader. Aaret efter udsendte jeg „*Vore Rettigheder II*“, „Valgretten til Rigsdagen“¹⁾. Senere fulgte „*Vore Rettigheder III*“, „Valgretten til Landdagen“, som jeg har udsendt i tre forskellige Udgaver, fordi Valgloven i Aarenes Løb ændredes, og „*Vore Rettigheder IV*“, „Rigsforeningsloven“. Disse røde Smaabøger gjorde god Nytte ved at udbrede Oplysning om vore statsborgerlige Rettigheder og indprente Foregangsmændene, at de skulde holde sig Lovene efterrettelige, men heller ikke opgive den mindste Tøddel af vor lovlige Ret.

Til det flere Bind stærke geografiske Værk „Lande og Folk“, en Haandbog for Lærere til Brug ved Geografiundervisningen, som udkom i to Oplag, skrev jeg efter Opfordring Afsnittet om *Tyskland* og Aaret efter som Tillæg til Seminarielærer Marius Sørensens Skildring af Danmark, som var udførligere og fyldte et Bind, en i tilsvarende Omfang affattet Skildring af *Sønderjylland*. Foreningen „S. S.“ i Kolding lod min geografiske Skildring af Sønderjylland trykke som særskilt Bog i to Oplag paa tilsammen 10,000 Ekspl., som Morten Eskesen, der var Foreningens Forretningsfører, solgte paa sine mange Rejser. Indtægten gik til Fremme af Foreningens Virksomhed. I Samarbejde med Dr. *L. Moltesen* udgav jeg samtidig en Samling „*Stambogvers*“, hvoraf 5000 Ekspl. gennem Sprogforeningen blev uddelt til sønderjydske Skolebørn. Den lille røde Bog blev modtaget med Glæde, og af Børnene, som ikke længere fik Undervisning i Modersmaalets skriftlige Brug, snart betragtet som en uundværlig Haandbog, naar gammel Sæd og Skik skulde opretholdes.

Om end disse litterære Arbejder i Forbindelse med „Redaktionen af „*Sønderjydske Aarbøger*“,“ optog en Del af min Tid, udfoldede jeg dog i de Aar, jeg boede i Sønderborg, mit betydeligste Arbejde som Vælgerforeningens

*) Til Motto tog jeg: „Vor Kamp er en Kamp for Retten. Vort Løsen er *Arbejde*. Under dette Enhedsmærke skal den unge Slægt samles og sejre.“

Sekretær. Dette Arbejde udvidedes mere og mere. For at skaffe mig bedre Overblik over Stillingen og en fastere Basis for min politiske Virksomhed, indsamlede jeg ved Hjælp af Spørgeskemaer, som jeg udsendte til Foreningens Tillidsmænd, fyldige statistiske Oplysninger om Optantsagen, om Skoleforholdene, om Stillingen i Byraad og Amdsraad (Kredsdage) Menighedsraad og Synoder, om Ejendomsforhold, Landbrugets Kreditforhold, Sparekasser m. m. En Del af de saaledes indsamlede Oplysninger bearbejdede jeg til „Sønderjydske Aarbøger“, andre blev ikke meddelt Offentligheden, men forelagt Vælgerforeningens Bestyrelse og underhaanden udnyttet i Agitationen.

Min Konsulentvirksomhed blev efterhaanden ret omfattende. Den begyndte med Klarlæggelsen af vore Rettigheder som preussiske Statsborgere, men spændte inden ret længe over en Mangfoldighed af Omraader. Finansminister *Miquel* gennemførte i disse Aar sin store Skatte-reform, hvorefter Realskatterne tilfaldt Kommunen, Personalskatterne Staten. Mange betragtede det som en Selvfølge, at jeg ogsaa maatte være vejledende her. Jeg var da nødt til at studere Skattelovene grundigt og hjalp derefter i disse Aar, da Skatteyderne endnu stod ret ubehjælp-somt overfor den foreskrevne Selvangivelse til Indtægts- og Formueskat, mange tilrette med disse Forhold.

Der oprettedes ikke mange danske Foreninger i Nordslesvig, uden at jeg var medvirkende. Man søgte ikke blot min Bistand, hvor det drejede sig om mindre lokale Foreninger, men ogsaa hvor det — hvad jeg senere vil komme tilbage til — ved Skoleforeningens og Fælleslandboforeningens Oprettelse drejede sig om store landsomspændende Organisationer.

Om min Konsulentvirksomhed i disse Aar skriver Dr. Mackeprang i „Nordslesvig 1864—1889“, at Folk hurtigt blev vant til at spørge mig til Raads om snart alt mellem Himmel og Jord, saaledes at jeg paa en Dag kunde blive anmodet om „at skrive Lovene for en selskabelig Forening

paa Als, at skaffe en Mand op ad Ribe til et billigt Laan paa hans Gaard, at sige min Mening om et Skattespørgsmaal i Aabenraa Amt og at skaffe danske Stykker til en Dilettantforestilling et Sted ved Haderslev.“ Dette var faktisk Tilfældet en Dag, da H. V. Clausen besøgte mig i Sønderborg. Han gengav sit personlige Indtryk i en Biografi af mig i „Illustreret Tidende“, hvoraf Citatet er taget.

Vælgerforeningen udstrakte snart sin Virksomhed til ogsaa at omfatte kommunale og kirkelige Valg. De politiske Valg stod dog fremdeles i Forgrunden. Efter Landdagsvalget i 1888 fulgte Rigsdagsvalget i 1890. Vi begyndte — som foran omtalt — tidlig Agitationen med Afholdelse af politiske Møder. Jeg har foran omtalt mine Agitationsrejser i Mellemslesvig. Før Valget sendte jeg 93 Pakker med Valgoppraab og Stemmesedler til dansk-sindede Mænd syd for den nuværende Grænse, som ikke officielt turde eller vilde være Tillidsmænd for Vælgerforeningen, men nok i Stilhed uddele danske Stemmesedler og opmuntre Meningsfæller til at deltage i Valget.

Agitationens Tyngdepunkt lagde jeg i Slogsherred, som jeg gennemrejste fra Sogn til Sogn for personligt at paavirke og vejlede Tillidsmændene. Valgets Udfald var for Nordslesvigs Vedkommende tilfredsstillende. Vi havde en Fremgang af 380 danske Stemmer. Det var hele Tilvæksten af Valgberettigede siden 1887. Vendepunktet var dermed passeret. Fremtiden begyndte at tegne sig lysere.

I 1893 havde vi atter Rigsdagsvalg. Udvandringen var nu ogsaa standset i Haderslev Vesteramt. „For de Gamle som faldt, er der ny overalt“, sang vi. Organisationen var videre fremskreden, Agitationen mere maalbevidst, Valgmøderne præget af en frejdig Stemning. Der blev i Nordslesvig afgivet 13,672 danske Stemmer imod 12,860 i 1890. Vi havde altsaa denne Gang en videre Tilvækst af 812 danske Stemmer.

Men overfor en Fremgang af 26 Stemmer i Haderslev,

43 St. i Aabenraa, 70 St. i Sønderborg og 2 Stemmer i Tønder maatte vi desværre notere et Tab af 207 St. i Flensborg, hvor vi i Forvejen havde haft et meget føleligt Tab af 604 Stemmer fra 1884—1887 og af 831 St. fra 1887—1890.

For mig personlig var Valget i Sønderborg, som jeg havde været med til at forberede i alle Enkeltheder, særlig tilfredsstillende, idet *vi tilbageerobrede Flertallet*, som var gaaet tabt i 1871, og opnaaede et højere Antal danske Stemmer, end der var afgivet i Sønderborg siden Valget i 1867.

Efter Bismarcks Fald i 1889 blæste der en mildere Luftning fra Berlin. Roret blev lagt en Kende til Venstre, og der sporedes samtidig som Følge deraf Tilløb til en Kurssvingning i Preussens Grænsepolitik. Regeringen gav Ordre til, at man ikke ved 25 Aars Festerne for Sejrene i 1864 maatte krænke Danskernes Følelser. Politichikanerne blev sjældnere, og der aabnedes Optanterne Adgang til Naturalisation.

I mit første lille Skrift „Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864—1888“ skrev jeg: „Optanterne er bleven vort saarbare Punkt og Udvisningsordren Tyskernes bedste Vaaben i den nationale Kamp“. Aaret efter gav jeg i en Afhandling om „De nordslesvigske Optanter“ i første Bind af „Sønderjydske Aarbøger“ en Oversigt over Optantspørgsmaalets Udvikling. Jeg paaviste her, at 26 % af Befolkningen i Sundeved, stigende nordpaa til 39 % af Befolkningen i Grænsesognene havde dansk Indfødsret, og at der fandtes Landsbyer, hvor hveranden Gaardmand var Optant. Skønt Optionen havde fundet Sted i Tillid til Pragfredens § 5, og Preussen senere havde erklæret den for ophævet, var saa godt som alle Naturalisationsandragender i Firserne bleven afvist, og mange Optanter blev udvist. Landsforvisningen, en af de haardeste og ubarmhertigste Straffe, blev her fuldbyrdet uden Anklage og Dom ved en simpel administrativ Handling af underord-

nede Myndigheder. „Udvisningerne er,“ skrev jeg, „en Kræftskade for Nordslesvig. De har ødelagt mange Menneskers Velfærd og Livslykke, dertil skabt en Usikkerhed, som naturligvis først og fremmest Optanterne, men dernæst ogsaa Landets Borgere lider under.“ Fra min første Ungdom af havde jeg saaledes min Opmærksomhed stærkt henvendt paa Optantspørgsmaalet. Efter Vælgerforeningens Oprettelse tilskyndede jeg Gustav Johannsen og Hans Lassen til at stille Forslag om, at alle Nordslesvigere, som var bleven løst af deres preussiske Undersaatsforhold i Tiden mellem 1864 og 1878 i Tillid til, at Pragfredens § 5 vilde blive opfyldt, skulde have Adgang til atter at erhverve tysk Indfødsret. Forslaget, til hvis Motivering jeg havde samlet Materialet, blev afvist af Regeringen og forkastet af Landdagen.

Imidlertid var der opstaaet Vanskeligheder, som Regeringen ikke kunde lukke Øjnene for. Optanternes Børn havde efter den da gældende danske Indfødsretslov ikke dansk Indfødsret, fordi de var født i Udlandet. Men de var heller ikke tyske Statsborgere, fordi Børnene efter tysk Lov arvede Forældrenes Statstilhørsforhold. De var med andre Ord *hjemløse*, og deraf opstod i stigende Grad Vanskeligheder, fordi Hjemløsheden efter tysk Ret atter nedarvedes. Indenrigsminister *v. Puttkamer* søgte at begrænse Hjemløsheden ved at anordne, at Optanternes Sønner skulde udvises, hvis de ikke efter opnaaet Værnepligtsalder meldte sig til den tyske Lægdsrulle, sprang tysk Soldat i tre Aar og søgte om Naturalisation. Men da han konsekvent nægtede at naturalisere disse unge Mænds Forældre og Søskende, splittede Anordningen Familierne, saa Brødre i mange Tilfælde kom til at tjene i hver sin Hær. Under disse Omstændigheder rømmede mange Optanter og Optantbørn frivilligt Landet.

Hr. *v. Puttkamer*, en af de mest reaktionære Ministre, Preussen har haft, blev fældet af Kejsers Friedrich III i de 90 Dage, han herskede i Tyskland. Hans Efterfølger

Minister *Herfurth*, en humant tænkende Mand, som tidligere havde beklædt en høj Embedsstilling i det preussiske Indenrigsministerium og derfor kendte Grænselandets abnorme Forhold, viste sig tilbøjelig til at aabne Optanterne Adgang til at blive preussiske Statsborgere. Gustav Johannsen vandt Indflydelse paa Ministeren og forstod at styrke ham i denne Opfattelse. Af ham underrettet om Stillingen begyndte jeg allerede i 1889 at tilskynde Optanterne til at indgive Naturalisationsandragender. Næppe var de første Ansøgninger bevilgede, før der rettedes Henvendelser til mig fra alle Strøg af Nordlesvig. I de følgende Aar skrev jeg en Mængde Ansøgninger. Før Naturalisationen fandt Sted, maatte Optanterne levere Bevis for, at de var løst af deres danske Statstilhørsforhold. Deraf opstod nye Vanskeligheder, dels fordi den danske Administration arbejder meget langsomt, dels fordi mange Optanter uden at vide det under Opholdet i Udlandet havde gjort sig skyldige i militære Forseelser og derfor var idømt Bøder, som krævedes betalt, inden de blev strøget i de militære Lister og ved kongelig Resolution løst af deres danske Undersaatsforhold. Jeg traf da en Ordning med Murermester *Kruse*, der som født Sønderjyde og varmtfølede Fædrelandsven altid var rede til at række os en hjælpende Haand, hvorefter han uden videre betalte Bøderne, og jeg senere søgte at inddrive dem. Derved fremskyndedes i høj Grad Sagernes Behandling. Det lykkedes os at faa 101 Optanter naturaliserede i 1889, 474 i 1890, 285 i 1891 og 157 fra Januar til Juni 1892. Saa satte den tyske Modbevægelse ind. Den tyske Forening for Nordlesvig var bleven organiseret og nedlagde støttet af 84 tyske Valgmænd, som var bleven dybt skuffet af det for dem uheldige Landdagsvalg i 1893, skarp Protest imod Naturalisationerne. Afslag blev derefter almindeligere, og med Rigskansler Capravis Fald i 1894 ophørte Naturalisationerne. Men over 1500 Optanter, med Hustruer og Børn over 5000 Personer, havde da faaet preussisk Bor-

gerret. Mellem dem var der en Række fremstaaende Mænd, hvoraf mange senere fik Betydning som lokale Førere, nogle ogsaa som Medlemmer af Synoderne, Kredsagene (Amtsraadene) og Bestyrelserne for vore store nationale Foreninger. Mit Arbejde med denne Sag ser jeg stadig tilbage paa med megen Tilfredshed.

I Efteraaret 1890 var der Kejser-Manøvre i Hertugdømmerne. I denne Anledning kom Kejser Wilhelm II til Nordslesvig, hvor Manøvren fandt sin Afslutning med Storflaadens Angreb paa Dybbøl-Stillingen. Da hans Bedstefader i 1868 gæstede Sønderborg, demonstrerede Befolkningen, ophidset fordi Kongen nægtede at modtage en Deputation, som vilde bede ham om at opfylde Pragfredens § 5, imod ham paa en Maade, som krænkede ham dybt. Med Henblik derpaa opfordrede Redaktør H. R. Hjort-Lorenzen efter Tilskyndelse fra højeste Sted indtrængende Reimers og mig om *endelig* at vaage over, at der ikke blev demonstreret imod Kejseren under hans Ophold i Nordslesvig. Det var let at efterkomme denne Henstilling, thi Bismarck var afskediget, og flere Tegn tydede paa, at Preussen under hans Efterfølger med Kejserens Billigelse vilde slaa ind paa en anden Politik i Grænselandene. Tilmed blev der fra tysk Side givet Ordre til, at man under Kejserbesøget skulde søge at undgaa alt, hvad der med Rette kunde saare Danskernes Følelser.

Kejserinden, der aldrig glemte den Uret, som det i Barndommen var bleven hende indprentet, at Preussen havde øvet imod hendes Fader, fulgte Kejseren til Nordslesvig. Men han tog, som Fyrst Bülow fortæller i sine Erindringer, ikke mere Hensyn til hendes Følelser, end at han lod begge sine Svogre, Overhovederne for den augustenburgske og lyksborgske Linje, Hertugerne *Ernst Günther* og *Friederich Ferdinand*, ride som Ordonnans-officerer foran sin Vogn for klart at tilkendegive, hvem der nu var Herre i Landet. Fra Dybbøl Skanser overværede Kejseren Storflaadens Angreb paa Stillingen. I

susende Galop red han derefter til Sønderborg med sit Følge. Dagen efter var der kejslerligt Taffel paa Lyksborg Slot. Til dette blev de nordslesvigske Repræsentanter Gustav Johannsen og Hans Lassen ogsaa tilsagt. De undskyldte sig imidlertid for ikke at udsætte sig for Angreb i den ømtaalelige danske Presse, skønt Gustav Johannsen overfor mig betegnede dette som urigtigt, idet Deltagelsen vilde have haft en gunstig Indvirkning paa den Kurssvingning, der var indledt.

Min Hjemstavn Sundeved maatte under Manøvren afgive Kvarter til store Troppestykker. Udfoldelsen af Preussens militære Magt gjorde dog ikke videre Indtryk paa Befolkningen. Da jeg kort efter traf min gode Ven Johan Thomsen i Ullerup, sagde han med streng Alvorsmine til mig: „Det er ligefrem utroligt, saa dybt Disciplinen er rodfæstet i den tyske Hær! Under Manøvren,“ fortsatte han, „fik vi en Eskadron Husarer i Kvarter. En gammel hvid Helmis fik uheldigvis et Forben slaaet over af en anden Hest. Preusserne holder, som vi alle ved paa Skillingen. Dyret skulde derfor gøres i Penge. Det blev falbudt til alle Hesteslagtere i Miles Omkreds. Men de fleste rystede paa Hovedet og glemte at lukke Munden op, naar de saa Skræmslet. Omsider var der dog en Slagter, som bød Huden for Skroget, og han fik Tilslaget. Dagen efter kom han kørende til Jens Juhler og tilbød ham et lækkert skært Stykke til Frikadeller. Jens gik i Tøjet og købte Kødet. Sejgt var det som en Ulykke. Det maatte 7 Gange gennem Kødmaskinen, inden hans Kone fandt det tjenligt til Frikadeller. Mens de saa ved Middagstid sad ved Bordet, og Jens med stort Besvær havde faaet en Frikadelle ned, skingrede Trompeten. Det var Eskadronen, der rykkede ud. Ved det første Stød gav det et Ryk i Jens Juhler. Han rejste sig stiv og stram. Tratteratterat! lød det igen og i samme Øjeblik for der en Frikadelle ud af Jens Juhlers Mund. Tænk da var Disciplinen saa indgroet i den gamle hvide Krikke, at den vilde ud med Eska-

dronen! Jeg har hørt meget om den strenge preussiske Disciplin, men at den var saa dybt indgroet, havde jeg pinedød ikke troet. Det er mærkværdige Ting, man kan opleve!“

Indkvarteringen medførte Sprogvanskeligheder. Folk klarede sig, som de kunde bedst, men tit opstod der pudsig Misforstaaelser. Folk byggede ofte naivt paa deres egne Erfaringer. Der var i min Fødeby en Enke, som vi kaldte Ingeborg Skomagers. Hun vidste af Erfaring, at det var meget svært at forstaa Tysk. I sin Godmodighed mente hun derfor, at hun burde lette Forstaaelsen, selv hvor det var tyske Soldater, hun talte med. Da et Par Soldater kom og vilde købe Mælk hos hende, sagde hun derfor:

„I kan to den Schuster gehen — at gaa
Der kan I Milch kriegem — at faa!“

I Arrild var en Mand en Vinter saa heldig at fange 17 Ræve. Han fandt det skammeligt, at Jøden i Aabenraa skulde tjene en Masse Penge paa de 17 Rævebælge, og besluttede derfor at rejse til Hamborg for selv at bjerge Gevinsten. Men da han i Hamborg falbød Rævebælgene, fik han til Svar: „Wat seggt he, wat seggt he?“ Da udbrød han indigneret: „Hvad æ sejer, hvad æ sejer? Ja, de' ve'ed æ tejet itt, men de' maa Du jo da ve'ed, for de er jo Tysk!“ Han fandt, at det var svært nok at tale Tysk, men det var man jo nødt til i Hamborg. Det var selvfølgelig Tyskernes Sag at forstaa det!

SKOLEFORENINGENS STIFTELSE

Den 4. August 1892 skrev Forstander *Salling*, Ribe Mælkeriskole, til mig: „Paa de samvirkende sønderjydske Foreningers Møde i Svendborg talte jeg med Carstens om den Plan til en Skoleforening, som jeg forhandlede med Dem om forleden. Han meddelte mig imidlertid, at han havde talt med Sprogforeningens Bestyrelse om ved dens Hjælp at faa Kendskab til Skolen i Hejls udbredt, og Bestyrelsen havde lovet at tage sig af Sagen. Under saadanne Forhold mente han ikke at kunne gøre yderligere Skridt i den af mig antydede Retning. Men dermed synes jeg nu ikke ret vel, at jeg kan slaa mig til Ro, da jeg er overbevist om, at en Forening, ordnet, som vi var enige om, vil være den bedste Borgen for, at vi faar Interessen vakt blandt Smaafolk, medens samtidig Kendskabet til Skolevirksomheden for de sønderjydske Børn naar derhen, hvor det er nødvendigt. Jeg ved derfor intet bedre, end at vi tager fat paa Foreningens Dannelse og i den Anledning faar forhandlet med Tillidsmændene for Vælgerforeningen for gennem dem at faa anvist Mænd, som kan tage sig videre af Sagen.“ I en Efterskrift tilføjede han, at *Laust Arnum* i Bovlund og *Rasmus Clausen* i Smedager, som begge havde deltaget i Mødet i Svendborg, havde givet Planen deres Tilslutning.

Et Par Dage efter meddelte *Salling* mig, at Tanken havde vundet almindelig Tilslutning paa et mindre privat Møde i Lavrup. Deltagere fra Skærbæk, Drengsted, Tevring og flere Steder havde besluttet: „at der straks skulde

gøres Skridt til at faa Vælgerforeningens Tillidsmænd paa Vesteregnet sat i Forhold til Sagen og faa et Møde foranstaltet med dem. Dette Møde," tilføjede han, „vil blive afholdt først i September. Vil De nu ikke lave et Udkast til Foreningens Love.“ Brevet sluttede med en Række Spørgsmaal vedrørende Mødets og Foreningens retslige Stilling.

Samme Dag gav Gaardejer *Jens P. Jensen*, Lavrup, mig en Beretning om Mødet, som var bleven afholdt i hans Hjem. Efter Foredraget skrev han, „bragte Salling en Sag paa Bane, som fandt megen Tilslutning hos de Tilstedeværende. Det var nemlig Dannelsen af en Forening, der havde til Formaal at fremhjælpe Besøget paa de saakaldte Fortsættelsesskoler i Danmark for ubemidlede Folks Børn herude fra. — — — Han sagde, at han havde været hos Dem og talt om Sagen, og at De var meget stemt for den og havde udtalt, at det var fuldstændig lovligt at oprette en saadan Forening.

Vi kom til det Resultat, at det var bedst, om der kunde foranstaltes et Møde, hvortil der skulde indbydes kendte danske Mænd fra de forskellige Sogne herude paa Vestkanten for at drøfte Sagen. Det var jo efter min Mening bedst, naar De vilde sætte Dem i Spidsen for Sagen.“

Fjorten Dage efter meddelte Salling mig, at han havde drøftet Skolesagen med *P. Skau*, Bukshave, og *J. N. H. Skrumsager*, Københoved. De billigede begge Tanken, men Skau ønskede Virksomheden knyttet til Vælgerforeningen, Skrumsager til Sprogforeningen.

I Modsætning dertil fastholdt jeg, at der burde oprettes en helt ny selvstændig Forening med Sæde paa Vesteregnet. Sprogforeningen og Vælgerforeningen havde deres Sæde i Aabenraa og Sønderborg. Højskoletanken havde først slaaet Rod paa Vesteregnet, hvor Rødding Højskoles Vugge havde staaet. Skoleforeningen burde ledes derfra. Jeg havde tidligere skarpt revset Vesteregnet's Passivitet i Nationalitetskampen, som bl. a. havde givet sig Udslag i, at Tillidsmændene i Tønder Amt 1887 paa egen

Haand havde opfordret Vælgerne i 4. Valgkreds til ikke at deltage i Rigsdagsvalget. Skoleforeningens Oprettelse vilde, hvad jeg lagde særlig Vægt paa, føre Vesteregnet stærkere ind i opbyggende nationalt Arbejde og aktiv Politik. De andre Foreninger havde desuden nok at gøre med at varetage deres særlige Opgaver.

Først i Oktober skrev J. P. Jensen til mig: „Nu har Salling og jeg fastsat et Møde angaaende Oprettelsen af den paatænkte Skoleforening til Lørdag d. 22. ds. her hos mig. Nu ønskede vi jo gerne, at De vilde være til Stede ogsaa ved dette Møde og medbringe Udkast til Lovene. Jeg skal afhente Dem i Døstrup.“

I dette Møde deltog en halv Snes af Vesteregnet Foregangsmænd, Salling og jeg. Forsamlingen besluttede at oprette Skoleforeningen. Derefter blev det af mig forelagte Udkast til Love vedtaget med et Par mindre Ændringer. Det blev besluttet at udsende offentlig Indbydelse til Stiftelsesmødet, som tænktes afholdt i Tønder. Efter Opfordring skrev jeg et Udkast til Indbydelsen, som blev vedtaget. Derpaa affattedes der en Liste over 60 ansete danske Mænd, som skulde opfordres til at underskrive Indbydelsen. Vesteregnet og Slogs Herred blev særlig stærkt repræsenteret. Det øvrige Nordslesvig kun af Vælgerforeningens Bestyrelse og enkelte fremragende Mænd, om hvem man paa Forhaand vidste, at de omfattede Højskolesagen med megen Varme. Endelig blev der udpeget 15 Mænd, som man fandt særlig egnede til at danne den første Bestyrelse, og nedsat et forberedende Udvalg, bestaaende af Gaardejerne *J. P. Jensen*, *Lavrup*, *H. Thomsen*, *Roost* og *A. P. Lund*, *Rejsby-Ballum*. De to sidst nævnte var begge Medlemmer af Provinssynoden.

Den 29. Oktober skrev J. P. Jensen til mig, at Deltaerne i Mødet i Lavrup havde været samlet i Tønder. Stiftelsesmødet var bleven fastsat til den 30. Novbr. og henlagt til Skærbæk, fordi man ikke havde et tilstrækkeligt stort dansk Forsamlingslokale i Tønder. Noget senere med-

delte han mig, at Indbydelsen til Stiftelsesmødet var bleven underskrevet af saa godt som alle dem, der var bleven opfordret til at underskrive den. Han bad om at faa et Formular for Mødets Anmeldelse og opfordrede mig indtrængende til at møde i Skærbæk.

Saavidt var alt gaaet glat. Men da Indbydelsen var udsendt, underskrevet af 65 ansete Mænd, deriblandt de to danske Parlamentarikere og Formændene for Sprogforeningen og Vælgerforeningen, rejste Redaktør *Jessen* uventet heftig Modstand imod Foreningens Oprettelse.

Under Overskriften „En dansk Skoleforening“ skrev han en Artikel i „Flensborg Avis“, som han indledte med en Omtale af Sprogforeningen. Han betegnede det som et Tegn paa „Planløshed og Leddeløshed“, at Sprogforeningens Bestyrelse var bleven udvidet fra 7 til 9, senere endog fra 9 til 11 Medlemmer. Oprindelig havde det været Meningen, at Bestyrelsen skulde supplere sig selv. „Givende efter for en daarlig demokratisk Tendens gik Bestyrelsen senere ind paa, at dens Medlemmer skulde vælges af Generalforsamlingen.“ Sprogforeningen var tilstrækkelig.

„Hvad skal Splittelsen til,“ fortsatte han. „Spredt Fægtning duer ikke. Vi skal ikke efterligne Preusserne. Det er ikke Vejen til større Offervillighed at udstykke Arbejdet i Stumper og Brokker.

Efter *tysk* Mønster er det, man vil oprette en Skoleforening. Man har en tysk „Schulverein“, nu vil man oprette en dansk „Schulverein“ o. s. v.“

Skønt dette ikke var uden Betænkelighed, da „Flensborg Avis“ var stærkt udbredt paa Vesteregnet, var Sagen dog for godt forberedt og for vidt fremskreden til, at den kunde standses af Angrebet. *Jørgen Zachariassen*, *Dybbøl*, og Gaardejerne *Andreas Andresen* og *Peter Philipsen*, Skelle, som var meget interesserede i Foreningens Oprettelse, traf Aftale med mig om, at vi skulde mødes i *Dybbøl* og følges ad ud til Stiftelsesmødet i *Skærbæk*. *Rejsen* var den Gang besværlig, thi der var ingen Jernbane-

forbindelse fra Sønderborg vesterpaa. Zachariassen vilde imidlertid køre for os til Tinglev, og derfra havde vi Jernbaneforbindelse til Skærbæk. Vi maatte tidlig af Sted for at naa derud i rette Tid. I Mulm og Mørke gik jeg først fra Sønderborg til Dybbøl Mejeri, hvor jeg traf de andre. Vejret var raakoldt. Der faldt stærk Tøsne. Før det endnu var lyst, kørte vi ud fra Dybbøl i aaben Vogn, ad daarlige, opblødte Veje seks Mil til Tinglev, naaede Toget i god Tid og kom til Skærbæk, lige før Mødet skulde begynde. Her var jeg bleven ventet med Længsel. Angrebet i „Flensborg Avis“ havde bragt Vaklen i Rækkerne. Et Par af Stifterne var bange for, at Foreningen ikke vilde faa tilstrækkelig Tilslutning. Gustav Johannsen havde telegraferet, at han var forhindret i at deltage i Mødet, og man havde været ængstelig for, at jeg ogsaa skulde udeblive.

J. P. Jensen aabnede Mødet, som havde samlet halvan-det Hundrede Deltagere. Jeg blev valgt til Ordstyrer og var — dog kun efter Opfordring — ubeskeden nok til først selv at tage Ordet for under Henviſning til Modersmaalets trange Kaar i Folkeskolen og Forbudene imod al Privatundervisning i Dansk indtrængende at anbefale Skoleforeningens Oprettelse. Frimenighedspræst *L. B. Poulsen*, Bovlund, og Gaardejerne *J. N. H. Skrumsager*, Københoved, og *A. Thyssen Hansen*, Randerup, anbefalede ligeledes varmt Sagen. En ung Journalist fandt, at Sprogforeningen var tilstrækkelig. Men efter at *Poulsen*, *Philipsen* fra Skelle, *Skrumsager* og jeg endnu en Gang havde haft Ordet, vedtoges Skoleforeningens Oprettelse med alle Stemmer imod 6. Lovene blev vedtaget i den foreliggende Form, og den af Stifterne foreslaaede Bestyrelse enstemmig valgt. Bestyrelsen valgte atter *J. P. Jensen* til Formand, *A. P. Lund*, Rejsby-Ballum, til Næstformand og *H. Thomsen*, Roost, til Sekretær og Kasserer.

Jeg havde paa et tidligt Tidspunkt foreslaaet *H. Thomsen* til denne Post. Af Erfaring vidste jeg, at Lovens For-

skrifter, særlig hvad Anmeldelsespligten angik, maatte opfyldes til Punkt og Prikke, hvis Foreningen skulde hævde sig overfor Administrationens snedige Angreb. Ingen af Vælgerforeningens over 400 Tillidsmænd, som jeg i henved fire Aar havde arbejdet sammen med, kunde maale sig med H. Thomsen. Ingen havde sine Medlemslister i bedre Orden. Ingen var mere punktlig med Indkasseringen af Medlemsbidrag. Ingen svarede hurtigere og mere præcis, naar jeg søgte Oplysninger vedrørende Foreningens Virksomhed. At han ogsaa havde Raad til at udføre et betydeligt Arbejde uden pekuniært Vederlag, førte en god Pen og var kyndig i Tysk, gjorde ham saa meget mere velegnet til at staa paa denne udsatte Post. Hans Anseelse paa Vesteregnet var grundfæstet nok til, at man straks billigede mit Forslag. Men en af hans Venner, *P. Timmermann* i Skærbæk, hviskede til mig, at han maatte tages ved Overrumpling, ellers modtog han ikke Valget. Skønt vi længe havde været enige om, at han skulde være den egentlige Bærer af Foreningens Virksomhed, overraskede Valget ham. Først stred han imod og vægrede sig ved at modtage det, men da hele Bestyrelsen trængte ind paa ham og hævdede, at ingen anden indenfor Bestyrelsen vilde kunne udføre Hvervet tilfredsstillende, bøjede han sig og dermed var Skoleforeningens Fremtid sikret. Formanden J. P. Jensen var ikke saa betydelig som H. Thomsen, men lysvaagen, almindelig afholdt paa Vesteregnet og dybt grebet af den nationale Sag repræsenterede han i en Aarrække Foreningen værdigt udadtil. Næstformanden A. P. Lund, en af Vesteregnet mest ansete og velhavende Bønder havde et varmt Hjerte og en aaben Haand.

Efter Stiftelsesmødet skrev A. D. Jørgensen til mig: „Til Lykke med Skoleforeningen! Jeg er overbevist om, at det er en rigtig Tanke, og at det nok skal vise sig, at De har haft Ret i at drage Vesteregnet ind i den mere aktive Politik. Befolkningen trænger derude til at vækkes ad flere Veje.“

Redaktør Jessen skrev derimod: „Kun Hundrede af de halvandet Hundrede, der deltog i Mødet, indmeldte sig i Foreningen. Dette tydede paa, at det ikke var lykkedes at overbevise Deltagerne om det rigtige i at stifte Foreningen.“ Derefter fulgte et personligt Angreb paa mig.

Dette tilspidsedes mere i en imod det af Falkenstjerne og Morten Pontoppidan udgivne Ugeblad „Tidens Strøm“ rettet Artikel, som indeholdt følgende Elskværdigheder til mig: „Det er meget muligt, at kongerigske Radikalere paa en Riffelhøjskole eller i Studentersamfundet kan faa Hovedet forrykket paa en Grønskolling her ovre fra og gøre ham til Talerør for deres egne Meninger, men disse blive aldeles ikke bedre for det. Det er ikke nogen sønderjydsk Sang, naar Melodien er lært i Kongeriget.“

Skoleforeningens Organisation skred imidlertid hurtigt fremad. I Marts 1893 havde den allerede 350 Kredsformænd, over 2000 Medlemmer og ca. 5000 Mark i Kassen. Inden Aarets Udgang havde den 4,319 Medlemmer, og i det første Forretningsaar kunde den allerede med en samlet Udgift paa 12,800 Mark understøtte 266 unge Sønderjyder til Ophold paa danske Skoler. I de følgende Aar vandt Foreningen hurtigt stigende Tilslutning og fast Fodfæste over hele Nordslesvig.

OPBRUD FRA SØNDERBORG

I Efteraaret 1891 døde min Fader. Det var et Tab, som ramte mig haardt. Kort efter blev min Broder, som var kommen hjem for at overtage vor Fødegaard, „Nørremølle“, udvist.

Min ældre Broder, *Christen Hanssen*, havde i 1870, 16 Aar gammel, opteret for Danmark. Fra 1878—1891 boede han paa Gaarden „Stavnsbjerg“ i Hejls, som min Fader havde købt til ham paa et Tidspunkt, hvor jeg efter hans Bestemmelse som preussisk Undersaat skulde overtage „Nørremølle“ for at sikre den i Slægtens Eje. Da jeg opgav Gaarden for at søge videre Uddannelse med en national-politisk Virksomhed for Øje, bestemtes det, at min Broder, der i Følge Aabenraa-Konventionen af 1872 som Optant havde Ret til at bosætte sig i Sønderjylland, skulde overtage „Nørremølle“, og min Svoger, senere Folketings- og Landstingsmand *Rasmus Hansen*, „Stavnsbjerg“.

Optanternes Stilling i Sønderjylland var meget usikker. Det kunde kun opfattes som et Brud paa Tro og Love, da Preusserne i 1874 udviste den første Optant, Gdr. Melchertsen fra Als, fordi han havde overværet Afsløringen af Frederik VII. Rytterstatue i København. Landsforvisningen var dog endnu her motiveret med en personlig Grund. Men da der i 1884, efter Sønderjydernes Besøg i Vestjylland, blev udvist en Del Optanter, som ikke selv, men hvis Paarørende havde deltaget i Turen, afviste Overpræsident *v. Steinmann* deres Klage med de for Systemet betegnende Ord: „Vi kan ikke sidde her og pille med en Pennekniv. Vi maa slaa til med Øksen!“ Fra da

af var Optanternes Stilling retsløs. Administrationen betragtede dem simpelt hen som en Tamp, hvormed den virksomhedsfuldt kunde tugte Sønderjyder, som den ikke kunde ramme paa anden Vis, fordi de holdt deres politiske Virksomhed strengt indenfor Lovens Ramme. Med min Broders Udvisning vilde Administrationen, som den ikke lagde Skjul paa, ramme min politiske Virksomhed.

Min Fader havde lagt den største Vægt paa, at „Nørremølle“ blev bevaret i Slægtens Eje. Min Moder, mine Søskende og jeg var derfor enige om, at jeg skulde overtage Gaarden, hvis Udvisningsordren blev opretholdt. *Gustav Johannsen* rejste imidlertid efter min Anmodning straks til Berlin, forelagde Sagen for Indenrigsminister *Herfurth* og bad ham om at gribe ind og ophæve Udvisningsordren. Ministeren var os, som før omtalt, gunstig stemt og tog straks Affære. Men Sagen trak i Langdrag. Fristen var ved at udløbe. Min Broder havde allerede ført sit Indbo ombord paa en Jagt, som skulde sejle det til Kolding, mens jeg havde opsagt min Lejlighed i Sønderborg og kørt det første Læs Flyttegods til „Nørremølle“. Da kom i sidste Øjeblik Minister *Herfurths* Afgørelse: Udvisningsordren blev ophævet. Min Broder fik en betinget Bosættelsestilladelse og overtog „Nørremølle“. Jeg besluttede nu at virkeliggøre en længere næret Plan om at bosætte mig i Aabenraa.

Det faldt mig ikke let, thi mangt og meget bandt mig til Sønderborg. „Dybbøl-Posten“s Redaktør *Johannes Moldt* var i fremrykket Alder. Bladet ejedes af et Selskab. Min Fader havde været blandt dets Stiftere, og jeg havde arvet hans Forretningsandele. Det var den Gang et almindeligt Ønske paa Als og i Sundeved, at jeg, naar *Moldt* trak sig tilbage, skulde afløse ham som Redaktør af „Dybbøl-Posten“. Mit eget Ønske gik i samme Retning, thi jeg følte mig stærkt knyttet til min Hjemstavn, stod paa en udmærket Fod med det danske Borgerskab i Sønderborg og havde en stor Vennekreds paa Als og i Sundeved,

hvor Ungdommen sluttede sig til mig. Men Pligten kaldte og lod mig ikke i Ro.

I Aabenraa var Stillingen den Gang ret vanskelig. Byen havde saavel erhvervsmæssigt som nationalt set lidt meget efter 1864. Skibsbyggeriet, som mellem Krigene gav Arbejde til fem Værfter var standset med Skibsfartens Overgang fra Træ til Jern, fra Sejl til Damp. Skibsrederiet, som havde været meget betydeligt, var hensygnende. Tyskheden støttedes af en Garnison, som laa i Borgerkvarter. I Firserne havde Byen dernæst lidt meget følelige nationale Tab ved J. P. Junggreens, Callesen, Poskærs og Advokat Bekkers Død. *Junggreen* var Rigdagsmand, *Callesen* havde i en Aarrække været Provsinslanddagsmand, og Advokat *Bekker* havde haft Befolkningens Tillid som Raadgiver i alle national-politiske Spørgsmaal. Alle tre havde staaet i forreste Række under Nationalitetskampen og ærefuldt repræsenteret Byen og Amtet, naar Nordslesvigs bedste Mænd samledes for at pleje Raad om Danskhedens Værn. Jævnbyrdige Førere var endnu ikke fremtraadt. Nogle af Byens fremtrædende danske Borgere var bleven udvist. Andre følte sig som Optanter retsløse. „Frejas“ Sammensmeltning med „Dannevirke“ var et nationalt Fejlgreb. „Hejmdal“ havde endnu ikke tilkæmpet sig fuld Ligestilling med den gamle danske Presse. Den nationale Modstandskraft var svækket, og Byen laa stærkt udsat for tyske Angreb.

Rigsarkivar *A. D. Jørgensen*, som ved sin mødrene Slægt følte sig stærkt knyttet til Aabenraa, havde tidlig fæstet min Opmærksomhed herpaa og ved enhver given Lejlighed indskærpet mig, at Nationalitetskampen i Fremtiden burde ledes herfra. Han betragtede Flensborg som Tyskhedens store Udfaldsport imod Nordslesvig. Derfra begyndte det plattyske Sprog at brede sig ud med Nordkysten af Fjorden og op i Sognene nordfor Byen, hvor det i Bov, Holbøl, Tinglev og Uge fandt Støttestruer i et ret stærkt udbredt Hjemmetyskeri. Hvis der ikke blev

taget alvorligt fat her, hævdede han, var der Fare for, at Tyskheden vilde skyde sig frem i en Kile op til Aabenraa, vinde Flertallet i Amtet og dermed kløve det danske Nordslesvig i to adskilte Dele. Det var nødvendigt i Tide at modarbejde denne Udvikling af al Kraft. Naar vi drøftede Stillingen, endte han i Reglen med at opfordre mig til at købe „Hejmdal“ og bosætte mig i Aabenraa, der ved sin centrale Beliggenhed afgav den bedste Basis for en hele Nordslesvig omspændende politisk Virksomhed. Da jeg fandt hans Synspunkter rigtige, følte jeg mig forpligtet til at følge hans Opfordring, skønt jeg nødigt forlod Sønderborg. Som Følge af disse Tilskyndelser spurgte jeg, som endnu bevarede Breve viser, allerede i Efteraaret 1890 Redaktør *H. Matzen*, der efter „Freja“s Salg som Typograf havde grundlagt „Hejmdal“ i 1879, om han var villig til at sælge Bladet. Han svarede: „De kan til enhver Tid købe „Hejmdal“. Prisen er 30,000 Rigsmark.“

I Februar 1891 skrev Matzen til mig: „Jeg kan nu købe et Trykkeri, som tiltaler mig. Meddel mig, om De vil købe „Hejmdal“. Jeg svarede: „Jeg vil søge at oprette et Selskab, som kan købe Bladet.“ Men Sagen taalte ikke Opsættelse. Inden Maanedens Udgang tilbød Matzen mig det for 25,000 Mark. Jeg vilde imidlertid oprette et Andelsselskab i Amtet, som kunde overtage Bladet, inden jeg bandt mig. Det lykkedes ikke. Vi havde lige gennemlevet en haard Landbrugskrise. Tiderne var endnu vanskelige. Forsøget strandede. Dermed var Planen dog ikke opgivet, men kun udsat indtil videre.

Efter min Faders Død fik jeg min Fædrearv udbetalt. Jeg stod dermed friere og kunde handle paa egen Haand. Paa en Foredragsrejse vesterpaa henledte Jørgen Fausbøl, Branderup Mølle og A. D. Hørlück, Rurup, som jeg indviede i mine Fremtidsplaner, min Opmærksomhed paa, at Fru Krüger, som var Enke efter Lægen Dr. Krüger, Rigsdagsmand H. A. Krügers Broder, vilde sælge sit Hus i Aabenraa, og at det, oprindelig en gammel Køb-

mandsgaard, vilde egne sig godt til mit Forehavende. Fruen var netop paa Besøg hos Slægtninge i Rurup. Dagen efter tog vi sammen ind til Aabenraa, hvor jeg købte Huset med Overtagelse d. 1. April 1893.

Det var arbejdsrige, men ogsaa frugtbare Aar, jeg havde tilbragt i Sønderborg. Et betydeligt, hele Landsdelen omfattende Organisationsarbejde var bleven udført, men endnu ikke afsluttet. Tyske Embedsmænd havde i Foraaret 1891 stiftet en „Nybyggerforening for det vestlige Nordslesvig“ og dermed indledt Kampen om Jorden. Ud paa Sommeren indkaldte Foreningen ved et Opraab i den tyske Presse Kolonister fra Tyskland under Henvisning til, at mange Gaarde i Nordslesvig skulde sælges, fordi Forældrene var gamle, og Sønnerne ikke kunde faa Tilladelse til at bosætte sig i deres Hjemstavn. Dette gav Stødet til, at jeg foretog en Undersøgelse af Ejendomsspørgsmaalet. Et første Resultat deraf var en Afhandling i „Sønderjydske Aarbøger“ 1891 „Om vor Bondestands Købeevne og Salgsrang.“ Samtidig optog *H. V. Clausen* sin store i „Sønderjydske Aarbøger“ 1893 offentliggjorte Ejendomsstatistik. Jeg havde i Berlin hørt Prof. *Adolph Wagners* og i København Prof. *W. Scharlings* Forelæsninger om Agrarpolitik. Klar over, at velordnede Kreditforhold vilde skærpe vor Bondestands Evne til at forsvare Jorden imod Angrebene udefra, begyndte jeg at studere det nordslesvigske Landbrugs Kreditforhold og i Forbindelse dermed de nordslesvigske Sparekassers Udlaansvirksomhed. Skønt disse Studier endnu ikke var afsluttet, var jeg stærkt optaget af Reformplaner paa dette Omraade.

Kampen imod Skolens og Kirkens Fortyskning stod i Fare for at blive rent negativ. Dette ængstede mig. Jeg var derfor ikke blot med til at forberede Oprettelsen af nye Frimenigheder, men søgte endvidere at vække Interesse for en særegen Organisation med opbyggeligt kirkeligt Arbejde og Uddannelse af danske Sygeplejersker som Formaal. Uddannelsen af danske Sygeplejersker holdt jeg for

nødvendig, fordi mange tyske Sognepræster med Fortyskningen som Biformaal havde travlt med at faa tyske Diaconisser ansat i nordslesvigske Landsogne.

Før jeg forlod Sønderborg, rejste jeg endnu to Sager, som det under Overvindelse af store Vanskeligheder i de følgende Aar lykkedes mig at gennemføre: Købet af *Dybbøl Mølle* og af *Nydam Mose* og dermed disse, hver paa sin Vis værdifulde Ejendommes Sikring paa danske Hænder.

I disse travle Aar havde jeg en udmærket Hjælper i min Kone. Hun var min Sekretær og styrede desuden selvstændigt en af os oprettet dansk Bogsamling, der blev meget benyttet, bl. a.

af henvend 300 Børn, som kun havde faaet tysk Undervisning i Borgerskolen.

Vore Indtægter var smaa. Mine Regnskabsbøger viser, at de i disse Aar bevægede sig mellem 1500 og 1700 Mark aarlig. Af Lasalle havde jeg lært, at man ikke burde tage Betaling for politisk Arbejde. Honoraret for mine Foredrag — den Gang 10—15 Mark — dækkede i Reglen kun Rejseudgifterne. Mit Forfatterskab indbragte ikke meget. For Brochuren „Har vi Tid til at vente?“, som de sønderjydske Foreninger lod trykke og udbrede i 22,000 Eksem-

Ved Opbrudet fra Sønderborg.

plarer, fik jeg et Honorar af 100 Kr. Min omfattende Konsulentvirksomhed var fuldstændig gratis. Som Sekretær for Vælgerforeningen fik jeg i de første Aar 300 Mark aarlig i Løn. Men efter at Redaktør Jessen paa et Bestyrelsesmøde i Foreningen havde udtalt, at jeg ikke burde have Stemmeret, fordi jeg var „lønnet Funktionær“, gav jeg Afkald paa denne Løn og udførte fra 1892 af ogsaa dette Arbejde uden Vederlag. Vi levede imidlertid nøjsomt og klarede os uden at stifte Gæld.

Mine mange Venner i Sønderborg By og Amt saa nødt, at jeg rejste bort. Jeg fik mange Beviser paa deres Hengivenhed. Det danske Borgerskab i Sønderborg hædrede mig før Afrejsen ved at indbyde mig til en Festmiddag. Reimer's førte mig til Bords og holdt en bevæget, varmtfølt Tale for mig. Efter ham fulgte en Række Talere, som takkede mig for godt Samarbejde og ønskede mig Held og Lykke med mit fremtidige Arbejde i den danske Sags Tjeneste.

Jeg opholdt mig endnu en Uges Tid paa Nørremølle, før jeg den 1. April 1893 med Hustru og Børn flyttede ind i mit Hus i Aabenraa, som vi bebor den Dag i Dag.

I A A B E N R A A

De danske Borgere i Aabenraa modtog mig med megen Velvilje. Skønt Byen laa over fire Mil fra mit Barndomshjem, var den endnu den Gang vor nærmeste Jernbanestation. Rejserne gik i Reglen med Dampskib fra Allsundstationerne over Aabenraa med timelangt Ophold i Byen. Min Fader, som i Forbindelse med Gaarden og Brændevinsbrænderiet ogsaa drev Landhandel, havde her livlig Forretningsforbindelse med Middelheus' Tobaksfabrik. Baade den gamle elskværdige Agent *Middelheus, J. P. Junggreens* Stedfader, og hans Søn og Efterfølger, Fabrikant *L. Middelheus*, hørte til Byens mest ansete danske Borgere. Ofte maatte jeg i min Barndom og første Ungdom efter Paalæg af min Fader benytte mine ufri-villige Ophold i Byen til at afvikle Forretninger med Firmaet, med hvis Indehavere jeg fra den Tid af havde staaet paa den venskabeligste Fod. Om mine Besøg hos *J. P. Junggreen* har jeg fortalt i første Bind af „Et Tilbageblik.“

Naar vi, som det ogsaa hyppigt skete, fra „Nørremølle“ kørte til Aabenraa, tog vi ind paa „Hotel Danmark“, den Gang de danske Borgeres Samlingssted. Da Hotellet senere gik over paa tyske Hænder, spændte vi fra hos Købmand *Hans Ries*, ligeledes en af Byens mest ansete danske Borgere. Efter Vælgerforeningens Oprettelse blev det bestemt, at Foreningens Bestyrelsesmøder skulde afholdes i Aabenraa, fordi Byen laa saa centralt, at man fra alle Egne af Nordslesvig kunde naa dertil, have en 5—6 Timers Arbejdsdag og dog naa hjem samme Aften. Dette blev overholdt, indtil Foreningen efter Verdenskrigens Af-

slutning blev opløst. Det første Bestyrelsesmøde afholdt vi paa „Hotel Danmark“. Men da Bestyrelsen helst vilde samles ubemærket og forhandle i streng Fortrolighed, fik jeg Paalæg om at skaffe et andet passende Lokale. Jeg raadførte mig da med Hans Ries, og han stillede velvilligt imødekommende sin private Lejlighed til Vælgerforeningens Raadighed. I over tyve Aar afholdt Foreningen derefter sine Bestyrelsesmøder paa første Sal i hans, nu af hans Søn overtagne Købmandsgaard, hvor der i Aarenes Løb er fattet mange vigtige Beslutninger. Jeg havde saaledes ogsaa længe staaet paa en god Fod med Hans Ries, da jeg slog mig ned i Aabenraa.

Med adskillige andre af Byens ledende danske Borgere havde jeg knyttet Forbindelse som jævnlig brugt Foredragsholder i dens danske Foreninger. Sprogforeningen havde sit Sæde i Byen. Med dens Formand, Gaardejer *J. Michelsen*, Kasserer, Købmand *J. G. Petersen* og Sekretær *M. Andresen* havde jeg længe staaet i nært Samarbejde.

M. Andresen var født i Sundeved, uddannet paa Seminariet i Tønder og derefter i nogle Aar Lærer i det vanskelige Ravsted Sogn. Da „Anvisningen af 18. December 1888“ blev udstedt, og al Undervisning i Modersmaalet dermed afskaffet i de nordslesvigske Folkeskoler, nedlagde han resolut sit Embede og stillede sig i den danske Sags Tjeneste. Et Par Aar forestod han „Dannevirke-Freja“s Kontor i Aabenraa. Derefter blev han valgt til Sprogforeningens Sekretær, en Gerning som han omfattede med megen Interesse. Vi sluttede snart Venskab. Endnu ugift blev han optaget i vort Hjem. Vi blev daglige Omgangsfæller og stod derefter i fortroligt Samarbejde og Side om Side under alle indre Brydninger indtil hans altfor tidlige Død under Verdenskrigen.

Efter Overtagelsen af min Ejendom i Aabenraa gik jeg straks i Gang med at indrette Bagbygningen, et gammelt solidt Pakhus, til Kontorer og Trykkeri. Derefter optog

jeg Forhandlinger med Ejeren af „Hejmdal“, H. Matzen, om Købet af Bladet. Vore fælles Venner *Johan Junggreen* og *M. Andresen* var Mæglere, og vi blev snart enige. Prisen var 27,000 Mk., hvoraf 20,000 Mk. skulde betales kontant ved Bladets Overtagelse den 1. Oktober 1893. Samtidig bortforpagtede jeg Trykkeriet til H. Matzen, som var Fagmand, for et Tidsrum af 10 Aar. Ombygningen blev gennemført i Løbet af Sommeren. Lokalerne var ikke store, men lyse og velindrettede. Der var Plads nok til senere Udvidelser, og de lod ikke længe vente paa sig.

Sidst i September flyttede vi Trykkeriet ind i de nye Lokaler. Den 1. Oktober 1893 udsendte jeg det første Nummer af „Hejmdal“. I Bladets første ledende Artikel skrev jeg:

„Vi vil altid i første Række værne om de danske Sønderjyders nationale Ret. Vi vil stræbe efter at styrke og opretholde deres velgrundede Haab til Fremtiden. Vi vil paatale alle de Overgreb mod vor Nationalitet, vort Modersmaal og mod vore Fædres Sæd og Skik, som vi faar Kendskab til, og ved enhver given Lejlighed søge at udsprede Oplysning om vore lovlige Rettigheder. Vi vil opmuntre vore Medborgere til fortsat Kamp for deres nedarvede Ejendommeligheder, til trofast opbyggende Arbejde i Hjemmene, til energisk Udvikling af alle deres Evner og Kræfter og til frugtbar Vekselvirkning med vort Moderland, for dermed at yde et lille Bidrag til, at den opvoksende Slægt kan vise sig sine Fædre værdige og trods alle Vanskeligheder blive vel skikket til at berede Sønderjylland en lysere Fremtid.

Hvad vore politiske Modstandere angaar, da skal de altid finde os aarvaagne og rede til at tilbagevise tysk Paatrængenhed, til at afvise alle Angreb og til i enhver Henseende at værne om vor gode, soleklare Ret. Men vi vil paa den anden Side vogte os omhyggeligt for ethvert ubeføjet Angreb og for alle personlige Krænkelser. Enhver offentlig Virksomhed maa kunne taale offentlig Kritik, og

Kritik er altid sund for Samfundsforholdenes Udvikling, naar den holdes indenfor sømmelige Grænser. Vi vil derfor ikke holde vore Meninger tilbage, men uden gentagen Udfordring og egen Skyld tror vi ikke, at nogen skal komme til at beklage sig over den Omtale, der er bleven ham til Del i dette Blad." Denne Linje har Bladet senere holdt.

Der var til at begynde med mange Vanskeligheder at overvinde. Maskinerne var gamle, Skrifterne ret medtagne, Bladets ydre Udstyrelse derfor tarvelig. Men jeg havde bundet min Kapital i Huset og Bladet, og da jeg ikke fik nogen som helst Pengehjælp udefra, maatte jeg afvente bedre Tider, før jeg kunde skride til en Fornyelse af Materiellet.

Abonnementsprisen var konkurreret ned til et Lavmaal, som krævede vidtgaaende Sparsommelighed, naar Balancen skulde holdes. Det var nødvendigt at hæve den, hvis der skulde blive Raad til at udvide Bladet. Først maatte dog Prisen paa Bladets forskellige Udgaver udlignes, og jeg var nødt til at gaa langsomt frem, hvis jeg ikke vilde udsætte mig for et betydeligt Tab af Holdere.

I 1892 havde „Hejmdal“ haft ca. 1300 Holdere i Sommerkvartalerne og ca. 1700 Holdere i Vinterkvartalerne. Holderantallet steg til ca. 2300 ved min Overtagelse af Bladet, men sank i Sommerkvartalerne 1894 til ca. 2000. Der var endnu den Gang mange, som ikke holdt Aviser om Sommeren. Men Tilgangen var efter Datidens Forhold betydelig. Holdernes Fordeling ud over Nordslesvig viste, at mine jævnaldrende politiske Venner og Meningsfæller sluttede Kreds om Bladet.

Redaktionen var i de første Aar i flere Henseender svag. Det er vist ingen Overdrivelse, naar jeg om mig selv siger, at jeg ved Overtagelsen af „Hejmdal“s Redaktion var en øvet Pennefører og havde gode Indsigter i vore offentlige Forhold. Men jeg havde ikke tidligere været fast Medarbejder ved andre Blade og var derfor ikke skolet i det

daglige Redaktionsarbejde. Noget lignende gjaldt om mine første Medarbejdere, *P. Andresen*, *Anders Lebeck*, *Thade Petersen* og *Nicolai Svendsen*. De var alle, som deres senere Virksomhed har vist, betydelige, særprægede Personligheder. De var alle dybt grebne af den danske Sag og brændte af Længsel efter at stille deres Evner og Kræfter i Nationalitetskampens Tjeneste. De var udrustede med megen Viden, hver paa sit specielle Omraade, men var som jeg uden journalistisk Fagdannelse, da de blev Medarbejdere ved „Hejmdal“. Kun *Anders Lebeck* følte sig i Længden paa sin rette Hylde som Journalist. De andre gik atter tilbage til de Virksomheder, som de oprindeligt havde følt sig draget af og uddannet sig til: *P. Andresen* blev Højskoleforstander i Vinding, *Thade Petersen* Frimenighedspræst i Haderslev og *Nicolai Svendsen* Amtsskolekonsulent i Tønder. Skønt formelt set i flere Henseender mangelfuldt havde Bladet dog allerede i disse Aar visse Fortrin fremfor den øvrige sønderjydske Presse. Det gav saaledes kyndigere og fyldigere Besked om alle Forhold vedrørende Lands Lov og Ret. Det hævdede mere energisk Befolkningens statsborgerlige Rettigheder. Det var paa Grund af min Virksomhed som Vælgerforeningens Sekretær bedre underrettet om Administrationens Overgreb. Det havde fra første Færd *Gustav Johannsen* som parlamentarisk Medarbejder i Berlin, og efter at jeg i 1896 var bleven valgt til Landdagsmand, var „Hejmdal“ ogsaa det Blad i Nord-slesvig, der var bedst underrettet om Repræsentanternes Virksomhed i Berlin, Forholdene i Polen og Elsas-Lothringen og den almindelige politiske Stilling i Tyskland.

Efter et halvt Aars Forløb kunde jeg allerede udvide Bladets Format, saa det fik samme Størrelse som „Dannevirke“. Kort efter blev *Fr. v. Jessen*, som den Gang ledede Korrespondancebureauet „Unio“, knyttet til „Hejmdal“, nærmest som udenrigspolitisk Medarbejder. Samtidig lykkedes det mig at afslutte en Overenskomst med

Chr. Vestergaard, Gentofte, Forfatteren Zakarias Nielsen og Højskoleforstander Rs. Hansen, som muliggjorde mig at sende det af dem udgivne illustrerede „Søndagsbladet“ som gratis Følgeblad med „Hejmdal“ og dens Særudgaver. Dette var et stort Fremskridt. Holderantallet steg Aaret efter til 2400.

Hejmdal var nu i god Fremgang, men Fremgangen hæmmedes meget af, at jeg stadig var meget optaget som Vælgerforeningens Sekretær og af andre Arbejder. Snart meldte der sig nye Vanskeligheder. Efter kun 2½ Aars Arbejde ved Bladet blev jeg i Foraaret 1896 valgt til Landdagsmand. Som Følge deraf maatte jeg aarlig opholde mig 7—8 Maaneder i Berlin. Rejsen derved var lang og dyr. Forbindelsen den Gang langt fra saa god, som den senere blev. Landdagsmændene havde ikke Frikort. De fik kun Rejsen til Berlin ved Samlingens Begyndelse og Rejsen hjem ved dens Slutning godtgjort efter 1. Klasses Jernbanebillet + 6 Mark for Kørsel til og fra Banegaarden. Rejste de hjem i Mellemtiden, maatte de selv bære Rejsedgifterne. Da jeg ikke havde det rigeligt med Penge, kom jeg derfor ikke saa ofte hjem, som det ellers vilde have været Tilfældet. Mens Redaktørerne af „Dannevirke“ og „Flensborg Avis“ daglig kunde sidde paa deres Kontorer og lede deres Blade baade redaktionelt og forretningsmæssigt, maatte jeg den vigtigste Tid af Aaret nøjes med at angive Retningslinjerne og skrive Artikler og Breve fra Berlin. Skønt jeg havde flinke, flittige og mig personligt hengivne Medarbejdere, hemmede disse Forhold dog stærkt Bladets videre Udvikling.

„Hejmdal“ havde, som før omtalt, allerede i H. Matzens Tid været udsat for stærke Forfølgelser. Bedre blev det ikke under min Ledelse. Da jeg sidst i Firserne som Vælgerforeningens Sekretær havde brudt Forvaltningsmyndighedernes retsstridige Modstand ved at gennemføre de store Løgumkloster-Møder, sagde Regeringspræsident *Zimmermann* til daværende Provinslanddagsmand *P. Skau*,

Bukshave, at jeg var en farlig Mand, som i Tide burde nedkæmpes. Myndighederne holdt derefter vaagent Øje med min politiske Virksomhed, Pressesagerne meldte sig hurtigt. I det første Aar, efter at jeg havde overtaget Bladet, blev der anlagt 14 Pressesager imod „Hejmdal“, i de første 10 Aar ialt 38 Processer.

Til at begynde med overtog jeg selv det juridiske Ansvar for Bladet. Et skarpt Sammenstød med Amtsfors­tander P. Kier, der havde overskredet sin Myndighed ved retsstridigt at opløse et politisk Møde, som jeg afholdt i Sottrupskov, gav Anledning til den første Proces. Jeg paa­viste Amtsfors­tanderens Krænkel­se af Foreningsretten og tilraabte ham i denne Forbindelse: „Saadanne Uefterretteligheder frabeder jeg mig i Fremtiden.“ Ytringen blev refereret baade i „Hejmdal“ og i „Dybbøl-Posten“. Statsadvokaten anlagde derefter Sag imod de to Blades ansvarshavende Redaktører, *P. Andresen* og *Johannes Moldt* samt imod mig som den egentlige Gerningsmand. Jeg rejste imidlertid Klage imod Amtsfors­tanderen, og før Sagen kom til Forhandling ved Landsretten i Flensborg, havde Regeringspræsidenten i Slesvig set sig nødsaget til at betegne Amtsfors­tanderens Opløsning af Mødet i Sottrupskov som ulovlig. I Landsretten hævdede jeg, at jeg kun havde varetaget berettigede Interesser og derfor i Henhold til Straffelovens § 193 maatte frikendes. Retten idømte Andresen og Moldt Pengebøder, men frikendte mig! Dette vakte baade megen Opmærksomhed og megen Munterhed i Nordslesvig og styrkede Befolkningens Tillid til min Retskyndighed.

En følgende Retssag, rejst imod mig af Amtsfors­tander P. Kier, endte ligeledes med Frifindelse. Af to Retssager rejst imod mig af Amtsfors­tander Klinker i Nordborg endte den ene med Frifindelse, den anden med en Bøde paa 100 Mark. Nye Retssager, rejst imod mig af Amtsfors­tanderen i Nordborg og Landraaden i Sønderborg, endte ligeledes med, at jeg blev idømt Pengebøder. Hævdelsen af

vor lovlige Forenings- og Forsamlingsret førte til idelige Sammenstød med Administrationen.

Da der ved Straffens Fastsættelse blev taget Hensyn til tidligere Straffe, og jeg ofte var fraværende, fordi jeg fremdeles var Sekretær for Vælgerforeningen og paa Rejse som Foredragsholder, overtog mine Medarbejdere Ansvaret for hver sin Del af Bladet. Dermed blev Angrebsfladen imod mig indsnævret, men nye Retssager meldte sig desuagtet snart. Pengebøderne blev større — 300, 400, 500 Mark — og inden ret længe aabnedes Fængselsporten.

I Februar 1895 holdt jeg et Foredrag i Møgeltønder, hvori jeg betegnede Nordslesvigs Genforening med Danmark som Endemaalet for vor Kamp. Foredraget blev refereret i „Dannevirke“. Statsadvokaten beslaglagde Bladet og rejste Sag imod mig for „forberedende Handlinger til Højforræderi“, en Forbrydelse, som efter den gældende Straffelov straffedes med indtil tre Aars Tugthus!

Forundersøgelsen blev overdraget til Amtsdommer *Lindemann* i Aabenraa, en af „Den tyske Forening“s ledende Mænd, fra hvem jeg modtog en Stævning. Dermed begyndte et skarpt Krydsforhør, som omfattede hele min politiske Virksomhed og strakte sig over fire Dage. Under disse Forhør drillede jeg Amtsdommeren ved i mine Udtalelser at gaa lige op til Grænsen af, hvad der er strafbart efter tysk Ret, men nøje vogte mig for at overskride denne Grænse. Amtsdommeren søgte at drage mig over ved at ændre mine Svar, inden han dikterede dem til Protokollen, men jeg var paapassende og nægtede at godkende Protokollen med min Underskrift, indtil han havde foretaget de Ændringer, jeg krævede. Saaledes kæmpede vi med hinanden i fire Dage. Amtsdommeren saa sig nødsaget til at foretage Strygninger og indføje Eftersætninger, som afsvækkede hans Diktat, hver Gang han troede, at han havde mig i Fælden. Da Protokollen oplæstes den fjerde Dag, og jeg atter forlangte flere Sætninger strøget, fordi jeg ikke havde udtalt mig saaledes, blev han rasende, kastede ube-

hersket Akterne hen i et Hjørne, saa det dundrede gennem Retsbygningen, og befalede den tilstedeværende Retsbetjent at arrestere mig. Jeg blev derefter ført ned i Fængslet og indsat i en Celle, hvor en nylig henrettet Morder, Terman- sen, havde siddet i nogle Maaneder. Fangevogteren viste mig paa Muren Mærkerne af hans Forsøg paa at bryde ud. Da han senere bragte mig Aftensmaden, sagde han: „Terman- sen var en urolig Fange. Om Natten kaldte han gen- tagne Gange paa mig og bad mig rædselsslagen om at blive hos ham, fordi Pigen, som han havde myrdet, gik rundt hos ham i Cellen!“

Et Retsbud blev, efter at jeg var arresteret, sendt hen til min Kone med Meddelelsen. Da han aabnede Døren til min Bolig, spærrede min lille treaarige Datter, som havde faaet Øje paa hans Uniformshue, ham Vejen, idet hun raabte: „Her er vi alle danske!“ — „Naa, er I det, min Pige,“ svarede han, „ja, det er der saamænd flere, der er!“ Manden var selv trods sin tyske Embedsstilling dansk- sindet.

Da Amtsdommer Lindemann Dagen efter vilde fortsæt- te Forhøret, erklærede jeg kort og bestemt, at jeg nu vilde benytte mig af min lovlige Ret og nægtede ethvert yder- ligere Svar. Samtidig forlangte jeg en Besværing til Over- statsadvokaten over min Arrestation taget til Protokols. Amtsdommeren maatte bøje sig herfor, og da Forunder- søgelsen dermed maatte betragtes som afsluttet, afsende Besværingen til Statsadvokaten i Flensborg og Akterne til Overrigsadvokaten i Leipzig, som i Højforræderisager har at afgøre, om der er Grund til Sagsanlæg.

Efter tre Dages Forløb gav Statsadvokaten Ordre til atter at sætte mig paa fri Fod. Sagen havde vakt megen Opsigt. I Pressen var der fremsat Formodninger om, at jeg af Ukendskab til min Ret til at nægte alle Oplysninger muligvis havde fortalt mig, dermed forværret min Sag og fremkaldt min Arrestation. Da jeg atter var paa fri Fod, svarede jeg i „Hejmdal“: „H. P. Hanssen var sig

sin Ret velbevidst, men han fandt ingen Grund til at benytte sig af den. Han har ikke haft det mindste at skjule, og da Mistanken nu en Gang var udkastet, fandt han det rigtigst, at Statsadvokaten og Retten atter fik Lejlighed til at rense ham for al Mistanke om Deltagelse i ulovlig, højforræderisk, politisk Agitation. H. P. Hanssen har altid hævdet, at vor Nationalitetskamp kun bør føres paa de bestaaende Loves Grund, men paa den anden Side ogsaa stræbt efter at klarlægge Grænserne for vor lovlige Virken til alle Sider og efter Evne at opmuntre, styrke og organisere Modstanden i alle Retninger indenfor denne Ramme. Rent taktisk set er det af stor Betydning, at denne Virksomhed, hvori saa mange har deltaget, og som har bragt saa gode Resultater i de senere Aar, faar Lovlighedens Stempel paasat af preussiske Domstole eller Statsadvokater. Al Nægten af Oplysninger i denne Henseende vilde være politisk uklog, styrke Mistanken og vanskeliggøre vort Arbejde i Foreningerne.“

Tre Uger efter modtog jeg følgende Skrivelse: „I Undersøgelsen mod Dem angaaende Forbrydelse mod § 86 af Str. L. B. meddeles Dem hermed, at Hr. Overrigsadvokaten har anordnet, at Sagen skal indstilles. Schwarz, Første Statsadvokat.“ Dertil knyttede jeg følgende Bemærkninger i „Hejmdal“: „Det har saaledes vist sig, at H. P. Hanssens hele Virksomhed godt kunde taale en indgaaende Undersøgelse, og at hans Optræden i denne Sag har været korrekt. Undersøgelsen er nu endt. Domstolene har ikke en Gang faaet Lov til at sysselsætte sig med Sagen, men Overrigsadvokatens af Første Statsadvokat Schwarz attesterede Erklæring er tilstrækkelig til at ophæve al Mistanke og paatrykke H. P. Hanssens politiske Virksomhed Lovlighedens Stempel. Det er alt, hvad der er kommet ud af Højforræderisagen, og dette Resultat er sikkert mere tilfredsstillende for os end for vore politiske Modstandere.“

Amtsdommer Lindemann havde lidt et Nederlag, men

den Dag, Overrigsadvokatens Afgørelse indløb, stod jeg atter foran hans Skranke anklaget for paa ny at have fornærmet Amtsforstander P. Kier. Statsadvokaten foreslog en Bøde paa 100 Mark. Men Amtsdommeren hævnede sig ved at idømme mig otte Dages Fængsel med den Motivering, at „Pengebøderne betales af Partikassen“. Denne Paastand stemplede „Hejmdal“ Dagen efter som usand med den Tilføjelse, at H. P. Hanssen hidtil havde betalt alle de Bøder, han var idømt, af sin egen Lomme.

Dagen efter rejste jeg til Leipzig for selv at føre mit Forsvar for Rigsretten angaaende en Artikel om „Tidsaanden“, som var rettet imod Skolens Fortyskning. Anklagen lød i dette Tilfælde paa „Foragteliggørelse af Statsindretninger ved Udspredelse af opdigtede eller forvanskede Kendsgerninger.“ (Straffelovens § 131). Sagen var Aaret før bleven forhandlet ved Landsretten i Flensborg. Statsadvokaten foreslog 3 Maaneders Fængsel. Jeg førte selv Sagen. Dommen lød paa Frifindelse. Statsadvokaten indankede den for Rigsretten i Leipzig, der som Revisionsdomstol ophævede Dommen og viste Sagen tilbage til ny Behandling ved Landsretten i Flensborg. De samme fem Dommere idømte mig derefter en Bøde paa 500 Mark. Jeg indankede Sagen til Leipzig og førte selv mit Forsvar, men Dommen blev denne Gang stadfæstet. Jeg maatte betale Bøden og dertil Sagens Omkostninger, som beløb sig til ca. 300 Mark!

Jeg optraadte i disse Aar som Forsvarer i mine egne Retssager ved Nævningeretterne i Aabenraa, Nordborg, Rødding og Tønder, ved Landsretten i Flensborg, Overlandsretten i Kiel, Kammerretten i Berlin og Rigsretten i Leipzig. Endvidere som Klager i egne og andres Retssager ved Overforvaltningsretten i Berlin og erhvervede mig efterhaanden et indgaaende Kendskab til Retsforfatningen og Straffeloven. Det kom mig senere meget til gode under Køllerpolitiken, da der saa at sige hver Dag rejstes nye Retssager imod os.

Kort efter fik jeg Ordre til at afsone Straffen, Amtsdommer Lindemann havde idømt mig, i Amtsretsfængslet i Aabenraa. Jeg traf her paa godt Selskab, idet min Ven, M. Andresen allerede sad fængslet. Han skulde afsone 5 Ugers Arrest, fordi han havde begaaet „grov Uorden“ ved at optage et gammelt Sagn om „Røverne i Lindet Skov“ i Sprogforeningens Almanak!

Aabenraa havde den Gang to Amtsdommere, *Clausen* og *Lindemann*, Clausen var Pietist, Lindemann en forbumlet Student, som omsider var kommen i Havn. De stod overfor hinanden som Hund og Kat. Fangevogteren var en tidligere Underofficer, som satte Pris paa stærke Drikke. Andresen havde kun *Arrest*, en mildere Frihedsstraf, som tillader, at man faar Kosten udefra. Dette aabnede Mulighed for at indsmugle et og andet. Han havde allerede siddet et Par Uger, da jeg ankom, og havde faaet et Par Flasker Cognac anbragt i Skorstenen. Hver Gang Fangevogteren aflagde et Besøg i hans Celle, fik han en Cognac. Derfor besøgte han ham flere Gange daglig, og han underholdt ham da med Beretninger om Rivningerne mellem Amtsdommerne, som affødte mange pudsige Scener. Jeg blev optaget som „Tredjemand i Forbundet“ og havde saaledes god Lejlighed til at følge Slagets Gang.

Amtsdommer Lindemann var, som før omtalt, Medlem af den tyske Forenings Bestyrelse og en fanatisk Altysker. Til hans Navn knyttedes senere de berygtede Forældreretssager og Bismarcktaarnet paa Knivbjerg. Som politisk Modstander gjorde han sig al tænkelig Umage for at faa os bag Laas og Slaa. Men var det Maal naaet, mindedes han de glade Studenterdage, da han efter grove Udskejelser havde siddet bag Jerngitteret og undte os en ligesaa mild Behandling. Fangevogterens Kone sørgede for Mad til Andresen. Jeg var paa almindelig Fangekost. Men næppe havde jeg tiltraadt Fængselsstraffen, før Lindemann sagde til Fangevogteren; „Sørg nu for, at Deres Kone bringer Andresen store Portioner, saa han kan blive mæt.“

Fangevogteren forstod halvkvæden Vise. Han lod Døren til min Celle staa aaben, saa jeg kunde gaa ind i Andresens Celle og spise sammen med ham, imod at jeg straks søgte tilbage til min egen Celle og slog Døren i Laas, naar jeg hørte Fodtrin i Gaarden.

Men Amtsdommer Clausen fattede Mistanke. Naar Fangevogterens Kone gik over Fængselsgaarden med Middagsmaden, stod han ved Vinduet paa anden Sal, raabte Holdt og gik ned for at undersøge, om Portionerne ikke var for store! Jeg følte mig derfor som den fattige Markus, der var paa Besøg hos den rige Købstadmus. Hvert Øjeblik kunde Katten komme. Saasnart jeg hørte Fodtrin i Fængselsgaarden, styrtede jeg ind i min Celle og smækkede Døren i efter mig. Saa var jeg atter indespærret, indtil Fangevogteren kom, lukkede Døren op og meldte, at alt var roligt.

Om Morgen blev alle Celledøre aabnede. Der var Vaskeindretninger paa Gangene. Fangerne kunde da samtale med hinanden i en halv Times Tid. I den var der rig Lejlighed til at gøre interessante Studier. Blandt Fangerne var der en gammel mærkelig Fyr ved Navn Apel, som netop i denne Uge fejrede sit 25 Aars Jubilæum som Vagabond. I sin Ungdom havde han lært Børstenbinderiet. Tyve Aar gammel var han bleven Soldat. En Kaptajn mishandlede ham i Rekruttiden. Han hævnede sig ved at gennemprygge Officeren ved Nattetid, blev grebet paa fersk Gerning og idømt 12 Aars Fæstningsarbejde. Da han havde afsonet 5 Aar af denne haarde Straf, blev han ved Kong Wilhelms Overtagelse af Regeringen i Preussen benaadet. Derefter skulde han aftjene den afbrudte treaarige Værnepligt. Inden han naaede saa vidt, kom Krigen i 1864. Derefter deltog han ogsaa i Krigene 1866 og 1870—71. Da den sidste Krig var endt, praktiserede han paa egen Haand, hvad han havde lært i Krigen.

Han var en ejendommelig Mand. „Fængsler,“ sagde han en Dag til mig, „er fortræffelige Indretninger. Naar vi

har gaaet i nogle Uger, faaet daarlig uregelmæssig Kost, for meget at drikke og været ude i alskens Vejr, naar Maven er ødelagt, og en Generalforkølelse har meldt sig, lader man sig indfange. Vi andre ved af Erfaring, i hvilke Fængsler Behandlingen er bedst, og indretter os derefter. I Fængslet faar vi saa Varme, tørre Klæder, regelmæssig Kost og bliver restitueret!“

De øvrige Fanger underkastede han Forhør, som det ofte var spændende at overvære. En Morgen opdukkede der en ny Fange, en attenaarig Tjenestekarl fra Rinckenæs: „Hvad har Du saa gjort?“ spurgte Apel. „Jeg har fundet et Guldur,“ sagde Knægten med grædende Stemme, „og nu paastaar man, at jeg har stjaalet det!“ „Natur­ligvis har Du stjaalet det,“ sagde Apel, „men hvad gjorde Du ved det?“ „Jeg bar det hos mig.“ „Tænkte jeg det ikke nok, altid den samme dumme Historie. Nej, naar Du har stjaalet, saa skal Du først og fremmest sikre Dig Byttet, derefter bekende og tage Din Straf. Bagefter har Du saa noget for det.“ „Jeg var en Gang,“ fortsatte han belærende for de spændt lyttende Fanger, „saa heldig at faa Plads som Bud i en stor Forretning, opførte mig godt og blev en Dag betroet med at bringe 500 Daler hen i en Bank. Jeg tog straks ud i en nærliggende Skov, gravede 450 Daler ned og tog derpaa med 50 Daler i Lommen ind paa de værste Buler i Hamborg, hvor jeg gav ud til alle og enhver og smed med Pengene, saa det raslede. Ingen kunde bagefter sige, hvor meget jeg havde givet ud. Saa blev jeg grebet og kom for Retten. Jeg bekendte og sagde, at jeg havde givet Pengene ud i Fuldskab. Ingen kunde bevise det modsatte. Saa fik jeg tre Maaneders Fængsel. Men da de var afsonede, havde jeg mine 450 Daler i Behold!“

Det var den unge Begynders første Undervisningstime i „Forbedringshuset“! Jeg kunde fortælle meget om Apel. „Folk taler meget om *godt* og *ondt*,“ sagde han en Dag til mig. „Det er latterligt. Jeg regner kun med, hvad der er

klogt eller dumt.“ Apel gennemvandrede hele Nordtyskland, det vestlige Frankrig, Belgien, Holland, Danmark og Sydsverrig. Senere hen besøgte han mig et Par Gange, naar hans Vej førte forbi.

Vi fejrede Andresens Fødselsdag i Fængslet. Udefra smuglede man gode Sager ind til os. Andresen indbød Fangevogteren og hans Kone til at fejre Aftenen med os. Vi hængte Uldtæpperne fra vor Briks op foran Vinduerne, saa Lyset ikke kunde skimtes, fik Vin og Kage paa Bordet og hørte paa Fangevogterens og hans Kones Fortællinger. Konen kogte for Fangerne. Men naar der var for faa Fanger i Fængslet, betalte det sig ikke. Saa plejede Fangevogteren imidlertid at gaa hen til deres gode Ven, Politibetjenten, og bede ham om at „indfange“ dem nogle „Bosser“. Betjenten posterede sig ved Indgangen til Byen, og inden Aften havde han sørget for, at Fængslet atter var saa godt besat, at Kogningen lønnede sig! Morsomme Smaatræk om Amtsdommernes daglige Kamp fremdroges: Underholdningen var livlig og aabnede mange nye Perspektiver. Gildet fortsattes til efter Midnat.

Nu og da kom den gamle Soldebroder op i Amtsdommer Lindemann. En Aften sad han med nogle Omgangsvener ved Drikkebordet i Byens første Hotel. Polititimen var inde. Værten bad dem derfor om at forlade Lokalet. De gik ud, men kun for med Amtsdommeren som Fører at gaa ned i Hotellets Kælder, hvorfra de trillede Øltønder ud paa Gaden. De fik derefter fat i nogle Flasker Vin og fortsatte Drikkegildet paa Nørretorv. Ud paa Natten gik Selskabet, Amtsdommeren i Spidsen med et Ølanker paa en Stage, under Skrig og Skraal gennem Byen og slog Gadelygter itu. Sagen vakte Opsigt, blev omtalt i Pressen og meldt til Politimesteren, som idømte nogle af Deltagerne Bøder for Gadeuorden. De forlangte retslig Afgørelse. Dommeren — Hr. Lindemann — frikendte dem!

Forholdet mellem de to Amtsdommere blev stadig daar-

ligere, indtil Amtsdommer Lindemann en Dag udfordrede Amtsdommer Clausen paa Pistoler. I den Anledning skrev jeg i „Hejmdal“, at Udfordringen var beklagelig, fordi de to Amtsførstandere udfyldte hinanden paa en heldig Maade:

„Hr. Lindemann er meget *livlig*, Hr. Clausen meget *stille*, Hr. Lindemann er en *aaben*, Hr. Clausen en mere *indesluttet* Karakter. Hr. Lindemann er en *patriotisk* Mand, og Hr. Clausen en meget *from* Mand. Naar Embedsforretningerne hviler, tænker Hr. Lindemann særlig paa det *jordiske* Fædreland, mens Hr. Clausens Tanker samler sig om det *himmelske* Fædreland. Hr. Lindemann er derfor for den tyske Forening, hvad Clausen er for Gejstligheden, og man skulde tro, at der maatte herske den skønneste Harmoni i en Amtsret, hvor to Mænd af den Beskaffenhed virker sammen som Embedsbrødre. Alligevel maa det som sagt betragtes som en sørgelig Kendsgerning, at Harmonien er bleven forstyrret. Konflikten lader sig ikke længere skjule. Før var den Konflicternes Hemmelighed, nu hvikes og tiskes der desværre om den for alle Byens Patrioter ubehagelige Historie rundt omkring i Krogene, og Borgerne tager Parti pro et contra, mens man ivrigt debatterer om *Grunden*.

Men enten nu Konflikten skyldes det ene eller det andet, saa kan vore Læsere være overbeviste om, at to saa udmærkede Mænd ikke kommer i en saa alvorlig Situation helt uden Grund. Der har maattet mere end det i den senere Tid saa hyppigt givne Eksempel til, for at faa Hr. Lindemann til at udføre den for en Amtsdommer sørgelige Handling, at udfordre sin Embedsbroder. Det kan man i hvert Fald betragte som sikkert. Paa den anden Side er vi imidlertid ogsaa overbeviste om, at en saa alvorlig og dybsindig Mand som Hr. Clausen har handlet efter modent Overlæg, og som Samvittighedens Stemme i hans Bryst bød det, da han afslog Udfordringen.

Hvis det ubehagelige Efterspil kunde undgaas, vilde

d'Herrer imidlertid begge kunne være tilfreds. Hr. Lindemann har ved sin schneidige Optræden aflagt en smuk Prøve paa sit personlige Mod, og Hr. Clausen har ved at afslaa Udfordringen vist en Selvbeherskelse, som geraader hans Fromhed til stor Ære. Efter at have aflagt disse værdige Prøver paa deres respektive personlige Dyder, kunde de to Herrer Amtsdommere efter vort Skøn have afsluttet den lille ublodige Affære til gensidig Tilfredshed.

Men det skulde ikke være saa. Efter hvad der endvidere forlyder, forestaar der nemlig et lille Efterspil, og der skal være stor Fare for, at vort lille Samfund i en nær Fremtid mister sin ene — jo maaske endog begge sine Amtsdommere.

Skulde det virkelig blive Tilfældet, saa ved vi ikke bedre end at ønske de to udmærkede Mænd: Lykke paa Rejsen!“

Efterspillet fulgte. De to Amtsdommere blev begge tvangsforflyttede og forsvandt sydpaa. Men før Amtsdommer Lindemann forlod Aabenraa, viste han mig endnu en Opmærksomhed. I 1897 var det hundrede Aar, siden Kejser Wilhelm I. blev født. Tyskerne afholdt i den Anledning store Festligheder. I Aabenraa fejrede de Dagen med Kommers, Fakkeltog og Illumination. Der blev før Festen udspreedt Rygter om, at de Borgere, der ikke deltog i Illuminationen, vilde faa deres Vinduer slaaet ind. Adskillige danske Borgere lod sig skræmme og satte Lys i Vinduerne. Klokkeren 8 begyndte Fakkeltøget. Paa dets Vej knustes en Del Ruder. Vort Hus laa i Mørke. Da Fakkeltøget naaede saa vidt, brød Musiken pludselig af midt i et Musikstykke for at spille Kampsangen: „Schleswig-Holstein meerumschlungen“. I samme Øjeblik stillede to af Hr. Lindemann lejede Personer sig op foran Huset og tændte Rødlys. Under Forbidefileringen blev der kastet Grus imod Vinduerne, men Ruderne holdt. Saa kom Bagtroppen syngende og skraalende og kastede Sten, saa Ruderne knustes. Heldigvis havde vi kort forinden af Forsigtighedshensyn flyttet Børnenes Senge ud af Soveværel-

set. Ellers var de rimeligvis bleven saaret af Stenkastene. Noget efter slog en anden syngende Trup Vinduesruderne ind i vor Dagligstue. Jeg sendte Bud til Politimesteren og anmodede ham om at sørge for Husets Beskyttelse. Der indfandt sig en Betjent, som var beruset. Da han fornærmede mig, kastede jeg ham paa Døren. Dagen efter klagede jeg. Politimesteren svarede, at Betjenten havde faaet en alvorlig Irettesættelse for sin utilbørlige Optræden.

Da jeg havde købt Hus i Aabenraa, skrev Byens tyske Blad: „Danskerne her i Byen har siden J. P. Junggreens og Advokat Bekkers Død været „hovedløse og høvdingeløse“, men „Sagen vil blive en anden, naar Journalist H. P. Hanssen flytter hertil. Han vil i hvert Fald overtage en Hovedførers Rolle. Han har de aandelige Evner dertil og skal ogsaa være af nobel Tænkemaade. Han har ogsaa nydt en gennemgaaende fortrinlig Uddannelse paa en dansk Højskole og ved Universiteterne i Leipzig og København. Ved hans Bosættelse her i vor By vil den i hvert Fald atter blive Midtpunkt for Danskheden.“

Tonen i den lokale tyske Presse fik desværre snart en anden Lyd.

STUDIER I BERLIN

Udvandringens Eftervirkninger gjorde sig i Halvfemserne stærkt gældende, især i Haderslev Vesteramt, hvor Protestpolitiken fortsattes længst. Udvandringsoverskuddet, det vil sige det samlede Tab af Udvandrede med Fra- drag af de i samme Tidsrum Indvandrede, beløb sig fra 1867—1895 til 57,414 Personer. Regner man med de laveste Tal, tyske Statistikere anvender ved Beregningen af det med Udvandringen forbundne Kapitaltab, naar man til en Sum af 111,957,300 Mark. I Virkeligheden var det Kapitaltab, Udvandringen paaførte Nordslesvig, imidlertid betydeligt større, fordi Sønnerne i mange Tilfælde drog Forældrene og dermed Familiens Formue efter sig op i det gamle Land.

I andre Tilfælde blev Forældrene, da Sønnerne ikke kunde komme hjem, siddende med Gaardene ud over Støvets Aar. Bekendt er Tilfældet med Gdr. P. Gram i Københoved. Otte raske Sønner var udvandrede. Faderen sad til sin Død paa Gaarden. Saa fik Sønnerne allernaadigst Lov til at komme hjem for at følge ham til hans sidste Hvilested. Dagen efter maatte de atter forlade deres Hjemstavn. Et Par Uger efter blev Gaarden solgt til en Tysker, da der ikke var andre Købere at opdrive.

Først i Halvfemserne var Stillingen endnu taalelig god. Af 5,946 nordslesvigske Gaarde havde Tyskerne, som H. V. Clausens Ejendomsstatistik viste, kun erobret 64 fra 1865—1890, et Tab, som nationalt set var ret betydnings-

løst. Men Landbrugskrisen i Firserne havde paaført det nordslesvigske Landbrug betydelig Gæld. Folkemængden i Nordslesvig var fra 1864—1890 aftaget med ca 12,000. Mange Gaarde skulde nu sælges, fordi Ejerne ikke længere kunde holde dem, den hjemlige Befolkning kunde ikke stille Købere nok.

Jeg havde, som foran omtalt, allerede sysselsat mig med disse Problemer i Sønderborg. Mine Planer gik i to Retninger, først en Reform af Landbrugets Kreditforhold, dernæst Oprettelsen af et Pengeinstitut, som kunde danne en Modvægt imod de tyske Organisationer: *Kreditbanken i Skærbæk* og *Nybyggerforeningen i Rødding*, der i Halvfemserne gik angrebsvis frem imod vor Jord.

Der var i Firserne bleven oprettet en Kreditforening for Hertugdømmerne med Sæde i Kiel. Provinsen havde tegnet en Garantifond paa 100,000 Mark. Laanene var uopsigelige og amortisable, Obligationerne stærkt søgte. Kursen paa $3\frac{1}{2}$ % Obligationer var først i Halvfemserne 100—101 %. Vore hjemlige Sparekasser tog $4\frac{3}{4}$ —5 % Rente for Prioritetslaan indenfor de samme Laanegrænser. Der kunde altsaa opnaas betydelige Besparelser ved at optage Laan i Kreditforeningen. Men i Nordslesvig spurgte man: Kan noget godt mon komme fra Kiel? Pressen styrkede Mistanken. Jeg begyndte denne Gren af min Virksomhed med at anbefale Kreditforeningen i Avisartikler og Foredrag i Landboforeninger og udstrakte min Konsulentvirksomhed til ogsaa gratis at fremskaffe gode Prioritetslaan i Landejendomme, idet jeg regnede med, at hvis Renten nedsattes med 1 %, hvad der var muligt, vilde vor Evne til at fastholde Fædrenes Jord stige med 20 %.

I denne Sag fandt jeg fuld Forstaaelse hos min gamle Husbond og Ven Gdr. *J. P. Wolff*, Gammelgab, en af Nordslesvigs dygtigste og mest ansete Landmænd. Da min Virksomhed blev angrebet i „Flensborg Avis“, bevægede jeg ham, der ellers nødig greb til Pennen, til at skrive en Artikel „Om Landbrugets Kreditforhold“ i „Sønderjyd-

ske Aarbøger“ 1893, hvori han ligeledes anbefalede Kreditforeningen i Kiel.

Angrebene i „Flensborg Avis“ fortsattes og rettedes nu imod Wolff, fordi han slog paa Tromme for den slesvigholstenske Kreditforening. Wolff skrev i denne Anledning til mig: „Hvis Redaktør Jessen har den Opfattelse, at Danskheden i Nordslesvig ikke er mere rodfæstet i Befolkningen, end at den kan tage Skade af at nyde godt af saadanne Indretninger, vidner det om lidet Kendskab til den nordslesvigske Bondestand. Jeg tænker ikke paa at optage en Avisfejde, eftersom jeg ikke holder Forfatteren for sagkyndig, men tier hellere til de givne Hug.“

Efter at jeg havde faaet mit eget Blad, kunde jeg nu støttet af Wolffs Avtoritet med Held arbejde videre i Sagen. I Artikler i „Hejmdal“ blev den efter min Tilskyndelse anbefalet af andre kyndige og ansete Mænd, deriblandt de tidligere Provinslanddagsmænd *P. Skau*, *Bukshave* og *R. Clausen*, *Smedager*. I et Brev, dateret Januar 1895, skrev *Kloppenburg Skrumsager* til mig: „Ved at høre Dine Forklaringer og følge Diskussionen i „Hejmdal“ er jeg kommen til den Slutning, at jeg vil have et Laan i Kreditforeningen i Kiel. Hvor skal jeg henvende mig?“ — Jeg modtog mange Breve af lignende Indhold og fik i de følgende Tider travlt med at fremskaffe billige Prioritetslaan.

Vore *Sparekasser* trængte imidlertid ogsaa i flere Henseender til Reform. Jeg udstrakte derfor mine Studier over Spare- og Laanekassernes Ordning, saavel nordpaa til Danmark som sydpaa til Tyskland. Jeg holdt dette for saa meget mere nødvendigt, som den nye borgerlige Lov, der var under Udarbejdelse i Tyskland, vilde nødvendiggøre vore Sparekassers Omorganisation.

I Februar 1895 rejste jeg til Berlin for under et Ophold paa en Maanedstid at sætte mig ind i de to store af *Schulze-Delitzsch* og *Raiffeisen* stiftede Organisationer af tyske Laanekasser, hvis ledende Mænd havde Sæde i Rigs-

dagen og Landdagen. Samtidig vilde jeg informere mig vedrørende den nyeste og bedste tyske Faglitteratur. Jeg tog Ophold i det Hotel, hvor de nordslesvigske Repræsentanter boede. Gustav Johannsen satte mig i Forbindelse med de paagældende Parlamentarikere, som modtog mig med Velvilje og beredvillig stillede deres Viden til min Raadighed. Jeg høstede rigt Udbytte af mine Samtaler med dem og fik Anvisning paa de Bøger, jeg søgte. At gaa nærmere ind paa disse Studier her vilde kun trætte Læserne.

Men jeg forbandt tillige andre Formaal med Rejsen. *Theodor Brix*, som var den første Tysker, der rejste offentlig Kritik imod Tvangsstyret i Nordslesvig, og *Erich Schlaikjer*, som derefter virkningsfuldt greb ind, havde begge — uafhængig af hinanden — henvendt sig til mig for at faa Materiale vedrørende Forholdene i Nordslesvig til Brug for Afhandlinger, som de vilde skrive til tyske Tidsskrifter. Der tilbød sig her en Lejlighed til indirekte at paavirke Stemningen indenfor store tyske Læsekredse. Jeg havde derfor svaret, at naar jeg i en nær Fremtid kom til Berlin, vilde jeg medbringe det ønskede Materiale og personlig stille mig til deres Disposition.

Theodor Brix var født i Angel, men havde i Halvfjerdserne ejet en Gaard i Bolderslev, i Aabenraa Amt, og kendte saaledes af egen Erfaring Forholdene i Nordslesvig. „Det er intet Under,“ har han skrevet i en Selvbiografi, „at jeg nærer levende Interesse for Nationalitetskampen mellem Danskerne og Tyskerne. Jeg er nemlig opvokset paa dens Valplads og har kunnet iagttage dens Forløb, først under dansk og siden under tysk Herredømme. Mine tidligste Minder naar tilbage til Krigen 1848—51. Saa kom den Tid, da der i Angel gjordes passiv Modstand imod det danske Herredømme. Og hvad der særlig gav denne Modstand Kraft, var Sprogkampen. Den danske Regering vilde tilbageerobre et gammelt dansk Nationalitetsomraade, der var gaaet tabt for Danskheden.

Mine Bedsteforældre havde talt Dansk, men det yngre Slægtled talte og følte tysk. Under disse Forhold tjente Indførelsen af dansk Kirke- og Skolesprog kun til at styrke Uviljen mod det danske Sprog. Man kunde i dannede Hjem finde engelske og franske, men derimod aldrig danske Bøger. Skolebørnene lærte Dansk, men Befolkningens Talebrug paavirkedes ikke i mindste Maade. Disse Tildragelser har under min Opvækst gjort et dybt Indtryk paa mig og varigt paavirket min Tankegang. Jeg er som Følge deraf af den Overbevisning, at det er spildt Umage at ville fortrænge et Folks Omgangssprog ved Hjælp af et fremmed Skolesprog, og at den Regering, der prøver dette, kæmper imod Naturen.“

I Slutningen af Firserne rejste Theodor Brix til Berlin, hvor han bl. a. traadte i Forbindelse med Professor *Hans Delbrück* og offentliggjorde sine første Artikler om Nord-slesvig i det af ham udgivne, ansete Tidsskrift „*Preussische Jahrbücher*“. Under stærke Angreb af Voldsregimentets blinde Tilhængere fortsatte og skærpede han sin Kritik i Blade og Tidsskrifter. Man søgte at frakende ham Sagkundskab, men han lod sig ikke rokke fra, hvad han holdt for ret og rigtigt. Theodor Brix var nu traadt i Forbindelse med mig for at faa sine Vaaben skærpet. Vi havde en Sammenkomst, og jeg ydede ham i de følgende Tider al den Støtte, han begærede.

Erich Schlaikjer var fra Aabenraa. Moderen, som var født i Flensborg, var tysktalende, men dansksindet, Faderen, som var født i Omegnen af Byen, dansktalende, men tysksindet, Broderen dansk Tillidsmand. I Skolen fik han kun tysk Undervisning. Der taltes Dansk, men fandtes kun tyske Bøger i Hjemmet. Da Forældrene gav ham H. C. Andersens Eventyr som Julegave, var det en tysk Oversættelse. Efter endt Skolegang blev han uddannet som Lærer paa Seminariet i Haderslev. Godt tyve Aar gammel overtog han — den Gang nærmest Altysker — et Lærerembede i Holsten. Fra Landsbyen, hvor han underviste,

tog han hyppigt ind til Hamborg. Her uddybedes hans Interesse for Litteratur og Kunst. Til sine Forældres store Sorg opgav han Lærerstillingen for at uddanne sig som Skuespiller. Efter endt Uddannelse blev han engageret af et rejsende Skuespillerselskab. Men da han hurtigt blev klar over, at hans medfødte Evner bar i en anden Retning, brød han atter af og søgte under Sult og Savn at bryde sig Vej som Forfatter. Under denne Udviklingsgang var han bleven Socialdemokrat. I Aabenraa blev han betragtet som en fortabt Søn.

I Efteraaret 1894 traadte Schlaikjer i Forbindelse med mig. Af Rigsdagsmand *Schippel* var han bleven opfordret til at skrive en Artikel om Danskerne i Nordslesvig til det af ham udgivne Blad „*Der Socialdemokrat*“. I denne Anledning rettede han en Del Spørgsmaal til mig om Valgeometrien, Retsplejen, Skoleforholdene og vor Organisation. Jeg gav ham de ønskede Oplysninger. Artiklen vakte Opmærksomhed, og han blev opfordret til at skrive en Artikel om samme Emne til „*Leipziger Volkszeitung*“. Af den Grund havde han atter henvendt sig til mig. Med Brevet fulgte nogle Artikler om Litteratur og Kunst, som han havde skrevet i ansete tyske Tidsskrifter. „Jeg sender Dem disse Artikler“, skrev han „med Bøn om at skrive fire velvillige Linjer om mine Arbejder i „Hejmdal“. Jeg har nemlig en gammel Mor i Aabenraa. Hun betragter mig som en fortabt Søn. Anerkendende Ord om mig i tyske Blade ænses hun ikke, men et Par venlige Linjer i „Hejmdal“ vil glæde hende umaadeligt.“ Brevet viste, at han var en god Søn. Det var let for mig at opfylde hans Ønske, da hans Artikler nok var Omtale værd.

Nu traf vi for første Gang personlig sammen. Jeg forsynede ham med det ønskede Materiale, og dermed knyttedes en venskabelig Forbindelse, som under mange Omskiftelser fortsattes til hans Død kort efter Genforeningen, da han dybt nedbøjet over Tysklands Nederlag, der ogsaa havde ramt ham personlig gennem Tabet af en højt be-

gavet Søn, havde skiftet Sindelag og stod National-Socialisterne nær.

Det var værdifulde Forbindelser, jeg her havde knyttet. Ved Hjælp af dem kunde jeg henlede store tyske Kredses Opmærksomhed paa den preussiske Administrations værste Overgreb i Nordslesvig. Forbindelsen med *Schlaikjer* blev især frugtbar. Jeg skaffede ham senere Understøttelse til et længere Studieophold i København og satte ham der i Forbindelse med mine nærmeste Venner, som hjalp ham til at faa rigt Udbytte af det. Senere aabnede jeg „Hejmdal“s Spalter for ham til oplysende Artikler om Hjemmetyskerne og en skarp Kritik af Voldsregimentet. Gennem ham kom jeg som Landdagsmand i Forbindelse med de Kredse, der samledes omkring *Fr. Naumann*, hvad jeg vil komme tilbage til, og jeg kom som Parlamentariker hyppigt i hans Hjem i Berlin.

De Forbindelser med Finland, som jeg havde knyttet i Norge, opretholdt jeg efter min Hjemkomst. I Sønderborg havde jeg ofte haft Besøg af Finner, som vilde studere vore Forhold. Hyppigst kom *Frk. Maikki Friberg*, som i Zürich tog Doktorgraden for en Afhandling om de danske Folkehøjskoler. I Reglen havde hun en eller to, i Nationalitetskampen stærkt interesserede unge Lærerinder med sig. Særlig klart mindes jeg endnu et Besøg af tre unge Finner, Magistrene *Mikander*, *Liakka* og *Knaapinen*, der hver paa sit Omraade er naaet frem til ansete og indflydelsesrige Stillinger i Finland. Under deres Besøg samlede vi en Snes yngre Mænd fra Als og Sundeved i vort Hjem for at muliggøre en lærerig og frugtbar Meningsudveksling om opbyggende nationalt Kulturarbejde.

Med enkelte Finner, deriblandt *Dr. Maikki Friberg*, stod jeg i stadig Korrespondance. Hun studerede paa dette Tidspunkt i Berlin. Jeg meldte min Ankomst og fik gennem hende Lejlighed til at stifte personligt Bekendtskab med en Del af Kvindebevægelsens betydeligste Ledere i Berlin. Under mit Ophold skulde hun holde et Foredrag om „De

danske Folkehøjskoler“ i den af *Minna Cauér* ledede Kvindeforening. Jeg blev indbudt til at overvære Foredraget. Til min pinlige Overraskelse sluttede Frk. Friberg det med en Henviſning til, at jeg var tilstede og rede til som gammel Højskoleelev at give nærmere Oplysninger. Ordstyreren gav mig straks Ordet. Nødtvungen maatte jeg uforberedt holde mit første Foredrag paa Tysk. Det var mig pinligt. Men man kan meget, naar man skal. Det gik ogsaa nogenlunde. Et Par grammatikalske Brølere vakte ikke Anstød, fordi jeg indledende havde sagt, at jeg var Dansker og ikke før havde holdt Foredrag paa Tysk.

Minna Cauér traf jeg ofte senere i private Hjem i Berlin. I mine Krigsdagbøger har jeg gentagne Gange omtalt hende, sidst i Foraaret 1918, da hun 75 Aar gammel energisk bekæmpede den af Overkommandoen oprettede „Heimatsheer der Frauen“, som med tvivlsomme Midler skulde holde Krigsaanden vaagen i det tyske Folk. Paa Foredragsmødet indbød en anden af Kvindebevægelsens Spidser, Fru Dr. phil. *Schubbert-Feder*, gift med kgl. Politiraad, Direktør i det preussiske Indenrigsministerium Feder mig til at besøge sin Salon, hvor der var Modtagelse hver Mandag fra Kl. 5—7. Jeg modtog Indbydelsen og traf der et meget interessant, internationalt Selskab. En gammel Frue, som var meget optaget af Højskolesagen, indbød mig til sammen med hende at besøge Oberst *Egidy*, hvis Bøger den Gang vakte megen Opmærksomhed, og gennem Frk. Friberg blev jeg indbudt til at aflægge et Besøg hos Professor *Gizycki* og *Frue*. Af dem var Fruen, ligeledes en af Kvindebevægelsens Spidser, den interessanteste. Besøget skulde efter Aftale finde Sted en Søndag Eftermiddag. Vi købte Blomster til Fruen og gik derhen. Men da vi ringede, blev Døren aabnet af en Tjener, som meddelte, at Fruen desværre ikke kunde modtage os, — da Professoren uventet var død om Formiddagen.

Fru *Lily Gizycki* var af højadelig Slægt, Datter af General v. Kretschmar, og i sin Barndom og første Ungdom

kommen meget ved Hoffet, hvor hun som Barn var Prins Wilhelms, den senere Kejser Wilhelm II's Legekammerat. Da hun blev ældre, var den Verden, hun færdedes i, hende for trang. For at slippe ud af det Fængsel, som hun aandelig talt følte sig indespærret i, giftede hun sig imod sine Forældres Vilje med Professor *v. Gizycki*, en højt begavet Universitetslærer, men desværre tillige en fuldstændig lammet Krøbling, som maatte køres i Rullestol til Universitetet og derefter af to Mænd bæres op paa Katedret. Uden at være særlig politisk interesseret havde Professor Gizycki knyttet Forbindelse med Bebel og Liebknecht, som ofte besøgte ham. Da Fruens højadelige Familie — hendes Fader, Brødre og Svogre var preussiske Officerer — erfarede dette, forlangte de bydende, at Gizycki skulde afbryde enhver Forbindelse med Socialdemokraterne. For stolt til at lade sig foreskrive, hvem han vilde omgaas, afviste han, energisk støttet af sin Hustru, Kravet. Følgen var, at Familien brød med dem. Efter to Aars Ægteskab var Professor Gizycki nu afgaaet ved Døden. Hans Hustru stod ene tilbage. Hun sluttede sig derefter aabent til Socialdemokratiet, optraadte snart som Agitator paa store socialdemokratiske Møder og blev senere gift med Socialdemokraten *Heinrich Braun*, Victor Adlers Søstersøn. Som *Lily Braun* debuterede hun et Par Aar efter som Forfatterinde. Af hendes Bøger vakte især hendes Selvbiografi „*Memoiren einer Socialistin*“, megen Opmærksomhed. Den kan endnu læses med rigt Udbytte.

Da vi, nedtrykte af det uventede Dødsfald, hin Dag kom ud paa Gaden, spurgte jeg: Hvad nu? Nu gaar vi hen og hilser paa Fru Liebknecht, svarede Frk. Friberg, hun er ogsaa virksom indenfor Kvindebevægelsen. Vi tog en Vogn, kørte derhen og traf *Wilhelm Liebknecht* og *Frue* hjemme. De blev bedrøvede, da vi meddelte dem Professor Gizycki's pludselige Død. Liebknecht havde Dagen før været indviklet i en storpolitisk Debat. Under den havde en Modstander angrebet ham, fordi han i 1848 som Officer

havde deltaget i den væbnede Opstand i Baden, endog kæmpet imod Prins Wilhelm, den senere Kejser Wilhelm I. Dette havde opfrisket hans Ungdomsminder. Da vi traadte ind i Stuen, sad Fruen og betragtede et Billede af Liebknecht i Officersuniform, som en ung Maler i Schweiz havde malet af ham, da han, efter at Opstanden var slaaet ned, var flygtet til Schweiz. Liebknecht viste os Billedet og fortalte interessante Træk fra sin Ungdom, da han, en Ætling af Morten Luther med Stamfaderens Mod til at gaa sin egen Vej, under haarde Kampe var bleven trængt ind paa en ny Livsbane. Derefter gled Samtalen ind paa den foreliggende politiske Situation. Hr. v. Køller, som den Gang var Indenrigsminister, betegnede han som „en Minister af 20. Rang“, Rigskansleren, Fyrst Hohenlohe som et „Null und Nichts“. Aldrig havde han vurderet sine Modstandere lavere. Alt var i Opløsning.

Liebknecht var den Gang Chefredaktør af „Vorwärts“. Dødsfaldet havde grebet ham dybt. Han vendte i Samtalen tilbage til det og brød kort efter op for paa Redaktionskontoret at skrive en Nekrolog. Efter Fruens indtrængende Anmodning blev vi siddende, og saa begyndte hun at fortælle:

Hvor gør det mig ondt for den lille Fru Gizycki! udbrød hun. Nu staar hun helt ene i Verden. Familien er fjendtlig stemt imod hende. Hvad det vil sige, ved jeg af egen Erfaring. Jeg er Sønnedatter af en preussisk General og Datter af den preussiske Landdags højkonservative Præsident *Reh*. Ung og begejstret brød jeg ligeledes med hele min Familie for at ægte Liebknecht, der som Følge af Amnestiet ved Tronskiftet i Preussen efter 13 Aars Landflygtighed var vendt tilbage til Tyskland. I 1868 giftede vi os. Siden da har min Mand tilbragt over 5 Aar i preussiske Fæstninger og Fængsler. Værst var det for mig i 1878, da Socialistloven blev udstedt. Vi boede den Gang i Leipzig, hvor Liebknecht var Redaktør af det socialdemokratiske Blad. Byen blev erklæret i Belejrings-

tilstand, de socialdemokratiske Organisationer sprængt, Bladet forbudt, Liebknecht sammen med Bebel og mange andre fremstaaende Partifæller med kort Frist udvist. Jeg sad da hjælpeløs tilbage med fem smaa Børn og vidste ikke, hvorfra vi skulde faa det daglige Brød. Da bankede det paa Døren. En ung Student traadte ind, saa deltagende paa mig og sagde: „Fru Liebknecht! Jeg ved, hvorledes det er gaaet Dem, og forstaar, at De nu maa trænge til Hjælp. Derfor kommer jeg. Byd over mig. Jeg staar helt til Deres Raadighed. Jeg vil gaa Byærinder for Dem, hjælpe Dem med at passe Børnene og i enhver Henseende yde Dem al den Støtte, jeg formaar!“ Det var et Lyspunkt i min Tilværelse. Jeg tog imod Hjælpen, og vi blev Venner for Livstid. Studenten var nuværende Rigsdagsmand *Dietz*.

Fru Liebknecht viste os Liebknechts Arbejdsværelse. Det var en lang, smal Stue, saa overfyldt med Papirer og Bøger, at man knap kunde røre sig. Paa Stole, Bord, Sofa, Skrivepult og Gulv laa Dynger af Mapper med Aktstykker. Vi blev endnu nogen Tid hos Fruen og blev ikke trætte af at høre hende fortælle om sit bevægede Liv.

Student Dietz grundlagde senere en Forlagsforretning i München, blev Rigsdagsmand og var i mange Aar min Kollega. Han var en alvorlig, stilfærdig Mand, tog sjælden Ordet i Rigsdagen, men havde et varmt Hjerte og en aaben Haand. Naar jeg talte med ham, maatte jeg altid tænke paa Fru Liebknecht. Faa af mine socialdemokratiske Kolleger har jeg sat større Pris paa.

Jeg kom hjem fra Berlin, rig paa Indtryk og med omfattende Materiale til videre Studier af Kreditspørgsmaalet.

BLANDT DEM, DER VENTER

I det første Julenummer „Hejmdal“ udsendte, offentliggjorde jeg under denne Overskrift følgende *Virkelighedsbillede*.

„De store Ege i Skoven staa,
Naar de udi Storm nedfalde,
Da slaar de neder baade Hassel og Birk
Og andre smaa Ymper med alle.
Men de ere drevne af Danmark.“

(Kæmpevise.)

Knud Sørensen fyldte 17 Aar først i Halvfjerdserne, i en Tid da Troen paa en snarlig Genforening med Danmark var stærk og levende i Sønderjylland, og det blev afgørende for hans senere Liv.

Ingen vilde den Gang gaa preussisk Soldat der paa Egenen. Alle sunde og stærke Gaardmandssønner rejste til Kongeriget, naar de havde fyldt deres 17. Aar. Husmandssønnerne, der jo ikke havde videre at vente efter hjemme, gik i Reglen først til Session og derpaa til Amerika, naar de fandtes duelige til Militærtjenesten.

Knud Sørensen var Gaardmandssøn, eneste Barn og en forkælet Dreng. Da han skulde træffe sit Valg, sagde hans Fader: „Det er bedst, Du kommer væk, Knud, for vi bliver jo nok snart danske igen.“ Dermed var den Sag afgjort, og saa rejste Knud til Fyen, hvor han fik Plads ned ad Svendborgkanten.

Pladsen var daarlig. Slid og Slæb fra Morgen til Aften, Herregaardsskik og Herregaardsfolk, Hundeliv og Hun-

gerføde. Han holdt ud i tre Maaneder, men saa kunde han ikke mer, saa rejste han atter hjem til Far og Mor og troede, at hele Verden var som den Klat af den, han havde set og prøvet.

De havde savnet ham haardt hjemme, og Moderen kunde ikke give Slip paa ham igen. Faderen grundede lidt, men sagde derpaa: „Ja — lad os saa kun i Herrens Navn se Tiden an, *Krüger* skal jo have sagt, at han er vis paa, at vi bliver danske igen, inden Aaret er omme,“ — og saa blev Knud hjemme.

Men han havde ikke Lov til at være hjemme. Preusserne vilde nu, efter at han var bleven løst fra sit tyske Undersaatsforhold, straks arrestere ham, straffe ham og føre ham over Grænsen, hvis de fik fat paa ham. Derfor maatte de sørge omhyggelig for, at ingen fik ham at se.

Der var en preussisk Gendarm i hans Fødesogn, som var ivrig efter at faa fat paa dem, der ikke „havde Ret“ til at være hjemme, og det var ikke saa sært, for han fik 10 Mk. for hver 17 Aars Udvandret og kun 3 Mk. for hver „Bos“, som han bragte til Herredsfogden. En farlig Karl var han, og ingen Vegne var alt, hvad der angik Tærskemaskiner, Hunde, Kornhæs, Skorstene og Brønde, for ikke at tale om Møddinger i saa god Overensstemmelse med Regeringens Forskrifter, som i hans Distrikt.

Alle Tiggerfolk var som bortblæste fra Egnen — med Undtagelse af den første i hver Maaned. Da var Gendarmen paa Skattekontoret for at hæve sin Lønning, og Vejene lige saa fulde af Tiggerkvinder og „Bosser“ som af Tudser og sorte Snegle imod Regn, for Lejligheden maatte jo benyttes.

Ved Jule- og Paasketid listede han altid omkring ved Stationen for at passe paa, om ikke en eller anden hjemløs Fugl skulde opsøge sin gamle Rede, og paa den Vis nappede han mange.

Knud maatte derfor tage sig iagt, og det gjorde han uden særlig Paamindelse, for noget krysteragtigt var der

bleven udviklet hos ham under den forkælede Opdragelse, som han havde faaet. Han blev foreløbig lukket inde i Væverkamret. Vævestolen blev flyttet op paa Loftet, og en Høvlebænk sat ind i Stedet for. Under Væverstuen var der en lille Kartoffelkælder, som ikke var bleven brugt i lang Tid. En Lem i det ene Hjørne førte ned til den. Over denne Lem blev der sat et Klædeskab, hvoraf Bunden blev taget ud, og paa den Maade fik han sig saa et sikkert Tilflugtssted, som altid kunde bruges i en snæver Vending.

Knud var haandsnild fra Barns Ben af og vant til at arbejde i Faderens Huggehus. Nu arbejdede han hver Dag ved Høvlebænken. — — — Og Dagene blev til Maaneder, Maanederne til Aar. Og i Tidens Løb førte gamle Jakob Sørensen mange Skovle og Grebe, Spadeskafter og Aag — af og til ogsaa en lille Kornrensemaskine ud af sin Væverstue for at sælge dem til Godtfolk.

„Det er da løjerligt, at Jakob Sørensen kan faa Tid til at lave alle disse Sager nu paa sine gamle Dage, især da han kun har Daglejere, sagde Folk nu og da til hans Nabo gamle Jens Persen.

„Ja—a! det er sært nok“, svarede Jens, „men — mon han nu ogsaa laver dem selv?“

„Hvem ellers?“

„Ja hvem ellers“, gentog Jens Persen.

„Knud?“

„Hm! det tales der ikke om,“ svarede Jens.

Ved Vintertid saa man stundom Lys om Aftenen i Jakob Sørensens Værksted, og nu og da saa man en Skikkelse bevæge sig bag de tætte Rullegardiner, og det paa Aftener, hvor man vidste, at Jakob Sørensen og hans Kone var udrejst, og at deres eneste Pige var ude at malke. „Det er nok Knud, der er paa Kontoret,“ smaalo Folk.

Og den Sommer, da Mejeriet blev bygget, hændte det af og til, at Murfolkene nede fra Skoven saa en Karl luske om ved Jakob Sørensens Gaard i den tidlige Morgenstund. „I Dag er han nok ude at drage frisk Luft,“ sagde Klaus

Murmand da til Hans Christian. Men naar de kom Gaarden nær, var Karlen forsvunden, for Fyren havde Øjnene med sig. „Bande paa, at det er Knud, vi har set, kan vi ikke,“ sagde Hans Christian, „men det er jo naturligvis ham alligevel,“ føjede han forsigtigt til.

Somtid var der en eller anden nysgerrig Fyr, som bad Jakob Sørensen om Lov til at se hans Værksted. „Ja — værsgo“, siger Jakob straks ved en saadan Lejlighed, men det tager Tid, inden Døren kommer op, for Nøglen skal først hentes inde i Skabet. Imens siger Folk, som har prøvet det, at der høres en svag Støj indenfor. „Rotter“, mumler Jakob og aabner Døren, alt er roligt, og Rotterne er fløjten — de har deres Hule under Klædeskabet, siger Folk.

*

*

*

Der var gaaet 10 Aar. Hvor var Knud Sørensen? Foruden Jakob, hans Kone og deres gamle tro Pige var der ingen, som kunde sige det med Bestemthed. „I Jylland“, siger Jakob kort og afgørende, naar nogen spørger ham. Men i Kongeriget mødte han ikke til Session, og der har ingen set ham. Hjemme omkring Gaarden snusede Gendarmen stadigt, men han fandt ingen Spor af Knud.

Da skete der en stor Begivenhed i den lille Gaard. Jakob Sørensens gamle Pige, som havde tjent dem tro i 10 Aar, døde, og de maatte tage en anden i hendes Sted. Det var ingen let Sag, for deres Pige maatte være tro som Guld.

Men saa fik de Mette Skov. Hun var en stille brav Pige, og havde hverken Slægt eller Venner. Hun var som skabt for Jakob Sørensens, og i hendes Sind var Hemmeligheden med Knud vel forvaret.

Hun og Knud blev snart gode Venner, og et Aars Tid efter blev de enige om, at de vilde giftes, „saasart vi atter blev danske.“ Jakob og hans Kone havde vel hellere set,

at Knud havde taget en Gaardmandsdatter, men de gav dog stiltiende deres Samtykke.

Men Ventetiden blev Knud og Mette for lang. En Dag kom de sammen ind til Jakob og hans Kone og sagde undseligt, at nu var det galt fat, de var nødt til at holde Bryllup.

Hvad nu! der blev holdt en lang Raadslagning. Giftes skulde de, det kunde der ikke være to Meninger om, men hvad saa? Jakob mente, at man helst maatte se Tiden an endnu en Stund, men Knud var træt af at vente. Han havde nu siddet 12 Aar indestængt i et lille snævert Kammer og ventet efter den store Dag, da vi skulde „blive danske igen“ og han slippe ud og faa sin Frihed. Hans Ønske gik ikke højere end til dette „at faa sin Frihed“, faa Lov til at leve et stille Liv i Ro og Fred. Han havde altid ligesom hans Fader og Moder troet, at kom „Dagen“ ikke til Jul, saa kom den vel til Paaske, og kom den ikke til Foraars, saa maatte den jo sikkert komme til Efteraaret. Men Paaske fulgte paa Jul, og den var ikke kommen, og det blev Høst, og Bladene gulnedes — Sneen føg vide — og det blev Sommer paany, og han havde ventet, ventet, ventet, men den var ikke kommen. Ventetiden havde stjaalet hans Ungdom, og nu var han træt. Saa blev Enden paa Visen da, at Knud skulde søge om at blive preussisk Statsborger med Udsigt til 3-Aars Militærtjeneste nu i sit 29. Aar. Forinden skulde de unge have Bryllup.

Dagen efter var Jakob Sørensen hos Herredsfogden. Han fortalte, hvorledes det var fat, og bad, om Knud maatte faa Lov til at være hjemme, indtil der kom Svar paa hans Ansøgning om at blive preussisk Undersaat. Herredsfogden var en flink Mand paa sin Vis. Han gav Tilladelsen og lovede at understøtte Ansøgningen.

Nu behøvede Knud ikke længere at holde sig skjult, men det var mærkværdigt, han følte slet ingen Lyst til at gaa ud, ja han var næsten ængstelig ved at skulle ud blandt Folk. Der var da heller ikke mange, der saa ham før den

Dag, da han kørte til Kirke med Mette og var nødt til at vise sig for Folk.

Senere saa baade den ene og den anden ham hjemme paa Gaarden. Jens Persen var som god Nabo derovre for at gratulere. Bagefter sagde han: „Den arme Karl, han er da bleven fordærvet, man kan knap prygle et Ord ud af ham med en Vognkjæp, og saa er han ligefrem bleven folkesky.“

Rundt om i Byen gav man gamle Jens Ret. Knud var folkesky. Han for sammen, naar en fremmed (o: en anden end hans Fader, Moder eller Mette) rørte ved Døren, og hans Blik for da vildsomt om, som søgte han uvilkaarligt et Skjulested.

„Han er rungeneret,“ sagde Jens Persen og rystede paa Hovedet. „Faar han nu Pikkelhuen paa, skal det snart blive godt.“

Men Knud kom ikke i de tyske Klær. Da han fik Svar paa sin allerunderdanigste Ansøgning, lød det paa, at den ikke kunde bevilges. „Tyskland kunde ikke optage flere fremmede Elementer i sine Grænseegne,“ sagde Minister Puttkamer netop i de samme Dage, da Gustav Johannsen og Hans Lassen førte Optantsagen frem i Landdagen.

„Det kan jeg rigtignok ikke forstaa,“ sagde Knuds gamle Moder, da Jakob læste dette af Avisen, „hvordan kan dog Knud, som er født og opdraget og altid har været herhjemme, kaldes et fremmed Element?“ Men der var jo ikke noget at gøre ved den Sag. — „Vi maa se Tiden an,“ sagde Jakob.

*

*

*

Nu er der atter gaet 10 Aar, siden Knud fik Afslag paa sin Ansøgning. Han har senere søgt om Lov til at bo i Landet som „dansk Undersaat“, men fik atter Afslag, fordi det store tyske Rige vilde hindre, at „der dannede sig en Stat i Staten,“ som Ministeren sagde.

Mette har siden den Tid stadig været hos de gamle, men hvor er Knud? „I Jylland“ siger hans Fader kort og afvisende. Men ud af Jakob Sørensens lille Værksted føres der fremdeles mange Skovle og Grebe, Spadeskafter og Aag, stundom ogsaa en lille Kornrensemaskine. Og Folk ryster paa Hovedet og siger til Jakob: „Det er dog svært, hvor Du er bleven flittig paa Dine gamle Dage.“

Jakob tier.

Regelmæssig hvert andet Aar har Jakob været hos Præsten med den Meddelelse, at hans Svigerdatter havde faaet en Lille. „De Børn maa komme fra Himlen,“ sagde Præsten spøgende, da han forleden var til Barselgilde i Byen, „for hun kommer aldrig udenfor Sognet, og han er i Jylland!“ Og saa lo de alle godmodigt og forstaaende, og der blev ikke talt mere om den Sag.

Den forrige Gendarm var dem haard. Af og til kom han farende og undersøgte Huset fra Ende til anden. Men Jakob har altid Gadedøren aflaaset, og Gendarmen fik derfor regelmæssig en lang Næse. En Dag, da han havde været særlig slem og gennemstøvet alt baade ude og inde, blev Knuds Moder vred, og hun sagde da bittert, idet hun pegede paa en lille gammeldags Stødkærne, som stod i Køkkenet: „Den har Du glemt. Det er dog sært, at Du ikke skal have efterset, om min Søn ikke har forputtet sig i Fløden!“ Da skammede Gendarmen sig og gik. Kort efter blev han forflyttet. Den nuværende Gendarm er en godmodig Mand, som ikke gør en Kat Fortræd, naar han bare selv kan faa Ro for Amtsforstanderen.

Forgangen Dag traf jeg sammen med Jakob. Han bliver gammel nu og føler det selv. „Jeg er snart nødt til at holde mig en Karl nu, hvis Knud da ikke skulde faa Lov til at komme hjem“, sagde han til mig uden at blinke, „men“ — tilføjede han eftertænksomt, „jeg tænker, at de ryger nok sammen til Foraars, og vi vil derfor dog se Tiden an. Han kan jo saamænd let faa Lov til at komme hjem igen, inden vi ser os om.“

Og Knud og hans Fader, de ser fremdeles Tiden an, og det er der flere, der gør.“

* * *

Manden, som jeg her skildrede, var en Gaardmandssøn fra Sundeved, som i Syttenaarsalderen havde ladet sig løse af sit preussiske Undersaatsforhold for at udvandre til Danmark og dermed undgaa den preussiske Militærtjeneste. Disse „*Syttenaarige*“ kunde ikke mere vende tilbage til deres Hjemstavn, end ikke faa Lov til at besøge deres gamle Forældre. Enkelte holdt sig i Aarevis skjult hjemme. Dette var Tilfældet med denne Mand. I henved 20 Aar havde han den Gang levet under de skildrede Forhold.

Men hvad skete nu? Et Par Dage efter, at jeg havde ofentliggjort Skildringen, indfandt Amtsforstander *Peter Kier* sig ledsaget af tre Gendarmer paa Gaarden, foretog en Husundersøgelse og gennemstøvede alt fra Kælder til Kvist. Klædeskabet og Kartoffelkælderen fandt de ikke. Jeg kendte jo ikke hans Skjulested. Men oven over Bagerovnen fandt de et hemmeligt Rum. I det sad Manden skjult. Han blev fængslet, straffet og ført over Grænsen. Det var for mig meget pinligt. Forældrene var gamle Bekendte, som jeg satte Pris paa. Uden at ville det havde jeg gjort dem Fortræd. De betragtede mig som Angiver, og Moderen var især meget vred paa mig. Jeg var frygtelig ked af det hele.

Men et halvt Aars Tid efter bankede det en Dag paa min Dør. En fremmed traadte ind og sagde: „Ja, De kender mig vist ikke. Jeg er N. N., som De sidste Jul skrev om i „Hejmdal“. Jeg kommer nu for at takke Dem, fordi De har revet mig ud af det Liv, jeg førte, og gjort mig til Menneske. Nu bor jeg med Hustru og Børn paa en lille Ejendom nordfor Grænsen, har min fulde Frihed og er lykkelig.“ — Sjælden er jeg bleven gladere end den Dag.

Et Par Aar i Forvejen havde Professor Høffding besøgt mig i Sønderborg. Han var taget til Sønderjylland

for at lære Forholdene at kende. Vi foretog lange Fodture gennem Sundeved og aflagde baade her og der Besøg, for at han kunde faa Lejlighed til at se og tale med Folk i deres Hjem. En Dag kom vi forbi den Gaard, hvor Sønnen havde siddet indespærret i henved en Snes Aar. Da jeg fortalte Professoren Tragedien, var han yderst forbauset over, at noget saadant kunde finde Sted, men Tilfældet var den Gang langt fra enestaaende.

Efter Tysklands Sammenbrud oplevede jeg noget lignende. Da jeg i Efteraaret 1918 kom hjem fra Berlin, gik Døren næsten ustandseligt i mit Hjem, fordi der kom mange for at søge Raad og Bistand, ofte i ret ejendommelige Sager. En Dag bankede det saaledes paa Døren, og en ung, rank Mand traadte ind. „Ja, jeg kommer i et ejendommeligt Ærinde,“ begyndte han stilfærdigt, men alvorligt. „Jeg har nu været død i over to Aar og kommer for at spørge, om De ikke kan hjælpe mig til at blive levende igen?“

Saa fortalte han videre. Ved Krigens Udbrud var han bleven indkaldt. I de to første Krigsaar havde han kæmpet ved Vestfronten. Under et blodigt Slag havde han „trykket sig“. Da de tyske Tropper rykkede frem, var han gaaet tilbage. Om Dagen havde han ligget skjult i Skove og Kornmarker. Ved Nattetid var han vandret videre. Efter flere Ugers Forløb var han under Sult og Savn omsider naaet hjem ved Nattetid. Ubemærket havde han faaet Forældrene vækket. I over to Aar havde de derefter holdt ham skjult paa Gaarden.

I Tabslisten blev han opført som savnet. Da det senere viste sig, at han ikke var falden i Fangenskab, blev han erklæret for død, og Forældrene fik Meddelelse om, at han var „falden for Fædrelandet“. Ingen anede, at han sad skjult hjemme. Men nu sprængtes Baandene.

Efter over to Aars Indespærring havde han for første Gang vovet sig ud i fuldt Dagslys for at raadføre sig med mig om, hvorledes han atter skulde blive levende!

Der stilledes mig mange mærkelige Opgaver i disse bevægede Tider.

KURSSVINGNING I BERLIN

Under Rigskansler *Caprivi* var der ført et mildere Regimente. Efter hans Fald i Efteraaret 1894 strammede Regeringen Tøjlerne. Optanternes Naturalisation ophørte. Udvisningerne begyndte atter. Der aabnedes en systematisk Kamp imod de danske Foreninger. Flere Foredragsforeninger opløstes. Andre blev stemplet som „politiske Foreninger“ med den Virkning, at Kvinder ikke kunde deltage i deres Møder. Landboforeningerne i Haderslev og Aabenraa Amter led samme Skæbne. Fælleslandboforeningen for Nordslesvig blev sprængt. Frimenighedskirkerne i Bovlund og Rødding, Forsamlingshusene i Bevtoft og Christiansfelt blev lukket og Dørene forsejlet af Politiet. Dansksindede Lærere blev tvangsvis forflyttet sydpaa. Rekrutterne fra Nordslesvig, som før samledes i enkelte nærliggende Garnisonsbyer, spredtes af Germaniseringshensyn over hele Preussen. Staten greb ind i Jordkampen og begyndte at opkøbe Domæner.

Indvandrede altsyske Embedsmænd tilrev sig Førerskabet i de tyske Organisationer og førte et udfordrende Sprog. „Det nye Aar tegner til at blive et Kampaar,“ sagde Gustav Johannsen ved Nytaarstid 1896 i en Tale i Haderslev. „Vore Modstandere har tændt Krigsfaklerne. I Rødding har de erklæret os „Krig paa Kniven“, i Husum vil de „sparke os ud“, i Skærbæk vil de „købe os ud“. Paa den tyske Forenings sidste Møde har de forlangt, at vi „skulde knebles“. Over hele Linjen gaar vore Modstandere angrebsvis frem.“

Det gav meget at bestille. Jeg maatte bogstavelig talt

daglig skrive Klager over Administrationens Overgreb. Vi var ved at glide ind i Køllerpolitiken. Naar jeg i den Tid var hjemme, kom min Ven M. Andresen i Reglen hver Formiddag og spurgte: „Er der noget at klage over i Dag?“ Sjældnen kunde jeg svare Nej, thi fra hele Nord-slesvig paakaldte man min Assistance overfor Administra-

H. P. Hanssen.
1894.

tionens Overgreb, og de fleste Sager gennemløb flere Instanser. Andresen, der som gammel Lærer var stiv i Tysk, satte sig saa ved Skrivebordet, mens jeg, som var kyndig i Lands Lov og Ret, dikterede Klagerne. Drejede det sig om Principspørgsmaal, førte jeg Sagerne op til Overforvaltningsretten i Berlin, hvor jeg adskillige Gange mødte personlig som Klagerens Repræsentant særlig i Sager vedrørende Foreningsretten og Optanternes Retsstilling. I Retssalen sad der nogle

ældre Journalister, som forsynede den tyske Presse med Referater af de som oftest ret kedelige Forhandlinger. De udfandt snart, at de Sager, jeg førte, frembød særlig Interesse og traadte derfor i Forbindelse med mig for at faa videregaaende Oplysninger, et Forhold, som satte mig i Stand til at faa objektive Fremstillinger af Tilstandene i Nord-slesvig optaget i den tyske Presse.

Efter at det længe havde været danske Skuespillere forbudt at optræde i Sønderjylland, lykkedes det i 1894 Teaterejer Mathiesen i Haderslev at fremtvinge en Overforvaltningsretskendelse, hvorefter Politimyndighederne kun kunde forbyde Opførelsen af danske Skuespil, naar den

offentlige Sikkerhed og Ro var truet. Politimyndighedernes Ret til at udvise Udlændinge uden Angivelse af Grunde, berørtes imidlertid desværre ikke deraf.

Mathiesen raadførte sig med mig om, hvorledes han bedst skulde gribe Sagen an. Jeg foreslog ham at engagere et Selskab af det kgl. Teaters Skuespillere, da man antagelig vilde ømme sig ved at udvise disse ogsaa internationalt højt ansete Kunstnere. Lød man dem desuagtet springe over Klingen, regnede jeg med, at Udvisningen vilde vække Opmærksomhed over hele Norden, ja langt ud over Nordens Grænser og dermed kaste et skarpt Strejflys over det Regimente, Preussen førte i Nordslesvig. Dette maatte eventuelt ogsaa bogføres som Vinding.

Et Selskab, bestaaende af Zangenberg, Hr. og Fru Mantzius, Fru Emma Nielsen, Poul Nielsen, Gradmann og Møller blev derefter under Henviisning til Overforvaltningsrettens Kendelse engageret til at give tre Forestillinger paa Teatret i Haderslev. For at undgaa alt, hvad der kunde tydes som Demonstrationer, blev det bestemt, at Selskabets Ankomst til Haderslev skulde holdes hemmelig. Efter Hr. Zangenbergs Opfordring lovede jeg at opholde mig i Byen, mens Skuespillerne var der, for om fornødent at bistaa dem med Raad og Daad. Zangenberg var nervøs: Et Par Dage før Skuespillernes Ankomst modtog jeg følgende den 6. Juni 1894 daterede Brev:

„Kære Hr. Hanssen-Nørremølle! Tak for Deres Brev. Jeg venter altsaa, at De er til Stede i Haderslev, naar vi nu paa Lørdag kommer dertil. Jeg stoler ikke saa sikkert paa Mathiesen. Vi har nu forandret vor Rejserute, idet vi i Stedet for at rejse over Land fra Odense til Haderslev tager fra Odense tidlig Lørdag Morgen til Assens og derfra med Dampskibet til Haderslev, hvor vi er Kl. 12. Jeg vil være Dem taknemmelig, om De i Sagens og alles Interesse vil være til Stede, naar vi kommer, og varetage vort Tarv, *da jeg stoler ubetinget paa Dem.* Det bliver maaske en historisk Dag Lørdagen den 9. Juni! Mange

Hilsener. *Paa Gensyn. Deres særdeles forbundne Chr. Zangenberg.*“

Ved Skuespillernes Ankomst holdt jeg mig i Baggrunden. Næppe havde Dampskibet lagt til ved Kajen, før en Politibetjent gik ombord og spurgte, om der var Skuespillere med og i saa Fald, hvor mange. Han fik de ønskede Oplysninger. Skuespillerne fik derefter Ordre til at møde paa Raadhuset Kl. 4^{1/2}. Fra Havnen kørte de til Teatret, hvor jeg modtog dem. Zangenberg bad mig indtrængende om at tage med dem hen paa Raadhuset. Jeg holdt ikke dette for raadeligt, men beroligede ham med, at jeg under Forhøret vilde tage Ophold i en Restauration lige over for Raadhuset og tage Plads ved Vinduet. Skuespillerne kunde saa se mig fra Forhørslokalet og give mig et Vink, hvis Sagen skulde udvikle sig saaledes, at min Nærværelse var nødvendig. Paa deres Vink vilde jeg straks komme.

Under Forhøret sad jeg altsaa ved Vinduet i Restaurationen og spejdede over imod Raadhuset. Værten anede ikke, hvad der foregik. Da jeg havde siddet et Kvarters Tid, traadte han hen til mig og sagde: „Naa, fanger han Fluer igen i Dag?“ „Hvem?“ spurgte jeg forundret. „Borgmester *Chemnitz*,“ svarede han. „I Gaar stod han en halv Time derovre ved Vinduet og fangede Fluer, som han spiste lige saa hurtigt, som han fik fat i dem! Han har jo en Skrue løs,“ tilføjede han undskyldende.

Paa Raadhuset blev Skuespillernes Personalier optaget. De blev derefter udvist med kort Frist. Senest Kl. 12 næste Middag skulde de afrejse med Iltoget nordpaa. En Politibetjent vilde ledsage dem over Grænsen. Udvisningen vakte Sorg og Harme i Byen. Skuespillerne blev indbudt til at tage Ophold i private Hjem. Til Damerne blev der sendt Blomster. Dagen efter afrejste de.

Efter Aftale med mig udsendte *Valdemar Frederiksen* gennem „Ritzaus Bureau“ Efterretningen til de store udenlandske Telegrambureauer. Hovedstadspressen protesterede heftigt. Den kgl. Yachtklub havde anmeldt 11 Fartøjer til

en nær forestaaende Regatta i Kiel. Inden Skuespillerne naaede tilbage til København, havde Klubben trukket Anmeldelsen tilbage med den Motivering, at Yachtejerne under de foreliggende Omstændigheder ikke saa sig i Stand til at deltage i Kapsejladsen. I Sverrig og Norge udtalte Bladene deres skarpe Misbilligelse af Udvisningen. Tyske Blade af alle Afskygninger lagde heller ikke Skjul paa deres Uvilje. Den engelske Presses Kommentarer var lidet smigrende for den preussiske Administration, og i Paris krævede Pressen bl. a., at en højt anset fransk Skuespiller, som var engageret til at optræde i flere Roller i Sydtyskland, skulde bryde Engagementet under Henviisning til den Behandling, de danske Skuespillere havde været udsat for. Vide Kredses Opmærksomhed var dermed atter bleven henledt paa Forholdene i Nordslesvig. Men Politimyndighederne opretholdt Grænsespærringen. I de følgende Aar generede man sig end ikke ved at forbyde *Frida Schütte* at give en Koncert og *Bjørnstjerne Bjørnson* at holde et Foredrag i Sønderjylland.

Borgmester *Chemnitz* i Haderslev var i Virkeligheden forrykt. Et Par Uger efter offentliggjorde han en „Knivsbjergtale“ i det tyske Blad i Haderslev. Da et lille Afsnit af denne Tale er tilstrækkelig til at vise, hvorledes hans mentale Tilstand i de Dage var, aftrykkes det her:

„Wie Napoleon III ward Kaiser der Franzosen allein in Folge seines Namens, saa blev en Slægtning af den Slesvig-Holstener, der skrev Oprørssangen og har bedre Forstand paa bajersk Øl end paa scenisk Kunst Bürgermeister der Haderslebener allein in Folge seines Namens, obwohl er von vornherein erklärt, dasz er nicht dänisch könne.

Also von Gnaden blev jeg Borgmester af Haderslev. Was tun? sprach Zeus. Mine Vælgere gav mig i Lære i et Hus, hvor jeg hverken hørte, saa, drak eller spiste andet end Dansk. Bedstefaderen paa det Sted, hvor jeg var i Lære og Pleje, kom en Gang tilbage fra en Rejse.

Madmoderen sad i Stuen med sin yngste Dreng hos sig. Jeg sad ved min „Der kleine Däne“ i et andet Værelse, men Døren stod aaben. Bedstefaderen spurgte: „Naa, hvorledes gaar det med Borgmesteren med det Danske? Da svarede Drengen, før Moderen kunde komme til Orde: „Aa, det er kun Skidt.“

Hørt! Hørt! Das war, das blieb, das ist echtes hjemmetyske Hjem — So bin ich denn auch glücklicherweise wieder zu meinem Predigt-Thema: *Hjemmetyskere* gekommen. Eine ordentliche Predigt muss wohl 3 Teile haben — also: I. Prøv Dig selv, om Du er hjemmetysk, II. Hvorledes vil det gaa Hjemmetyskerne paa den yderste Dag? og III. Hvad skal vi gøre med Hjemmetyskerne? Det er vanskelige Spørgsmaal — vær sagtens lidt andægtig, namentlich ihr da an den äussersten Enden der Lybien. Ihr paszt nicht auf, sondern treibt Allotria, klettert dort auf dem Topsteen herum — ich verbiete mir das, denn das stört die Feierlichkeit bei Betrachtung dieses erhabenen Topsteenes. — Laszt das Klettern sein und hörst zu: — Mit Barn, min eneste Søn, da han endnu var en ganske lille Prop, har jeg hjulpet op paa denne Topsteen — — — forbandede Dreng, nu klatre I der igen og forstyrre Festligheden — — —“

At det statsunderstøttede Blad i Haderslev aabnede sine Spalter for dette sindsforvirrede Vrøvl var mærkværdigt. Men det blev dog nu omsider Regeringen for broget — Borgmesteren blev anmodet om at indgive sin med Helbredshensyn motiverede Afskedsansøgning. Byraadet i Haderslev bevilgede ham fuld Pension, og inden Aaret var omme, var han forsvundet sydpaa. Men med Skuespillernes Udvisning havde Borgmesteren kun udført en højere Ordre. Landraad Dr. *Mauve*, som nylig var ankommen til Haderslev, holdt sig endnu ved denne Lejlighed i Baggrunden. Inden ret længe stod han i yderste Kamplinie.

Vandrelærerne var bleven tvungen til at opgive deres Virksomhed. Men den havde ikke været forgæves. Hjem-

meundervisningen i Modersmaalet bredte sig. Sprogforeningen støttede den med gratis Uddeling af Skolebøger og ved at udsætte Præmier for de bedste danske Stile. Præmierne bestod af gode danske Børnebøger og uddeltes rundhaandet. I Hundredevis strømmede Stilene ind til Sprogforeningens Sekretær. Unge Studenter hjalp med at rette dem. Dybt Indtryk paa mig gjorde paa dette Tidspunkt en Oplevelse, som jeg samme Aar har skildret saaledes i Sprogforeningens Almanak:

„Der havde været Foredragsmøde, og det blev sent. Henimod Midnat kørte vi i en forrygende Snestorm over den vilde Hede. Der var ingen Huse, ingen Træer, intet Hegn, kort sagt ikke Læ at finde. Vi maatte køre lige imod Vinden, og Sneen slog os som Piskeslag i Ansigtet. Hestene maatte derfor strække ud. Naar Kuskens Hænder var døde af Kulde, holdt jeg Tømmerne, mens han atter bankede Liv i dem.

Vi havde vel kørt en Times Tid, vejledet af Telegrafstængerne, da en halvvoxen Knøs pludselig dukkede op ved Siden af Kanen med et „Aa“, maa jeg ikke staa op bag paa og køre med?“ „Jo — spring bare op!“ raabte Kusken uden at standse, og Drengen svang sig op bag paa Bukken.

Han bøjede sig ud til Siden, ned bag min Ryg, for at finde lidt Læ.

„Det er koldt“, sagde jeg for at indlede en Samtale. „Ja! — hundekoldt,“ svarede han.

„Hvor skal Du hen?“

„Til B . . . . .“

„Er Du derfra?“

„Nej — jeg er fra T . . . . ., men *der* tjener jeg.“

„Saa kommer Du vel nu hjemmefra?“

„Ja, jeg gør, det er *min* Søndag i Dag; hver fjerde Helligdag er jeg fri for at passe Kreaturerne.“

„Hvor gammel er Du?“

„Godt 14 Aar.“

„Saa har Du ikke lært videre Dansk i Skolen?“

„Nej, — Skolemesteren er tysk.“

„Skriver Du aldrig til Dine Forældre?“

„Jo! — det gør jeg saa tidt.“

„Saa er Du vel nødt til at skrive Tysk?“

„Ne—ej, det kan jeg ikke en Gang, og det kan de jo heller ikke læse.“

„Ja, har Du da ikke lært Tysk i Skolen?“

„Jo—o, det har jeg jo nok, — men da ikke saadan, at jeg kan skrive et Brev.“

„Men hvor har Du da lært at skrive Dansk?“

„Det har jeg naturligvis lært hjemme.“

„Hjemme?“

„Ja! Moder læste med os hver Dag, for hun havde bedst Tid. Hun har ogsaa lært os at synge de danske Viser. Fader gik hver Dag ud paa Arbejde, men om Aftenen, naar han kom hjem, lærte han os at skrive, for han skriver bedre end Moder. Han sagde, at vi skulde lære at skrive et Brev, som han og Moder kunde forstaa, for vi kom kanske til at søge vort Brød vidt omkring i Verden. — Og saa sagde han ogsaa, at det var Løgn, naar Skolemesteren sagde, at det danske Sprog ikke duede til stort, for vort Sprog var et rigtig godt Sprog. Det var meget bedre end det tyske, og det var altid bleven talt og skrevet her paa Egnen. Det skulde vi derfor gøre os Umage for at lære at skrive, og det skulde vi altid holde fast ved.“

Jeg spurgte ikke mere, og vor Samtale var dermed foreløbig forbi. Men jeg glemte Stormen og Kulden og følte en varm Blodstrøm gennem hele mit Legeme. Og saa var det, som om jeg pludselig stod i den lille Husmandsstue: Fattigfolks tarvelige Hjem, men lunt, lyst og hyggeligt. Jeg saa Moderen sidde med en lille Pog paa Skødet, som hun lærte at stave, mens Pegefingeren gled hen over de slidte Blade i den gamle Læsebog. Og jeg saa de store Børn trippe rundt i Forventning, indtil Døren gik op, og en Mand, bøjet af det legemlige Arbejdes Byrde, traadte

ind med Smil paa Læben. Jeg saa ham hænge den lappede Trøje paa Knagen og gribe efter Tavle og Griffel med de stive Fingre — og snart var han dybt inde i sin vanskelige Skolemestergerning. — — —

Og uden at jeg vidste af det, nynnede jeg pludselig paa Wergelands dejlige Digt om vesle Hans, der i Vinterkulden gik til Skovs efter Brænde til sin gamle Bedstemoder, og som, efter at alle Genvordigheder var overvundne, og Brændeknippet laa i Bedstemoderens Køkken, til sin Forbavselse saa, at

„Hver en Kvist i Knippet var
Bedækt med friske Blommer.
Hækken sine hvide
Tornen sine røde bar,
Birkens Blad
Saa frodigt sad
Som ved Skærsommertide!“

Jeg rev mig atter løs og sagde til ham: „Du er en god Dreng, og Du har en god Far og Mor. Glem aldrig, hvad de har lært Dig og hold Du Dig, ligesom de har gjort, til det Danske, for det er der mest Hold i, og det skal nok staa sig i Længden.“

„Ja, det kan Du ogsaa tro, at jeg vil,“ sagde han, og saa sprang han af. Vi var ved hans Husbonds Gaard.

Men jeg nynnede videre med den gamle Bedstemoder:

„Ak mit Barn — den Kærlighed
Er den Ild,
Som varm og mild
Vor Vinter gør til Sommer.“

SØRGELIGE BEGIVENHEDER

I de foregaaende Aar var der først opstaaet store Vanskeligheder for „Haderslev By og Omegns Sparekasse“, idet der havde fundet et betydeligt Underslæb Sted. Sparekassens Bestyrelse var imidlertid optraadt resolut og havde straks beroliget Stemningen ved at sikre Indskyderne imod ethvert Tab.

Aaret efter var „Sønderborg Bank“ brudt sammen, efter at Bankdirektøren ved forfejlede Børsspekulationer havde paaført den et Tab paa henved halvtredje Million Mark. Tabet ramte hovedsagelig Byens og Omegnens danske Befolkning. Sammenbruddet paaførte dermed Sønderborg en meget følelig national Svækkelse. Vi havde ikke Kræfter nok til straks at rejse en ny dansk Bank paa Ruinerne. Tykkerne var derimod rede til at fiske i rørte Vande. De oprettede en tysk Bank og tilrev sig dermed en væsentlig Del af Pengeomsætningen i Amtet.

Langt smerteligere end disse to Ulykker var den tredje, der ramte os: „Lysabild Sparekasse“s Sammenbrud. Sidst i Februar kom Hans Lassens yngste Søn rejsende over til mig med den Jobpost, at han havde opdaget et betydeligt Underskud i den af hans afdøde Fader ledede Sparekasse. Bestyrelsen var endnu ikke underrettet om Sagen. Efter at jeg paa Grundlag af Regnskaber og Notitser, som han havde fundet i et hemmeligt Rum og taget med, havde konstateret, at der ved Svig var opstaaet et Underskud paa 256,000 Mark, telegraferede jeg til Wolff, Gammelgab, Reimers og Moldt, at jeg kom til Sønderborg næste Formiddag for at drøfte en meget vigtig Sag med dem. Vi

mødtes hos Reimers. Jeg aflagde Beretning. Dybt nedbøjet raadslog vi derefter om Sagen. Vi indsaa snart, at Underskuddet var for stort til, at det i Stilhed kunde dækkes underhaanden, og raadede derfor Lassen til straks at rejse hjem, sammenkalde Sparekassens Bestyrelse, forelægge den Sagen og saa lade den bestemme, hvad der videre skulde gøres.

Dagen efter kom to Bestyrelsesmedlemmer rejsende over til mig og paakaldte min Hjælp til Sparekassens Genrejsning. Garantikapitalen var kun 45,000 Mark, men den ene tilbød 1000 Mark, den anden 5000 Mark som frivilligt Bidrag til Dækning af Underskuddet. Da dette tydede paa stor Offervillighed, betragtede jeg det ikke som helt udelukket, at Sparekassen kunde reddes. Jeg udarbejdede derfor et Forslag til Akkord. Efter det skulde Sparekassens 45 Garanter skaffe 90,000 Mark. Sparekassens Indskydere skulde forpligte sig til at lade deres Indskud staa uopsigelig i 10 Aar til 2 % Rente, imod at de fik sikker Garanti for Tilbagebetalingen af deres fulde Indskud, naar den Tid var omme. Derved vilde der kunne indvindes over 50,000 Mark. Resten skulde skaffes udefra. Før de afrejste, aftalte vi, at jeg to Dage senere sammen med Reimers skulde komme og forelægge Planen paa et Møde, hvortil alle Garanter vilde blive indbudt.

Planen blev godkendt af et Par indsigtfulde Bankraadsmedlemmer i Aabenraa. Da Reimers blev bekendt med den og hørte om de to Bestyrelsesmedlemmers Offervillighed, holdt han det heller ikke for udelukket, at den kunde gennemføres. Vi kørte sammen til den mest velstaaende af Garanterne, en udmærket, i vort offentlige Liv meget interesseret Mand, men stødte her paa uventet Modstand. Han vilde ikke røre en Finger i denne Sag. Retten, erklærede han kort og bestemt, maatte her gaa sin Gang.

Det viste sig, at denne Stemning var fremherskende paa Garanternes Møde. De Gamle havde tabt Modet. De Unge var absolut stemt for at oprette en ny Sparekasse, svarende

til Tidens Krav. Men de var enige om, at Kreditorerne, det vil sige Indskyderne, selv burde overtage Sparekassens Likvidation, da der derved kunde spares betydelige Retsomkostninger. Dette var dog kun tilladt, naar der forelaa en enstemmig Beslutning af Sparekassens Kreditorer, det vil sige, dens 7—800 Indskydere. Man valgte mig ind i et Udvalg, som skulde forberede og gennemføre en udenretslig Afvikling af Sagen.

Det var en meget vanskelig Opgave, man dermed stillede mig. I de følgende Tider lagde den Beslag paa alle mine Evner og Kræfter. „Her er ingen Forsagthed,“ skriver jeg i et Brev til A. D. Jørgensen efter Mødet med Garanterne, „men Folk er ærgerlige, vrede, bitre og kaster om sig med ondskabsfulde Vittigheder. Under Indflydelse deraf holdes Offervilligheden foreløbig nede, mens Egoismen er ovenpaa og fører det store Ord. Der er nu ikke Tale om det bedste og ønskeligste. Der er, saadan som den preussiske Lovgivning med sit Krav om Enstemmighed nu en Gang er, kun Tale om det *praktisk mulige*. Enhver tænker nærmest paa at bjerge saa meget som muligt af sit eget. Men eet er alle, Tyske og Danske, Bønder og Smaafolk tilsyneladende enig om: Øvrigheden er den største Egoist og at udlevere Sagen til den er at udsætte sig for den rene Plyndring. — — Nu gælder det om at faa 7—800 Hoveder samlede under een Hat.“

Jeg vil ikke her skildre de følgende Dages og Nætters Arbejde og Kamp i alle Enkeltheder, men nøjes med at aftrykke følgende Citat af et Brev, som jeg skrev til A. D. Jørgensen, da Slaget var slaaet: „I Dag er jeg nu ved at komme til Krætter igen, men i Fredags og i Gaar har jeg næsten ikke kunnet bestille det mindste. De mange timelange Forhandlinger, den stadige Spænding med Opbydelse af al den Viljekraft og Energi, jeg raader over, for straks at nedslaa alle Indvendinger og Modsigelser, Tankearbejdet inden Møderne og de mange Samtaler med Enkeltmænd om deres private Affærer, til Slut Kreditor-

mødet med Hundreder af bedrøvede Ansigter, Kvinder med Graad i Øjet, gamle rystende Husmænd —, dertil Vissheden om, at en Del Tyskere var mødt, fast bestemt paa at kuldkaste det hele — og endelig Glæden, da Modstanden var overvunden, alt det havde til Slut udtømt mine Kræfter. Da jeg kom hjem, kunde jeg ikke taale den mindste Larm. Jeg maatte have Børnene ud af Stuen, og man maatte tale dæmpet til mig. Om Natten arbejdede jeg uafbrudt i Tankerne med Sparekassen.“

Dette Brev vakte A. D. Jørgensens Bekymringer, og han svarede Dagen efter: „Hvad De skrev om Deres Overanstrengelse overraskede mig egentlig ikke, men gjorde mig dog meget betænkelig. De har vist ikke i Deres umiddelbare Bekendtskaber set Følgerne af aandelig Overanstrengelse, ellers vilde De dog nok tage det noget alvorligere. Først og fremmest for Deres egen og Deres Families Skyld, men dernæst i højeste Grad for vor fælles Sags Skyld, bør De i Tide tage Reb i Sejlene. I Deres Alder kan man jo byde sin Krop og sit Hoved meget, men der kan slides saa meget paa det, at man ældes før Tiden eller helt gaar til Grunde ved det. — (Eksempler): Man skal altid tage en alvorlig Ting alvorligt og ikke skyde Bekymringen fra sig til en anden Dag. De bør tage dette for til samlet Overvejelse. Hør nu et foreløbigt Raad:

Først og fremmest *Hvile*. Saa snart De bliver søvnløs om Aftenen og maa ligge i Timer, før De falder i Søvn, er det galt. Sørg altsaa for, at De i ethvert Tilfælde kommer i Seng i god Tid, selv om De ikke sover, da den Tid, som stjæles fra Søvnens om Aftenen, er den kostbareste.

Dernæst maa De sørge for i det mindste en Gang om Ugen at være helt fri en Dag eller det meste af en Dag. Denne skal De tilbringe med legemlig Adspredelse, en god Fodtur med ligegyldig Samtale, helst paa Jagt og Fiskeri. Monrad i Flensborg holdt sig oppe hermed. Han arbejdede svært og tungt, og han var til sin Tid svag og syntes at have ringe Udsigt til at leve; da jeg gik i Skole i Flens-

borg laa han haardt angrebet og maatte derefter foretage en Rejse. Men han gjorde det saa til en ufravigelig Regel at tage sig fri en Dag om Ugen (foruden Søndagen, som jo tildels altid bliver en Hviledag). Han gik saa paa Jagt med de Frøslev Bønder, eller helt nede ved Treja, hvor han til sidst havde et Jagtdistrikt. Ellers gik han en lang Tur, ikke selvfølgelig med legemlig Overanstrengelse, men drivende og med Forsæt uvirksom, eller han arbejdede lidt i Haven m. m. Det gælder om en saadan Dag helt at kunne slaa Forretningen af Hovedet. De har jo Børnene og kan sysselsætte Dem med dem eller gøre en Rotur, faa Deres Kone med ud i Hjelm. Og saa skal De sørge for ekstra Forplejning, spise Æg og Havregrød om Morgen. Det er min oprigtige Mening, at dette ikke blot er ønskeligt men nødvendigt, og at De gør ilde i ikke i Tide at være særlig betænkt derpaa.“

Det var ikke første Gang, at A. D. Jørgensen søgte at indvirke paa mig i den Retning. Men det var ikke let at følge hans gode velmente Raad, da jeg var overlæsset med Arbejde. Søndagen var saaledes sjældent en Hviledag for mig. Da maatte jeg ofte holde Foredrag langt fra Hjemmet.

I et Brev til Nis Nissen, Nordborg, skrev jeg Aaret efter: „Jeg er forfærdelig stærkt optaget i denne Tid og saa begravet i Arbejde, at jeg ikke kan begribe, hvorledes jeg skal faa Tid til at holde Jul. De er godt enige om, at læsse Arbejde paa mig fra alle Sider, uden at gøre sig Tanker om, hvorledes jeg skal faa Tid til at udføre det og endda passe min egen Gerning og tænke paa min Familie. Men jeg har nu taget det Standpunkt, at fortsætte saa længe jeg kan uden Hensyn til, om Arbejdet er brødløst eller ej, naar det efter min egen Mening tjener Sagens Fremme og er nødvendigt. Naar min Formue saa er opbrugt, og jeg ikke har flere Kræfter, end Pligterne overfor min Familie lægger Beslag paa, saa haaber jeg, at andre vil fortsætte. Foreløbig skal jeg arbejde paa Ejen-

domsbanken og i Folkebankens Affærer, skaffe Materiale til en juridisk Piece om vore Retsforhold, som Højesteretsadvokat Nellesmann i Forbindelse med andre fremragende danske Jurister vil bearbejde, Materiale til en længere Artikel om vore Forhold, som Bjørnson vil skrive i „Die Zukunft“, fortsætte „Sønd. Aarb.“ uden A. D. Jørgensens uerstattelige Assistance, befatte mig med alle mulige Retssager, holde Møder m. m. og saa endelig tænke lidt paa mit Blad og mine private Forhold.“

I min Juleferie, som varede 18 Dage, maatte jeg holde 11 Foredrag og deltage i et Par Bestyrelsesmøder.

Mine Sparekassestudier var mig nu til megen Nytte. Vi oprettede en ny Sparekasse for Als Sønderherred med Sæde i Tandslet. Jeg skrev Vedtægterne og fik tidsvarende Reformer indført. „Nordborg Sparekasse“, et andet af vore store danske Pengeinstitutter, kom kort efter i Vanskeligheder. Sparekassen bestyredes af 16 Stiftere og havde ingen Garantikapital. Efter Aarsregnskabet skulde den have en Reservefond paa 176,000 Mark. Men Bestyrelsen havde anlagt henved en Million Mark, Halvdelen af Indskudskapitalen i tildels meget daarlige, udenlandske Statsobligationer og i Regnskabet imod Lovens Bydende opført dem til Indkøbspris. Befolkningen var nu opskræmt, Kritikken var vaagen. Mine unge Venner kaldte mig til Nordborg for at raadslaa med mig om, hvad der skulde gøres. Vi blev enig om, at der først og fremmest ved offentlig Kritik skulde fremtvinges en grundig Revision. P. Grau, Pøl, og Nis Nissen, Nordborg, rejste derpaa Sagen i „Als Nørreherreds Landboforening“. Sparekassens Bestyrelse maatte snart falde til Føje. Man valgte en anset Mand fra Egnen til sammen med mig at foretage Revisionen. Jeg overtog Hvervet paa Betingelse af, at jeg maatte tage to Medlemmer af „Den Nordslesvigske Folkebank“s Direktion med som særlig Sagkyndige. Det gik man ind paa. Revisionen viste, at der kun var 16,000 Mark tilbage af Reservefonden og Fare for yderligere Kurstab. Det var derfor nød-

vendigt at tegne en Garantikapital og dermed omorganisere Sparekassen. Stifterne gik nødtvungen ind paa det. Der blev derefter tegnet en Garantikapital paa ca. 60,000 Mark. Udarbejdelsen af de nye Vedtægter blev overdraget til Nis Nissen og mig. Vi omorganiserede Sparekassen og fik indført en Del tidssvarende Reforme.

Imidlertid havde Tyskerne ogsaa her søgt at fiske i rørte Vande. Amtsforsander Klinker havde, da der opstod Uro om Sparekassen, i Hui og Hast faaet en kommunal Sparekasse oprettet. Dermed begyndte der en haardnakket Kamp, idet han gjorde den Opfattelse gældende, at vi havde oprettet en helt ny Sparekasse, som ikke havde Ret til at overtage den gamle Sparekasse, fordi den maatte betragtes som offentlig Ejendom. Amtsforsanderen fik Støtte af Amtsdommeren i Nordborg, Dr. *Hahn*, den senere saa sørgelig bekendte Formand for „Den tyske Forening i Nordslesvig.“ Det gav meget at varetage. Retssag fulgte paa Retssag. Men Amtsforsanderen og Amtsdommeren maatte til sidst bide i Græsset. Sparekassen gik frelst gennem Krisen og har efter den Tid været et af vore bedst ledede Pengeinstitutter.

VALGT TIL LANDDAGSMAND

Den 20. Januar 1896 døde Landdagsmand *Hans Lassen* i sit Hjem i Lysabild. Dødsfaldet kom uventet. I de senere Aar havde han lidt af Sukkersyge. Men da han levede meget forsigtigt, hindrede Sygdommen ham ikke i at varetage de mange Tillidshverv, der var ham betroet. To Dage før han døde, anmodede han mig om at holde et Foredrag i den alsiske Landboforening. Han vilde selv som Foreningens Formand lede Mødet.

Hans Lassen savnede som Politiker H. A. Krügers mægtige, dybt grebne Personlighed, der virkede paa Tilhørerne med en Magt, som Eftertiden har svært ved at forstaa, — J. P. Junggreens dybe, stemningsbaarne, følelsesfulde Foredrag og omfattende historiske Viden, — og Gustav Johannsens brede Veltalenhed, der spillede paa alle Sjælens Strenge fra den dybeste Pathos til det mest spillende Vid. Men han var en selvstændig Mand, der tænkte sine egne Tanker og havde Mod til at gaa sine egne Veje. Som Taler var han noget for sig selv, altid grundig, saglig, logisk og ædruelig. Paa afgørende Tidspunkter har han sat dybe Spor i vor Udvikling. Bruddet med Protestpolitikken var ikke en Flyvegrille, men Resultatet af moden Overvejelse, af indsamlede Erfaringer hjemme som opmærksom Iagttagelse og ude som Medlem først af Provinceslanddagen, senere af den preussiske Landdag.

Dødsfaldet vakte megen Deltagelse. Modstanderne sænkede ærbødigt Kaarden. Fra alle Strøg af Nordslesvig stævnedes danske Tillidsmænd til Lysabild for at vise ham den sidste Ære. Efter Jordfæstelsen samledes de i Klynger

for at tale om, hvem der skulde være hans Efterfølger. Pludselig lød det fra Mand til Mand: Vi samles senere paa „Stadt Hamborg“ i Sønderborg.

De fleste skulde alligevel passere Byen paa Hjemrejsen. Alsingerne tog derind i tætte Skarer. Hotellets store Sal fyldtes efterhaanden. Reimers aabnede Mødet med en Mindetale for Hans Lassen. Derpaa rejste Redaktør *Jessen* Spørgsmaalet om Efterfølgeren. Han mente, at man burde vælge en Landmand og foreslog *C. P. Wolff*, Gammelgab, som særlig egnet til at overtage Mandatet. Fra anden Side blev jeg bragt i Forslag. Gdr. *P. Grau*, Pøl, gik haardt i Rette med *Jessen*, anbefalede under stærkt Bifald mit Valg og sluttede med et Leve H. P. Hanssen. Forsamlingen blev staaende og sang med megen Kraft: „Og dette skal være Hans Peter til Ære, Hurra — og Skam faa den som ikke, Hans Peters Skaale vil drikke, Hurra — —! Stemningen i Sønderborg Amt var ikke til at tage fejl af .

Dagen efter samledes Vælgerforeningens Bestyrelse for at tage Standpunkt til Valget. Da Valgloven bestemte, at Udfyldningsvalg skulde foretages af de Valgmænd, der havde foretaget Hovedvalget, besluttede Bestyrelsen, at Formanden skulde sammenkalde Valgmændene til et Prøvevalg paa Graasten og overlade dem Afgørelsen af Kandidat-spørgsmaalet. Paa Mødet skulde han vaage over, at alle danske Valgmænd ved Valget af Landdagsmanden stemte sluttede paa den Kandidat, der fik de fleste Stemmer ved Prøvevalget.

Derefter foreslog Reimers at foretage en Afstemning — jeg citerer her Vælgerforeningens Protokol — for at se, „hvorledes Stemningen med Hensyn til Kandidat-spørgsmaalet var indenfor Vælgerforeningens Bestyrelse. Resultatet blev, at der faldt 6 Stemmer paa Redaktør H. P. Hanssen, Aabenraa, 5 Stemmer paa Gdr. *C. P. Wolff*, Gammelgab, mens *Wolff* og *Hanssen* afholdt sig fra at stemme, og 1 Stemme faldt paa Gdr. *Fr. Hansen*, Løjtertoft.“

Redaktør Jessen traadte efter dette Møde i sin Avis stærkt i Skranken for Wolffs Valg og indbød til en Række Møder i Valgkredsen for at virke for hans Kandidatur. „Hejmdal“ havde af let forstaaelige Grunde hidtil holdt sig passiv. Men da den tyske Presse begyndte at fable om en dybtgaaende Splittelse i den danske Lejr, skrev Bladet: „For saa vidt, som der ved dette Valg er Tale om forskellige Anskuelser, indskrænker de sig til det rent personlige Spørgsmaal. Det er imidlertid fuldstændig i sin Orden, at der er Tale om flere Personer ved en saadan Lejlighed. Det modsatte maatte nærmest opfattes som et Tegn paa en sørgelig Fattigdom. Det er godt, at der findes en Række Mænd, som efter den almindelige Opfattelse er egnede til at overtage Mandatet.

Det er afgjort, at der i en nær Fremtid vil blive afholdt et Prøvevalg paa Graasten. Saa vidt Stemningen kendes, er der kun alvorlig Tale om to Kandidater, nemlig Gdr. C. P. Wolff, Gammelgab, og Redaktør H. P. Hanssen, Aabenraa. De to Mænd staar ikke blot hinanden meget nær med Hensyn til politiske Anskuelser, men ogsaa i mangesaaarigt Venskabsforhold. Dette borger for, at det hele vil gaa meget fredeligt af.“

Redaktør Jessens første Møde blev afholdt i Kliplev. Efter at han havde holdt et Foredrag, som ikke berørte Landdagsvalget, samlede han de tilstedeværende Valgmænd til en fortrolig Forhandling bag lukkede Døre. Derefter genoptoges Mødet med en kort Tale af Jessen. Efter at have betonet, at det i Virkeligheden var Prøvevalget paa Graasten, der vilde afgøre, hvem der skulde være Landdagsmand, sagde han: „Jeg tænker nu, at vi ikke behøver at komme ind paa Kandidatspørgsmaalet, som der kan være forskellige Meninger om. Det vilde kun føre til, at Kandidaternes gode Egenskaber eller formentlig gode Egenskaber fremhævedes fra den ene Side, mens de maaske kunde bestrides fra den anden Side.“ Derpaa foreslog han følgende af Valgmændene billigede Resolution: „Den til-

stedeværende Forsamling udtaler som sit Ønske, at Valgmændene vil vælge en Landdagsmand, som fastholder Nordslesvigs hidtidige Politik i Henhold til Pragfredens § 5 uden Hensyn til Personer og Retninger.“ Resolutionen vedtoges uden Modprøve. Derpaa hævedes Mødet. Dagen efter skrev „Hejmdal“: „Resolutionen forekommer os ret overflødig og bidrager i hvert Fald ikke til at klare Situationen, da saa vidt vi ved, ingen af de foreslaaede Kandidater vil gøre sig til Talsmand for en ny Politik.“

Samme Dag udstedte *Gustav Johannsen* følgende Erklæring: „Da jeg har bragt i Erfaring, at der i store Kredse gør sig den Mening gældende, at jeg staar bagved „Flensborg Avis“s Artikler angaaende det forestaaende Valg i Sønderborg—Aabenraa Kreds, saa føler jeg mig forpligtet til herved offentlig at erklære, at jeg ikke i mindste Maade har Del i disse Artikler, og at jeg som Medlem af Vælgerforeningens Bestyrelse har stemt for H. P. Hanssens Kandidatur.“

Aviserne bragte nu forskellige Indlæg, og der opstod et livligt Valgrøre. Jessens næste Møde, som skulde afholdes i min Hjemegn, Sundeved, imødesaas med megen Spænding. Gdr. *Jørgen Zachariassen*, Dybbøl, var efter Red. Jessens Anmodning optraadt som Indbyder til Mødet, men i „Dybbøl-Posten“ var han samtidig under Polemik imod „Flensborg Avis“ traadt stærkt i Skranken for min Kandidatur.

Mødet, som blev afholdt i Nybøl, samlede halvtredje Hundrede Deltagere. Red. Jessen berørte heller ikke her Landdagsvalget i sit Foredrag. Reimers takkede Jessen for det udmærkede Foredrag og for hans fremragende Dygtighed som Redaktør, men, tilføjede han skarpt, „Deres Fantasi er for livlig. Naar De ser en Flue gaa hen over Bordet, bliver den stundom til en Elefant.“ Han sluttede med et Leve for Red. Jessen.

Jessen takkede. Mit Møde i Ketting, fortsatte han, er udsat, fordi den ene af Indbyderne kom rejsende til Flens-

borg og forlangte sit Navn strøget under Indbydelsen. Zachariassen har som Indbyder til Mødet i Dag holdt Ord, men man kan ikke sige, at han har forberedt Jordbunden med sin Artikel i „Dybbøl-Posten“. Der fulgte en livlig Diskussion. Tonen blev efterhaanden skarpere. Reimers spurgte Jessen, om han ikke under de fortrolige Forhandlinger havde søgt at paavirke Valgmændene. Jessen svarede: Jo. Reimers fortsatte: Saa vil jeg bede de tilstedeværende „om ikke at gaa med Jessen til et hemmeligt Møde, for saa hopper De paa Limpinden. Hvorfor i al Verden skal vi netop have en Landmand? Jeg mener, at vi skal vælge vor bedste Mand, enten han saa er Landmand eller Industridrivende. Det er ligeegyldigt, hvilken Stilling Kandidaten indtager, blot Personen er god.

Vi vil have Hans Peter. Han er efter Gustav Johannsen vor bedste Mand. Hvad har han ikke udrettet ved sit Arbejde? Hvem andre end ham skylder vi vore Organisationer? Wolff er god, men H. P. Hanssen er bedre. Hvis Hr. Jessen havde ladet Sagen gaa sin rolige Gang og ladet Valgmændene sørge for Kandidaten, saa var der ikke bleven Tale om Uenighed hos os.“

Gendarmen forlangte nu, at Kvinderne skulde forlade Salen, fordi der blev drevet Valgagitation. De forsvandt under megen Munterhed. Flere Talere sluttede sig til Reimers, som endnu en Gang tog Ordet og spurgte: „Tror De, at der er nogensomhelst Forskel paa H. P. Hanssens og Wolffs Stilling til § 5? Tror De ikke, at de her begge vil gaa i H. Lassens Fodspor?“ Jessen undveg Svaret. Han forstod ikke, at man stadig talte om Personer og ikke om Sagen. Reimers svarede: „De taler stadig om Sagen, men i Virkeligheden drejer det sig for Dem om Personen. Jeg har ikke noget at indvende imod Resolutionen fra Kliplev, men vil alligevel anbefale, at den ikke vedtages.“ Resolutionen blev sat under Afstemning, men ikke en eneste stemte for den.

Samme Dag blev der til Ære for Gæster fra Slogsherred

afholdt et stort, af 500 Personer besøgt Møde i Majkro i Als Nørreherred med mig som Taler. Mødet havde været bestemt, før der var Tale om Valget. Jeg berørte derfor heller ikke Landdagsvalget i min Tale. Men Valgstemningen brød igennem efter Foredraget. Flere Talere gav den Udtryk. Gdr. *P. Grau* gik direkte ind paa Valget og udbragte under stærk Tilslutning et Leve for mig som Kredsens kommende Landdagsmand.

Sprogforeningens Formand *J. Michelsen*, *P. Skau*, *Buks-have*, *J. N. H. Skrum-sager* og flere ansete Førere anbefalede mit Valg. Red. Jessen blev efterhaanden mere personlig, idet han sigtede mig for „republikansk Kongehad“, „Dragelse imod det tyske Socialdemokrati“, utilbørlig Om-tale af Russernes Undertrykkelse af Finner og Polakker m. m. Angrebet udmundede i, at jeg „under radikal københavnsk Paavirkning havde forladt vort gamle Retsstade med § 5 som Grundlag.“

Jeg nedlagde i „Hejmdal“ Indsigelse imod, at der til-lagdes mig Standpunkter, som jeg ikke vedkendte mig, og skrev bl. a.: „Jeg er lige saa langt fra at ville opgive vor Selvbestemmelsesret efter § 5, som fra det Standpunkt, Ty-skerne i Fjor vilde tillægge mig, da jeg blev arresteret for forberedende Handlinger til Højforræderi.“

Den 7. Februar foretoges Prøvevalget paa Graasten. Reimers indledede Forhandlingerne og opfordrede til Dis-kussion. Ingen begærede Ordet. Gdr. Fr. Hansen, Løjter-toft oplæste derefter et Brev, hvori jeg efter hans Opfor-dring havde klarlagt mit Standpunkt til Pragfredens § 5. Da ingen andre forlangte Ordet, skred man til Afstem-ning. Resultatet var: 120 Stemmer paa H. P. Hanssen, 5 Stemmer paa C. P. Wolff. Skønt det under Valgbævægel-sen havde været tydeligt nok, at der var overvejende Stem-ning for mig, overtraf dette alle Forventninger.

Efter de stærke Angreb, jeg havde været udsat for, kunde jeg selvfølgelig kun glæde mig over det Tillids-votum, jeg dermed fik. For Wolff var Resultatet derimod

pinligt. Jeg var ængstelig for, at det skulde faa en uheldig Indflydelse paa vort mangeaarige Venskab, men dette var, som jeg har gjort nærmere Rede for i „Et Tilbageblik I“, Side 100, heldigvis ikke Tilfældet. Vort Venskab taalte Prøven.

I de følgende Dage modtog jeg mange Lykønskninger, baade fra Sønderjylland og fra Kongeriget. Megen Opmærksomhed vakte en Lykønskning, som en dansk Fører i Haderslev Amt, Gdr. *Philip Møller*, Jægerup, i Pressen udtalte i meget anerkendende Ord med en Tak, som han rettede til Valgmændene i anden Valgkreds, fordi de „ved Prøvevalget havde ladet sig lede af deres sunde Sans.“

Inden Landdagsvalget kunde foretages, skulde der paa Grundlag af de gamle Valglister foretages Valg af Valgmænd i Stedet for dem, der siden Landdagsvalget 1893 var flyttet eller afgaaet ved Døden. Efter at disse Valg havde fundet Sted, blev jeg sidst i Marts valgt til Landdagsmand med 134 danske imod 83 tyske Stemmer.

Paaskeferien var da allerede begyndt. Jeg kunde derfor først indtage mit Sæde i Landdagen et Par Uger senere.

Som Landdagsmand kunde jeg ikke fyldestgøre de Krav, der maatte stilles til Vælgerforeningens Sekretær. Efter Valget nedlagde jeg derfor Posten. Min Ven Gdr. *Nis Nissen*, Nordborg, blev valgt til min Efterfølger. Vi stod i de følgende Tider i nært Samarbejde. Til Støtte for min Hukommelse har han overladt mig henved 300 Breve, som jeg har skrevet til ham i Aarenes Løb, og hvoraf jeg har meddelt Uddrag i „Et Tilbageblik“.

I LANDDAGEN

En smuk Foraarsdag rejste jeg sammen med *Gustav Johannsen* til Berlin for at indtage mit Sæde i den preussiske Landdag.

Jeg har ikke sjældent mødt den Opfattelse, at Landdagen var det tyske Riges Landsting. Dette er en Vildfarelse. Landdagen var Kongeriget Preussens Parlament, som atter bestod af et Landsting: *Herrehuset* og et Folketing: *Deputeretkamret*. Til Herrehuset havde vi ingen Valgret. I Deputeretkamret havde vi to Repræsentanter, den Gang *Gustav Johannsen* og mig. Deputeretkamret, eller som den gængse Betegnelse for det var, *Landdagen*, havde ialt 433 Medlemmer.

Rigsdagen og Landdagen havde hver sit bestemt afgrænsede Virksomhedsomraade. Rigsdagens Lovgivningsmyndighed omfattede Forsvarsvæsenet, Udenrigspolitikken, Retsvæsenet, Told, Post- og Telegrafvæsenet og andre *Rigsanliggender*. Landdagens Lovgivningsmyndighed omfattede Administrationen, Kommunalvæsenet, Kirken, Skolen, Erhvervene, Jernbanevæsenet og andre *Landsanliggender*. Riget havde kun een Minister: *Rigskansleren*, Kongeriget Preussen havde en *Regering*, som bestod af en halv Snes Fagministre, Rigskansleren var i Reglen tillige preussisk Ministerpræsident, fordi Preussen udgjorde to Tredjedele af Riget. Der kunde ikke tales om Rigsanliggender i Landdagen og ikke om Landsanliggender i Rigsdagen. De preussiske Ministre kunde derfor heller ikke drages til Ansvar i Rigsdagen, men kun i Landdagen. Regeringen vaa-gede strengt over, at Tingene ikke overskred deres lov-

bestemte Virksomhedsomraade. Af den Grund havde Partiførerne i Reglen baade Sæde i Rigsdagen og Landdagen. Det var ogsaa Tilfældet med Gustav Johannsen fra 1886—1902 og med mig fra 1906—1908. Fra da af var vi, ligesom fra 1902—1906, altid tre danske Repræsentanter i Berlin, nemlig en Rigsdagsmand og to Landdagsmænd, hvad der maatte betragtes som det heldigste.

H.A. Krüger havde i Halvfjerdserne søgt Støtte hos Centrum, det katolske Parti, som den Gang under Kulturkampen stod i den skarpeste Opposition. Men efter at Bismarck i 1878 havde svigtet Frihandelen, var det national-liberale Parti, som henved halvandet Hundrede Mand stærkt hidtil havde været det egentlige Regeringsparti, bleven sprængt. Partiets venstre Fløj sluttede sig inden Rigsdagsvalget i 1881 sammen med Fremskridtspartiet og dannede *Det frisindede Parti*, som efter Valget rykkede ind i Rigsdagen over Hundrede Mand stærkt.

Partiet vedligeholdte intime Forbindelser med Kronprinsen, den senere Kejser Friedrich III. Flere af dets Førere var hans særlige Tillidsmænd. Kejser Wilhelm var den Gang 84 Aar gammel. Et nær forestaaende Tronskifte var sandsynligt. Kronprinsens oppositionelle Holdning overfor Bismarck var almindelig bekendt. Der var saaledes Udsigt til, at det frisindede Parti snart vilde komme til at spille en betydelig Rolle i Tysklands Politik.

Gustav Johannsen var ved Omvalget i anden Valgkreds bleven valgt ved Hjælp af frisindede Stemmer. Uden dem vilde han ikke kunne hævde Mandatet. Centrum var, efter at Bismarck var gaaet den tunge Gang til Canossa, bleven Regeringsparti og stillede sig dermed køligere overfor os. Socialdemokraterne havde kun faa Repræsentanter i Rigsdagen, slet ingen i Landdagen. I almindelige politiske Spørgsmaal stod det frisindede Parti os nærmest. Efter Krügers Død havde vore Repræsentanter, som maatte søge Støtten, hvor den var at faa, af alle disse Grunde sluttet sig nær til det frisindede Parti. Gustav Johannsen gik i

Rigsdagssamlingen 1881—84 endog saa vidt, at han lod sig optage som Hospitant i Partiet.

Ved Rigsdagsvalget i 1884 faldt Gustav Johannsen, skønt de Frisindedes Fører i Hertugdømmerne, Professor *Hänel* i Kiel havde anbefalet hans Valg. Efter Junggreens Død i 1886 blev han derimod valgt i første Valgkreds, hvor han sad fast i Sadlen. Hospitantforholdet fornyedes derfor ikke. Men de danske Repræsentanter hørte fremdeles til de Frisindedes Stemmegruppe, havde Adgang til deres Stambord og deltog i deres selskabelige Sammenkomster. Saaledes var Stillingen, da jeg kom til Berlin.

Partiforholdene havde ændret sig meget, siden Gustav Johannsen første Gang fik Sæde i Rigsdagen. Reaktionen havde faaet Overtaget. Ved Rigsdagsvalget i 1887, som jeg oplevede i Leipzig og har skildret i „Et Tilbageblik I“ (S. 182), var Centrum atter bleven trængt over i Oppositionen. Bismarck fik en Alliance i Stand mellem de to konservative og det national-liberale Parti, og ved en af Regeringen udfoldet, skrupelløs Agitation lykkedes det at skaffe dem Flertallet i Rigsdagen. Følgen var en Del reaktionære Love. I Rigsdagen blev Højrepartiernes Flertal heldigvis sprængt i 1890, men i Landdagen bestod det fremdeles.

Partistillingen var ved min Indtræden i Tinget følgende: Yderst til Højre stod *Det konservative Parti*, som talte 141 Medlemmer. Deraf var 91 adelige Junkere og henved 30 højere Forvaltningseembedsmænd. Føreren Hr. *v. Heydebrand und der Lasa* var en stilfærdig, flittig og fordringsløs Mand. Man kaldte ham Preussens ukronede Konge. Mange vil huske, at han efter Tysklands Sammenbrud bøjede af Ansvarrets centnertunge Vægt fortvivlet udbrød: „Wir sind belogen und betrogen,“ med andre Ord: Vi har været udsat for Løgn og Bedrag af Overkommandoen og Regeringen — og derfor handlet ansvarsløst.

Det frikonservative Parti talte 62 Medlemmer og bestod, som Bismarck sagde, af „Junkere uden Aks og Straa“, Repræsentanter for det højere Bureaukrati og Industrihæro-

ner. Det skilte sig i Grunden kun fra det konservative Parti ved altid at støtte Regeringens Politik.

Det national-liberale Parti, som talte 90 Medlemmer, havde oprindelig staaet paa et liberalt Standpunkt, men af Liberalismen var der, bortset fra den saakaldte „kirkelige Liberalisme“, som spændte fra Schleiermacher over til Ny-rationalismen, nu ikke meget tilbage. Partiets egentlige Førere *R. v. Benningsen* og *Miquel* var indtraadt i Statstjenesten, førstnævnte som Overpræsident i Hannover, sidstnævnte som Finansminister i Preussen. I Landdagen havde Professor *Friedberg* overtaget Førerskabet. Han var en utiltalende Stræber. Født af fattige jødiske Forældre havde han ved Giftermaal med en rig Jødinde erhvervet sig en Millionformue. Hans unge Hustru var meget orthodox, men næppe havde han fanget Guldfluglen, før han af Hensyn til Antisemitismen, som sidst i Halvfjerdserne blussede op i Tyskland, lod sig døbe for bedre at kunne gøre Karriere. Det var modbydeligt at høre, naar han med dyb Pathos talte om sin „evangeliske Bevidsthed“. Men han naaede sit Maal og endte som Minister.

Centrum, det katholske Parti, som talte 94 Medlemmer, dannede en fast, under Kulturkampen sammensvejet Blok, der trodsede alle Storme. Her sad rige, højadelige Magnater fra Schlesien, Side om Side med Industrierbejdere fra Rhinlandene, jævne Smaabønder fra Sydtysskland, meget tiltalende Repræsentanter for den fint-dannede westfalske Adel og Gejstlige af alle Grader, lige fra den unge, evnerige Kapellan til Erkebiskoppen og Kardinalen. Efter Windthorsts Død var Førerskabet gaaet over til Dr. *Lieber*, der yndede at betegne sig selv som „Musspreusse“, fordi han i 1866 sammen med sin Hjemstavn Hessen-Nassau var bleven annekteret af Preussen.

Det frisindede Parti, der som foran omtalt i 1881 var bleven dannet ved at venstre Fløj af det national-liberale Parti sluttede sig sammen med Fremskridtspartiet, var atter bleven opløst i to Fraktioner: *Det frisindede Folkeparti*,

som talte 14 Medlemmer med *Eugen Richter* som Fører og *Den frisindede Forening*, som endog kun talte 6 Medlemmer med *Heinrich Rickert* som Fører. Det var Resterne af det stolte Oppositionsparti, der i 1881 var rykket ind i Rigsdagen med over Hundrede Mandater! Jeg maa dog tilføje, at Grupperne var noget stærkere i Rigsdagen, som valgtes ved almindelig, lige og hemmelig Stemmeret, end i den klassevalgte Landdag. Med Partiets Sammensmeltning var der foretaget en Sigtning: De tilbageblevne var gennemgaaende betydelige Politikere.

Polakkerne havde 17 Repræsentanter i Landdagen. Vi havde vor Plads ved Siden af dem. Gensidig ydede vi altid hinanden Støtte. Det vil jeg komme tilbage til.

Endelig var der otte „Vilde“, som man kaldte dem, Løs-gængere, som ikke tilhørte en bestemt Fraktion. Dertil regnedes vi.

Fra tidligere Ophold i Berlin kendte jeg allerede en Del af de frisindede Parlamentarikere. Nu blev jeg forestillet for dem alle og straks optaget i Laget. Hvert Parti havde sine egne Borde i Restaurationen og sine Stamborde ude i Byen. Man spurgte ikke: „Hvor tilbringer De Aftenen“, men „Hvor drikker De Deres Øl?“ Om Aftenen mødtes Partifæller fra Rigsdagen og Landdagen ved Stambordene og drøftede Dagens Begivenheder og Samtidens vigtigste politiske Spørgsmaal. Ofte var Samtalerne livlige og interessante. Ikke sjældnen udartede de dog til en kedelig Tyggen Drøv paa Dagens Forhandlinger. Vi „drak vort Øl“ sammen med vore frisindede Kolleger.

Hvor fristende det end er for mig at skildre de Parlamentarikere, vi kom i nær Berøring med, maa jeg dog se bort derfra. Det vilde føre til Gentagelser. I forskellige Afhandlinger, saaledes om „*Tysklands politiske Partier*“, i „*Dansk Tidsskrift 1898*“, om „*Gustav Johannsen som Parlamentariker*“ og i Biografier af *Eugen Richter*, *Lenzmann*, *Friedrich Naumann*, *Joseph v. Koscielski* og *Provst Jazd-zewski*, som er samlet i „*Fra Kampaarene I*“ har jeg givet

ret indgaaende Skildringer af Partiforholdene og Partifø-
rerne i Tyskland ved Aarhundredets Slutning. Hvem der
søger videregaaende Oplysninger om disse Forhold, hen-
viser jeg til disse Arbejder. Enkelte Træk vil jeg dog frem-
drage .

De frisindede Parlamentarikere var, da jeg blev deres
Kollega, gennemgaaende ældre Mænd. Adskillige af dem
var, hvad man i Tyskland kaldte „Achtundvierziger“. Det
vil sige Politikere, som havde deltaget i Frihedskampene
i 1848. Nogle af dem havde været dømt til Døden, fordi
de havde deltaget i væbnede Opstande, andre til Landsfor-
visning. Efter Tronskiftet i Preussen 1861 var de bleven
benaadet.

Gustav Johannsen var gammel i Gaarde og en meget
skattet Kollega. Takket være ham, blev jeg, den Gang
Landdagens yngste Medlem, modtaget med megen Velvilje
af disse gamle Veteraner og fra første Færd af betragtet
og behandlet som Kammerat.

I det frisindede Folkeparti sad bl. a. den berømte Læge,
Professor *Virchow*, Formanden for Berlins Byraad *Dr.*
Langerhans, Zoologen *Dr. Otto Hermes* og den poetisk be-
gavede Advokat *Albert Träger*. Af den frisindede For-
enings Medlemmer fremhæver jeg *Bamberger*, en af Tysk-
lands aandfuldeste Kritikere og fineste Stilister, og *Dr.*
Barth, Udgiver af Tidsskriftet „Die Nation“, som senere
sammen med *Dr. Breitscheid* stiftede det demokratiske
Parti.

I det frisindede Folkeparti sad der endvidere nogle højt-
ansete Jurister. Betydeligst var to af Tysklands store Ad-
vokater *Munckel*, som jeg allerede tidligere havde lært at
kende i Leipzig og *Lenzmann*, en „Søn af Westfalens røde
Jord“, som han yndede at sige. De var begge meget søgte
som Forsvarere i vanskelige Retssager. *Munckel* havde i
Halvfjerdserne forsvaret den tyske Gesandt i Paris, *Grev*
Arnim, imod *Bismarck*, *Lenzmann* *Grev Lippe-Bisterfelds*
Sag om Fyrstendømmet *Lippe* imod *Kejserens Svoger*,

ligeledes Forsvaret i flere store politiske Retssager, som Regeringen havde rejst imod Polakkerne og Socialdemokraterne for at sprænge deres Organisationer. Munckel førte — takket være hans Venskab med Gustav Johannsen — med Held Sagerne imod Regeringspræsidenten i Slesvig for Lukningen af Frimenighedskirkerne i Rødding og Bovlund og Forsamlingshuset „Frej“ i Christiansfelt. Lenzmann hjalp os med at slaa de stygge Forælderretssager ned. I anden Række stod to ansete Dommere Overlandretsraad *Schmieder* fra Breslau og Landsretsdirektør *Worzewski* fra Thorn. Af disse erfarne og indsigtsfulde Jurister høstede jeg i Aarenes Løb megen Belæring. De var altid rede til at vejlede mig i vanskelige Retssager. Under Køllerpolitikens haarde Kampe, hvor man saa at sige daglig paakaldte min Hjælp hjemmefra, ofte i hidtil ukendte og meget indviklede Sager, var dette for mig af uvurderlig Betydning.

Overlandretsraad *Schmieder* var en af de gamle „Achtundvierziger“. Han havde kastet sin Kærlighed paa Gustav Johannsen og boede altid i det Hotel, hvor vi tog ind. Efter Gustav Johannsens Død vedblev han at bo sammen med Julius Nielsen og mig. Da hans Kone døde, lod han hende brænde i Weimar og Asken anbringe i en lille fiks Urne, som stod paa hans Skrivebord.

Schmieder var født i Breslau. Fra Studenteraarene kendte han *Lasalle*. I 1848 havde han staaet i samme Kampfront. Naar vi sad ene to, fik jeg ham ofte til at fortælle om den store Socialistførers Ungdomstid. Hans Fortællinger endte da i Reglen med, at han udstødte et Suk og udbrød: „Der Lasalle, ach ja der Lasalle! er hat uns ja unser Stimmvieh geraubt!“ Den gamle Højesteretsdommer var frisindet, som de unge Studenter var det i Otte og Fyrre, da de hejste Liberalismens Fane. Men upaavirket af Eftertidens sociale Brydninger stod han endnu paa Standpunktet: Som Herren er, saa følger ham Svende! Fabrikanten, Handelsfyrsten og Junkeren burde efter hans Mening gaa

til Valg, hver fulgt af sine Funktionærer og Arbejdere. De var efter hans Opfattelse „Stemmekvæget“, som Lassalle havde røvet! Indenfor det frisindede Parti var der den Gang adskillige, som stod ligesaa uforstaaende overfor de sociale Spørgsmaal. Men Schmieder hadede af et ærligt Hjerte al bureaukratisk Vilkaarlighed og var altid rede til at understøtte os i vor Kamp imod Voldsregimentet.

Landsretsdirektør *Worzewski*, een af Landdagens otte Sekretærer, varetog vore Interesser overfor Præsidiets. Skønnede han, at vi under en Debat vanskelig vilde kunne faa Ordet anden Gang for at tilbagevise vore Modstanderes Angreb, meldte han sig til Ordet for senere at afstaa sin Plads til os. Paa den Vis har han ydet mig værdifulde Haandsrækninger. Iøvrigt var han en meget hyggelig og morsom Kollega. Ved Stambordet gav han os tidt Gaader at gætte. „Hvem var den første Løjtnant?“ spurgte han mig en Dag. „Naturligvis Josef,“ svarede han, da jeg ikke kunde løse Gaaden, „thi der staar jo i Bibelen, at han havde en broget Kjortel og forekom sig selv bedre end sine Brødre.“ En Dag, da Landdagsmand *Jürgensen* rettede et meget heftigt Angreb paa Gustav Johannsen kom han hen til mig og sagde: „Hvis Hr. Jürgensen var bleven født som Menneskeæder, saa vilde han sikkert kun have tilfredsstillet sin Appetit paa Danskere.“ Jeg kunde fortælle mange karakteristiske og morsomme Træk om ham og andre Kolleger, men det vilde føre for vidt. Jeg vil hellere ved Uddrag af Breve fremdrage et Par Situationsbilleder fra det første Aar, jeg var Landdagsmand:

„I Landdagen havde vi i Formiddags Besøg af *Rigskansleren* og *Ministrene Bötticher* og *Miquel*. Stakkels lille affældige Fyrst Hohenlohe! Naar man sammenligner ham med Bismarck, saa maa man rigtignok sige: Ak, hvor forandret! Han er en lille, bitte, mager Mand og kan næppe sidde oprejst. I den korte Tid, han sad ved Ministerbordet i Landdagen, faldt han tilbage i Stolen og sad med halvt lukkede Øjne. Og den lillebitte Tale, han holdt, læste han

op fra Papiret. Han er aabenbart led og ked af det hele. Derimod gør Bötticher et godt Indtryk, en høj kraftig Skikkelse med markerede Træk og en overordentlig stor Arbejdsevne, dertil et aabent, ærligt Blik, fri for al diplomatisk Snedighed og Snuhed. Skønt jeg har megen Antipati imod Miquel, er der dog noget tiltalende ved ham. Der er en Skælm i hans Øje og et godmodigt Smil om hans Mund, som virker behageligt. For Tiden er han Ministeriets Hoved.“

„Jeg skriver fra min Plads i Landdagen. Forhandlingerne er kedelige, og Emnerne er kedelige. Ved min venstre Side sidder *Rickert* og læser et Stenogram. To Bænke længere nede lige foran mig sidder *Gustav* og *Worzewski* og driver Løjer med Dr. Wedekamp. Atter en Bænk længere nede til venstre for mig sidder *Eugen Richter*. Han har talt 2 Gange og kaster Hovedet tilbage lidt skævt til højre Side, mens han sidder og hører paa Modstanderne. Han er af dem, der arbejder. Han kommer kun her i Landdagen, naar han vil tale, og er ikke ledig et Minut. Interesserer Forhandlingerne ham ikke, griber han Pennen for at skrive. Bag Richter staar tre mere fremtrædende Landdagsmænd: Dr. *Sattler*, Dr. *Krause* og *Friherre v. Zedlitz* i livlig Samtale, og saaledes ser man samtalende Grupper rundt om i Salen. Samtalerne bliver højere, efterhaanden som Forhandlingerne bliver kedeligere. Det høres, som naar Børn læser over deres Lektier i en Landsbyskole, eller som naar man hører et Tærskværk arbejde lidt paa Afstand. Gennem denne dumpe Larm hører man kun af og til et enkelt Ord. Stenograferne lader Pennen løbe hen over Papiret, Tjenere løber hen ad de tæppebelagte Gange, og paa Præsidentstolen dukker *Friherre v. Heeremanns* fine Ansigt frem.“

„Jeg har den Tilfredsstillelse, at jeg om Morgenen er blandt de første i Landdagens Læsesal. Der møder jeg de flittigste Folk. Gamle *Hobrecht*, som jeg i Dag vekslede nogle Ord med, i sin Tid Bismarcks Finansminister, en

fin og fornem gammel Mand og den lille Hr. v. *Heydebrand u. d. Lasa*, Junkernes Fører, som af en konservativ Repræsentant at være ikke er saa ueffen. Om Aftenen er jeg ligeledes blandt de sidste i Landdagen, fordi jeg ikke knejper. Da sidder de gamle katolske Præster i de magelige Stole og døser over deres kære Partiblade, til Aviserne sagte glider ned, og Øjnene lukker sig.“

„Vi er ved at forberede en stor Aktion imod Lindemann. Han har overtraadt baade den preussiske Forfatning og Rigsforfatningen ved at indlede Sag og foretage Husundersøgelse hos Gustav Johannsen og mig, mens Rigsdagen og Landdagen er samlet. Efter Samraad med *Lenzmann* og gamle *Schmieder*, der jo er meget kyndige Jurister, har Gustav nu i Gaar været hos Justitsministeren og klaget. Ministeren bad ham om et Par skriftlige Linier, saa vilde han straks skride ind.“

„I Gaar har jeg skrevet en lang Beretning til Kapt. *la Cour*, Lyngby, som Præsident for Landhusholdningsselskabet, respektive den danske Regering, og fremsat Forslag til Paavirkning af den offentlige Mening i Tyskland i en for Udførsel af dansk Kvæg gunstig Retning. Hvis mit Forslag tages til Følge, vil jeg nok faa en Del at gøre med den Sag, men saaledes, at jeg bliver staaende bag Kulisserne.“

„Jeg skal i Dag eller i Morgen have en lang Samtale med Eugen Richter om Karantæneanstalterne etc. Jeg korresponderer med Statskonsulent Arup om Sagen, Wolff, Gammelgab har henvendt sig til mig i denne Anledning.“

„Jeg har i denne Tid store Planer ikke blot hjemme, men langt ud over Nordslesvigs Grænser. Jeg har jo nu faaet faste Forbindelser i Polen, Finland, Elsas-Lothringen og haaber inden ret længe ogsaa at kunne knytte personlige Forbindelser med Tjekkerne i Bøhmen. De Impulser, jeg selv modtager gennem disse Forbindelser, har givet mine Tanker om europæiske Nationalitetskongresser og et fælles Tidsskrift for alle undertrykte Nationaliteter fast Form,

og jeg propaganderer nu bevidst og planmæssigt for det, men jeg maa atter og atter beklage, at mit Kendskab til andre Sprog er saa mangelfuldt. Det er den værste Hindring for Arbejdet udadtil. Jeg søger at bøde derpaa ved dagligt at læse engelske og franske Blade.“

Den første Dag, jeg var i Landdagen, var et af Gustav Johannsen stillet Forslag sat paa Dagsordenen. To af vore Modstandere fra Hertugdømmerne stod paa Talerlisten. Efter Samraad meldte jeg mig til Ordet for at imødegaa dem. Et Forslag om at slutte Debatten efter at Gustav Johannsen og hans bitre Modstander, Landdagsmand Jürgensen fra Husum, havde talt, blev imidlertid vedtaget. Forretningsordenen haandhævedes skarpt. Det var ikke muligt for mig senere at faa Ordet i denne Samling.

I de følgende Samlinger havde jeg gentagne Gange Ordet. Det faldt mig ikke vanskeligt at vinde Husets Øre. Men Sproget voldte mig i Begyndelsen mange Vanskeligheder. Efterhaanden gik det lettere, men helt blev de aldrig overvundet. Det er ikke saa let at tale paa et fremmed Sprog i en stor, tildels fjendtligsindet Forsamling under Forhold, hvor hvert Ord straks bliver nedskrevet af Stenograferne, og det ukorrigerede Stenogram benyttes til Angreb. Man føler sig desuden som Taler i en Spændetrøje. Sproget bliver underligt fattigt. Skriftsprog, Ordsprog, Fyndord af Digterværker m. m., som ofte kan udtrykke en Tanke mere rammende og gøre Talen mere livlig, melder sig paa Modersmaalet, og man tør ikke anvende dem af Frygt for at støde an imod Tilhørernes vante Sprogbrug. Man er som en Fugl, der har faaet Vingerne klippet. Lidt efter lidt gaar det saa bedre. Man tilegner sig en vis parlamentarisk Jargon. Vingerne vokser atter ud. Men fuld Flyvefærdighed opnaar man aldrig, naar man ikke er særlig sproglig begavet.

Med Gustav Johannsen havde jeg staaet i fortroligt Samarbejde en halv Snes Aar, før jeg blev Landdagsmand. Vi var gode Venner, og jeg har haft megen Glæde og rigt Ud-

bytte af vort parlamentariske Samarbejde. I „Fra Kamp-aarene I“ har jeg skildret Gustav Johannsen baade som Par-lamentariker og som den underligt, rigt udstyrede Person-lighed han var. Det skal jeg derfor ikke her komme nær-mere ind paa.

I de henved syv Aar, vi sad sammen i den preussiske Landdag, boede vi altid i det samme Hotel. Vi drak i Fæl-lesskab vor Morgenkaffe, mens vi læste vor Post og drøf-tede de sidste Nyheder hjemmefra. Op paa Formiddagen fulgtes vi ad til Landdagen, hvor vi sad ved Siden af hin-anden. Landdagens Møder begyndte Kl. 11, Rigsdagens først Kl. 1. Ved den Tid gik Gustav Johannsen i Reglen til Rigsdagen for at varetage sit Rigsdagsmandat. Naar Møderne var forbi, mødtes vi i en Café „Unter den Lin-den“, hvor vi læste de danske Hovedstadsblade ved en Kop Kaffe. Derefter gik jeg gerne hjem for at arbejde, da jeg havde meget at bestille, mens han efter Aftale mødtes med sine parlamentariske Venner. Ud paa Aftenen traf vi for det meste atter hinanden ved de Frisindedes Stambord, hvorfra vi fulgtes hjem til vort Hotel. Et Par Gange om Ugen samledes vi med en større Kreds af frisindede Par-lamentarikere til Middag paa en Vinrestauration, hvor vi tilbragte nogle fornøjelige Timer i godt Selskab.

I politiske Spørgsmaal var der sjælden Meningsforskel mellem os. Vi havde fuld Tillid til hinanden og stod Side om Side under alle indre Brydninger i Nordlesvig. *Fr. v. Jessen*, som i disse Aar gentagne Gange besøgte os i Ber-lin, gengav sit Indtryk af os og vort gode Samarbejde i en Artikel i „Nationaltidende“, hvoraf jeg tillader mig at citere følgende Afsnit:

„Gustav Johannsen og H. P. Hanssen repræsenterer Søn-derjylland i det preussiske Parlament sikkert saa heldigt og i hvert Fald saa dygtigt, som det er muligt. De staar hin-anden nær trods deres individuelle Forskelligheder, de er gennemtrængt af samme Aand og Opfattelse, og de for-ener med den gensidige Respekt for hinanden et naturligt

og oprigtigt Venskab. Alle vi, der er Danske, hvor vi end har vort Hjem, hvilket end det Flag er, hvorunder vi lever, kan i Sandhed være stolte over at vide os repræsenteret hos og midt i en fremmed Nationalitets lovgivende Forsamling af disse to brave, dygtige og kloge Mænd. Hvis det ikke blev et for optimistisk Billede at tegne af vor egen Nation, saa vilde jeg sige, at netop Gustav Johannsen og H. P. Hanssen i Forening dannede en fuldgyldig Type paa det bedste og værdifuldeste i den. Thi disse to Personligheder ejer som mest fremtrædende Egenskaber en naturlig inderlig Kærlighed til dansk Sprog, Kultur og Nationalitet, Jævnhed i Væsen og Tankesæt, sund Sans, Ro, Alvor og Lune og endelig den sejge Energi og det aabne Mod, som har været det danske Folks Erstatning for den Svaghed, der blev Følgen af dets Lidenhed.“

POLAKKERNE

I Efteraaret 1896 blev jeg indbudt til en parlamentarisk Aften hos Rigskansleren, den gamle Fyrst *Hohenlohe*. Da jeg ikke før havde deltaget i den Slags Sammenkomster, følte jeg mig trykket af, at Gustav Johannsen, min sikre Vejleder i alt, hvad der stod i Forbindelse med parlamentarisk Virksomhed, var fraværende, men jeg modtog alligevel Indbydelsen.

Gæsterne samledes ved Nitiden. Vi blev modtaget af den gamle Fyrste, som saa underlig træt, aandsfraværende og affældig ud. Derefter fordelte vi os i de pragtfulde Festsale. Jeg var endnu fremmed i disse Omgivelser. Men valgt midt i Valgperioden ved et Suppleringsvalg frembød jeg som „ny Mand i Parlamentet“ en vis Interesse. Forskellige Kolleger gav sig straks i Lag med mig, og jeg mærkede hurtigt, at man havde Lyst til at føle mig paa Tænderne.

Midt i Spisesalen var der opstillet en vældig Buffet med udsøgte kolde Retter. Efter at have forsynet sig der trak Gæsterne sig tilbage til Sideborde i de tilstødende Sale, hvor Tjenerne saa serverede Rødvin, Rhinskvin og Champagne. To ansete Parlamentarikere, Føreren for „Freisinnige Vereinigung“ *Heinrich Rickert* og en af Centrums Førere, Vicepræsident i Landdagen Dr. *Porsch*, som begge havde været paafaldende venlige imod mig, magede det nu saaledes, at jeg fik Plads imellem dem, omgivet af andre fremstaaende Parlamentarikere.

De førte straks Samtalen ind paa Nordslesvig og begyndte at udfritte mig. Jeg maatte gøre Rede for vor nationale Stilling og for mit personlige Standpunkt. Jeg er-

klærede, at vore Ønskers Maal var Nordslesvigs Genforening med Danmark, men at vi stod paa Forfatningens Grund og førte den os paatvungne Forsvarskamp for vort Modersmaal og vor nedarvede danske Nationalitet indenfor Lovenes Ramme. De betegnede Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark som helt udsigtsløs, men anerkendte Forsvaret af vor nedarvede Nationalitet som berettiget. Alt imens tilskyndede de mig til at drikke og sørgede omhyggeligt for, at mit Glas altid var fuldt af den skummende Champagne. Jeg mærkede, at jeg nu maatte være paa min Post og nøje veje mine Ord.

De opfordrede mig indtrængende til aabent at give Afkald paa enhver Tanke om Nordslesvigs Afstaaelse til Danmark. I saa Fald vilde de Partier, som de repræsenterede, kraftigt understøtte alle vore kulturelle Bestræbelser. De tvivlede ikke om, at Regeringen saa vilde opgive al Tvangsgermanisering og tilstaa os fuld Kulturfrihed. Jeg svarede: Begynd dermed! Skab atter taalelige Forhold i Nordslesvig. Indfør atter Modersmaalet som Undervisningssprog i vore Skoler. Giv os atter Ret til at bruge det overfor Administrationen og i Retssalen. Stands Udvisningerne. Giv Optanterne Adgang til Naturalisation. Før kort sagt et liberalt, human og retfærdigt Regimente; saa vil der udvikles en Atmosfære, som muliggør videregaaende Forhandlinger.

De replicerede, først halvt skæmtende, men efterhaanden meget nærgaaende. Samtidig klinkede de flittigt med mig og kappedes om at fylde mit Glas paany, inden det endnu var halvtømt. Jeg mærkede Hensigten og blev forstemt. Mismodig brød jeg op og drev ind gennem de tilstødende Sale, hvor Gæsterne grupperede sig. Underholdningen var meget livlig. Jeg følte mig ene og forladt. Da lød der pludseligt et skarpt: „Reichsfeind hier!“ Jeg standsede med et Ryk og saa mig forbavset om. Inde i den dybe Vinduesniche sad en halv Snes Polakker bænkedes saaledes om et Bord, at de dannede en sluttet Kreds. Formanden for den

polske Fraktion i Landdagen, *Motty*, som førte Forsædet, rejste sig og vinkede ad mig. Da jeg kom nærmere, bød han mig Velkommen blandt Nationalitetsideens Forkæmpere og bad sine Landsmænd om at rykke sammen, saa jeg kunde faa Plads ved hans Side. Jeg takkede glad overrasket, satte mig hos ham og tilbragte derefter et Par meget fornøjelige Timer med mine polske Kolleger. *Motty* aabnede siddende Talernes Række og opfordrede os til at tømme vort Glas paa den nationale Sags Sejersgang. Dermed var Tonen anslaaet. Dr. v. *Jazdzewski*, Hr. v. *Czarlinski* og andre fulgte i hans Spor. *Motty* fortalte mig, at han i sin Ungdom ofte havde været Gæst i Palæet, som den Gang tilhørte Fyrst *Radziwill*. I Salen, hvor vi sad, havde han som Student ofte danset med unge polske Damer. Da han senere som Parlamentariker kom til Berlin, residerede *Bismarck* i Palæet. Tiderne skifter. Stemningen blev efterhaanden meget livlig. Gæster, som passerede forbi vort Bord og saa, at vi var meget oprømte, anede, hvad der foregik, men vi var udenfor deres Kontrol. Velsindede Kolleger smilte og nikkede til os. Altskyerke tilkastede os mistænksomme, nogle ligefrem hadefulde Blikke. Men vi festede roligt videre.

Jeg sluttede den Aften Venskab med *Motty*. Efter Midnat forlod jeg Palæet sammen med ham og hans Svigersøn Hr. v. *Cegielski*. Vi gik efter *Mottys* Forslag over i „Hotel Kaiserhof“ for at drikke en Kop Kaffe, inden vi gik hjem. I Caféen tog han mig med hen i en afsides Krog og sagde til mig: „Før vi skilles, vil jeg dog endnu i al Fortrolighed meddele Dem en stor Glæde, som jeg har haft i disse Dage. Som De vil have set af Bladene, har to østerrikske Ministre *Badeni* og v. *Gulochowski* været her i Berlin i officielt Ærinde. Skønt de selvfølgelig som alle udenlandske Statsmænd, der gæster Rigshovedstaden, var under stadig Observation af det hemmelige Politi og vidste dette, glædede de mig med et Besøg. Under dette fik jeg Lejlighed til at overbevise mig om, at de begge er fuldtro Polak-

ker! Skønt jeg aldrig har tvivlet om deres nationale Sindelag, er jeg dog henrykt over, at de overfor mig har udtalt sig som varmtfølende polske Patrioter, der deler alle polske Fædrelandsvenners store Fremtidshaab.“ — Den stilfærdige og ellers ordknappe Motty gav mig ikke blot dermed et rørende Bevis paa sin personlige Tillid, men tillige et overordentlig interessant Indblik i Polakkernes Sammenhold ud over Statsgrænserne.

Da jeg kom ind i Landdagen, var Polakkerne i Posen og Vestpreussen næsten udelukkende repræsenteret af adelige Godsejere og høje katolske Gejstlige. I Rigsdagen var de repræsenteret af 1 Prins, 2 Fyrster, 1 Greve, 1 Baron, 11 adelige og kun 3 borgerlige Rigsdagsmænd, i Landdagen af 10 adelige og 7 borgerlige Landdagsmænd. I Herrehuset, Landdagens første Kammer, havde Overhovederne for 6 højadelige polske Slægter livsvarigt Sæde. Ialt havde Polakkerne saaledes den Gang over 40 parlamentariske Repræsentanter i Berlin.

Øvreschlesien, som i henved 700 Aar havde været adskilt fra det polske Rige, var den Gang endnu udelukkende repræsenteret af tysksindede, men polsktalende Katholikker, som sluttede sig til Centrum. Med dem stod vi paa en god Fod. De hævdede, skønt tysksindede, Modersmaalets Ret i Kirke, Skole og Retssal, og var altid villige til at støtte vore Forslag i den Retning. Med *Korfanty* kom i 1904 den første polske Repræsentant fra Øvreschlesien til Berlin. I Landdagen fik han anvist Plads ved Siden af mig. Folkevækkelsen i Øvreschlesien, fremkaldt af det preussiske Voldsregimente, skred hurtigt fremad. Ved Verdenskrigens Udbrud havde Øvreschlesien 5 polske Repræsentanter i den tyske Rigsdag.

I Rigsdagens og Landdagens Restaurationer havde Polakkerne deres egne Borde. Udenfor Tingene dannede de en sluttet Kreds. Indbyrdes talte de i Reglen kun Polsk. Selskabelig set kom vi derfor ikke meget sammen med dem. Men i Tingene var der god Lejlighed til at udveksle Me-

ninger. Vi lærte gensidig meget af hinanden. Ofte stod vi Side om Side under Debatten. Aldrig bad vi dem forgæves om Støtte.

Naar jeg i den gamle Landdagsbygning, hvor vi sad Side om Side med Polakkerne, opsøgte min Plads, plejede deres betydeligste Parlamentariker, den myndige Provst v. *Jazd-zewski*, altid at hilse mig med et varmt Haandtryk og Spørgsmaalet: „Hvordan staaer det til i Danmark i Dag?“

Stiftsprovst, Professor og pavelig Husprælat Dr. v. *Jazd-zewski* var vor Velynder og stillede altid beredvillig sin rige, parlamentariske Erfaring til vor Raadighed. Uden Opfordring varetog han myndigt vore Interesser, naar vi ikke var tilstede. Han optraadte altid som vor politiske Ven og Kampfælle.

Hr. v. *Jazdzewski* havde taget den theologiske Doktorgrad i München, været Præst ved Domkirken i Warschau, apostolisk Missionær i England, Professor i Warschau og Prælat i Rom, hvor han udgav sine første theologiske Værker. Ind imellem havde han foretaget lange Rejser gennem de fleste Lande i Europa. Efter Erkebiskop Florians Død var han selvskreven til hans Efterfølger som Erkebiskop i Posen, men den preussiske Regering nedlagde Indsigelse imod hans Valg.

I Parlamenterne havde Hr. v. *Jazdzewski* i Aarenes Løb vundet en betydelig Position. Naar han traadte ind i Tinget, vakte han altid Opmærksomhed. Der aabnede sig hurtigt Vej, hvor han vilde frem. Fra alle Sider hilstes han med velvillige Smil, som stundom kunde være underligt parrede med mistroiske Blikke. Med et djærvt Haandtryk, et fortroligt Spørgsmaal, et skæmtende Ord, en sarkastisk Bemærkning, noterede han sin Ankomst til de Medlemmer, han passerede paa sin Vej, og dermed klarlagde han til lige kort og knap, paa hvad Fod han ønskede at staa med dem. Overfor Ministrene og de høje Embedsmænd i Ministerierne havde han i Tinget sit eget Frisprog. Høfligt buk-

kende tilkastede han dem sine vittige Bemærkninger, som i Reglen ramte føleligt, men i samme Nu plejede han at tage Brodden af dem med et Smil, som ingen kunde modstaa. Formelt set korrekt og hensynsfuld var hans Tale alligevel bidende hvas. Der opstod Uro ved Regeringsbordene, og før han sluttede, havde en Minister eller to i Reglen meldt sig til Ordet. Hr. v. Jazdzewski forlod saa kun Talerstolen for at postere sig lige foran Taleren, hvem han med sit særegne magtfulde Smil tvang til langt større Hensynsfuldhed, end der paa Forhaand var ham tiltænkt. Ingen forstod bedre at krydre Debatten med morsomme, spydige, altid sikkert rammende Tilraab. Under de heftigste Angreb kunde han med beundringsværdig Sikkerhed gribe Øjeblikket og i et Nu vende Latteren mod sine Modstandere. Ofte har han paa den Vis ydet os nordslesvigske Repræsentanter værdifuld Støtte i kritiske Øjeblikke.

Ved Siden af Dr. v. Jazdzewski sad Dr. *Szuman*, over hvem der endnu laa Glans fra Opstanden i 1848, da han var Revolutions-Komiteens Sekretær. Henved halvfems Aar gammel tog han ikke længere Del i de parlamentariske Kampe, men hans dybe, sorte Øjne lynede endnu med Ungdommens Glans, naar Polakkerne blev angrebet, og heftige lidenskabelige Tilraab viste da, at han endnu var besjælet af Aanden fra Ot' og Fyrre.

Hr. v. *Czarlinski* var en gammel Hugaf. Altid kamplysten og kampberedt og knyttet til os med stærke Venskabsbaand har han i Aarenes Løb slaaet mangt et Slag for os. Hr. v. *Czarlinski* var Repræsentant for den Del af Polen, som man nu kalder „Den polske Korridor“. Denne Landsdel har altid været repræsenteret af Polakker i den tyske Rigsdag og den preussiske Landdag. Blandt Repræsentanterne herfra var Professor, Lic. theol. *Neubauer*, trods sit tyske Navn en varmtfølende Polak, som jeg ikke kunde møde, uden at han indledte en Samtale om de nationale Forhold med at byde mig en Pris af sin store Sølvsnustobaksdaase. I Landdagen repræsenterede han bl. a. det ver-

densbekendte Badested *Zoppot*, som nu hører til Fristaten Danzig.

Til vore særlig gode Venner hørte ogsaa pavelig Konsistorialraad Dr. v. *Mizerski*, en lille ilter Herre, som stærkt interesseret i vore Forhold søgte vort Selskab, naar Lejlighed tilbød sig. Dette førte til, at jeg en Dag maatte *faste* med ham. Jeg kom ind i Landdagens Restauration for at spise. Dr. v. *Mizerski* sad ene ved det polske Bord. Næppe havde han faaet Øje paa mig, før han rejste sig og bad mig tage Plads ved hans Side. Menuen lød paa Suppe, Fisk, Steg og Dessert. Efter at Suppen var serveret, bragte Tjeneren mig Røræg i Stedet for Fisk. Jeg spurgte: Hvorfor? Da rejste den pavelige Konsistorialraad sig og sagde højtideligt: „Undskyld, Hr. Kollega, det er Fredag i Dag og dermed *Fastedag* for os Katholikker. Paa *Fastedagene* maa vi ikke spise *baade* Fisk og Kød, men kun en af Delene. Røræg er derfor et Surrogat, som vi faar i Stedet for Fisken, og da De sidder ved vort Bord, er Tjeneren gaaet ud fra, at De er Katholik.“ Efter at have faaet disse Oplysninger erklærede jeg mig villig til at faste med Konsistorialraaden, og vi krydrede saa *Fastespiserne* med et Glas Rhinskvin.

Til den aristokratiske Fløj hørte Grev v. *Brudzewo-Mielzinski* og Hr. v. *Dzembowski-Pomian*, Advokat ved Overlandsretten i Posen, som bl. a. førte Forsvaret i den store polske Skoleproces, da 120,000 polske Skolebørn i 1906 strejkede, fordi de ikke fik Religionsundervisning paa Modersmaalet.

Grev *Mielzinski* havde studeret i München, været Kunstmaler og aktiv preussisk Kyrasserofficer, før han overtog sine Godser. Nogle Aar før Verdenskrigen ramtes han af en tragisk Skæbne, idet han i et Raserianfald dræbte sin Hustru, som han greb i Utroskab. Efter Drabet meldte han sig til Politiet og nedlagde sit Mandat. Omstændighederne, hvorunder Drabet skete, var af en saadan Art, at han fik en forholdsvis mild Straf. Inden Verdenskrigen udbrød,

var han atter paa fri Fod. Han blev indkaldt som Reserve-officer, søgte Døden paa Valpladsen, og — var en af de første preussiske Officerer, som for udvist Tapperhed blev dekoreret med Jernkorset af 1. Klasse! Da Krigen var endt, dukkede han op under et falsk Navn i Øvreschlesien som Øverstkommanderende under den af *Korfanty* rejste Opstand imod Preusserne.

Pavelig Kammerherre, Provst *Wawrzyniack* førte en ret ubemærket Tilværelse i Landdagen, hvor han meget sjældent tog Ordet. Men faa Polakker har sat dybere Spor i det polske Folks nyere Historie end denne stortskaarne, myndige og handlekraftige Prælat. *Wawrzyniack* var Leder af de forenede polske Andelsselskaber og beherskede dermed det polske Pengevæsen. Under hans kloge, overlegne og maalbevidste Ledelse har Polakkerne op imod Verdenskrigen fejret store Triumfer paa de økonomiske Omraader, fremfor alt under *Kampen om Jorden*. Personlig har jeg ikke været meget i Forbindelse med ham, thi stærkt optaget af sit omfattende Arbejde indenfor Andelsbevægelsen, opgav han tidlig sin parlamentariske Virksomhed, men han er desuagtet den af mine polske Kolleger, som jeg har lært mest af.

I et Brev hjem skriver jeg i 1897: „I Gaar spiste jeg sammen med Hr. *v. Szaniecki* og tilbragte derefter Aftenen sammen med ham. Han opfordrede mig til at rejse til Posen for paa Stedet at studere deres nationale Arbejde. Han vil give mig Anbefalinger med til deres ledende Mænd. Hans Svoger er Sekretær for *Marzinkowski-Foreningen*, hvis Virken jeg er meget optaget af. Foreningen afholder Bestyrelsesmøder hver 14. Dag. Den raader over betydelige Fonds og har en Aarsindtægt af ca. 100,000 Mark. Direktøren for den polske Redningsbank er hans intime Ven, som han særlig vil anbefale mig til. Banken arbejder med en Aktiekapital paa 3 Millioner og driver Ejendomsudstykning i stor Stil. Jeg fik atter et stærkt Indtryk af Polakkernes Arbejde, deres vidtgaaende Forbindelser og

deres Magt. De har over 40 Repræsentanter her i Berlin, 20 i Rigsdagen, 17 i Landdagen og 6 i Herrehuset. Gennemgaaende er det fremragende Gejstlige eller høje Adelige. De er anderledes rustede end vi, som fra smaa Forhold maa kæmpe os frem. Szaniecki's Fader var Godsejer. Fra han var 9 Aar gammel, blev der talt fransk med ham i hans Hjem. Der blev holdt fransk Gouvernante, og Forældrene talte fra den Tid af kun fransk med Børnene. Derefter blev han tysk Student og tog tysk juridisk Eksamen. Han tænkte paa at blive Dommer, men Vejen blev af politiske Grunde spærret for ham. Saa blev han Godsejer, men under Landbrugskrisen havde han maattet opgive sit Gods.“

Hr. v. Szaniecki interesserede mig, og vi tilbragte stundom Aftenen sammen. Han betragtede sig selv som Repræsentant for et *synkende*, Jøderne som Repræsentanter for et *opstigende* Samfundslag. Derfor var han bleven Antisemit. Sin Uvilje overfor Jøderne gav han ofte drastisk Udtryk. „Til Bønderne paa min Faders Gods,“ fortalte han mig en Gang, „kom der en gammel Jøde ved Navn Moses Pis, som opkøbte Klude og Ben. Hans Søn, som jeg den Gang kendte, kom i Handelslære og er senere bleven Korngrosserer i Posen, hvor han har taget Navneforandring og kalder sig Moritz Wasserfall, Sønnesønnen er bleven uddannet i Bankfaget og er nu Bankier i Paris. Han har atter taget Navneforandring og kalder sig Mourice de la Fontaine.“ Som Modsætning hertil nævnte han Medlemmer af den polske Højadel med straalende Navne, som nu under Landbrugskrisen i Firserne var nedsunken i Fattigdom. Som Antisemit stod han iøvrigt ene blandt Polakkerne, der altid har udmærket sig ved Tolerance.

Under en Debat i 1898 om en Bevilling paa 100 Millioner Mark til Opkøb af polske Ejendomme rettede en konservativ Landdagsmand, Landraad *v. Gerlich*, et voldsomt Angreb imod Polakkerne. „Deres Vaaben er snigende, skurkagtig Gift,“ sagde han bl. a. *Motty* opfordrede ham straks til at tage disse fornærmelige Ord tilbage. Det næg-

tede han. Saa sendte Motty ham samme Aften en Udfordring paa Pistoler. Da jeg traadte ind i Landdagen næste Dag, meddelte Hr. v. *Czarlinski* mig, at han og tre andre polske Landdagsmænd vilde udfordre Hr. v. Gerlich i Dagens Løb. Hvis Motty faldt i Duellen, skulde han tvinges til at kæmpe videre, indtil han selv laa paa Valen. Hvor alvorligt Motty tog Sagen, fremgik af, at han straks havde telegraferet efter sin Kone for at tage Afsked med hende. Op ad Dagen mødte jeg dem i Byen. Hr. v. Gerlich blev imidlertid mør, da han i Dagens Løb yderligere modtog fire Udfordringer. Nogle høje katholske Gejstlige blev tilkaldt som Mæglere. Efter deres Forslag erklærede han sig villig til at tage de fornærmelige Ord tilbage og gøre Polakkerne en Undskyldning fra Landdagens Talerstol, hvis de tog deres Udfordringer tilbage. Det gik de ind paa. Hr. v. Gerlich gjorde Afbigt fra Landdagens Tribune, og Duellerne bortfaldt.

Men det var ikke sidste Gang, Polakkerne skaffede sig Respekt i Tinget ved at udfordre Modstandere paa Pistoler, naar de vægrede sig ved at tage ærekrænkende Beskyldninger tilbage.

SAMARBEJDE MED A. D. JØRGENSEN

Med Rigsarkivar *A. D. Jørgensen* stod jeg i disse Aar i meget intimt Samarbejde. De nystiftede sønderjydske Hjælpeforeninger „4 S“ og „To Løver“ havde nedsat et Fællesudvalg med A. D. Jørgensen som Formand. Jeg havde allerede tidligere under mit Ophold i København vundet hans Tillid. Nu traadte han i livlig Forbindelse med mig for stadig at være vel underrettet om Stillingen, især om det kulturelle Arbejde i Sønderjylland.

Det er næppe en Overdrivelse, naar jeg siger, at der paa dette Tidspunkt, hvor jeg som Sekretær for Vælgerforeningen havde vidtstrakte Forbindelser over hele Nordslesvig, endvidere var Medlem af Sprogforeningens og Skoleforeningens Bestyrelser og gennemkrydsede Landet paa Foredragsrejser, næppe var nogen Sønderjyde, der havde bedre Overblik over Stillingen i sin Helhed.

Naar jeg kom til København, stod A. D. Jørgensens Hus mig altid aabent. I Rigsarkivet var Embedsmændene anvist til altid at give mig Adgang til hans Kontor. Naar han om Sommeren gæstede sit Barndomshjem i Graasten, plejede han altid at aflægge mig et Besøg i Sønderborg og senere i Aabenraa. Vore Forhandlinger førtes saaledes i stor Udstrækning mundtlig, men vi stod desuagtet i meget livlig Korrespondance.

I 1888 drejer Korrespondancen sig mest om Startningen af „Sønderjydske Aarbøger“, hvoraf jeg vel var den ansvarshavende, men A. D. Jørgensen uden at træde frem for Offentligheden den altid virksomme indflydelsesrige Medredaktør. Efter hans Død traadte to unge Historikere,

Dr. *M. Mackeprang* og Dr. *Aage Friis* i hans Sted ind som kongerigske Medredaktører af „Sønderjydske Aarbøger“. Vort Samarbejde førte til personligt Venskab og udviklede sig i Aarenes Løb, saa det kom til at spænde over mange andre Omraader. Det vil jeg i næste Bind komme nærmere ind paa.

Efter A. D. Jørgensens Død viste hans Arvinger mig den Opmærksomhed at sende mig mine Breve til ham fra 1888 til hans Død i 1897 tilbage. Ved at aftrykke et Uddrag af disse Breve kan jeg bedst give Læserne et Indtryk af vort Samarbejde og tillige af mit Arbejde i disse Aar.

6. Juni 1889. „Optantsagen tildrager sig almindelig Opmærksomhed. Der indgives daglig Ansøgninger. Endnu har ingen faaet Svar. Dreven af en instinktmæssig Følelse arbejder jeg paa Indgivelsen af Masseansøgninger, men alt er fremdeles roligt fra Regeringens Side. I de sidste Maaneder har ingen modtaget Svar. Ved man i København, om det i Øjeblikket er heldigt at indsende Masseansøgninger? Hvis det efter mere indsigtfulde Folks Mening er galt, bør man snarest muligt tilraabe os et Holdt!“

11. Februar 1890. „Hvad Hjemmeundervisningen angaar, viser de Erfaringer, der hidtil er gjort med Kasper Jensen, at Arbejdet bærer gode Frugter. — — — Hoslagte Brev fra Frøken *Henriette Gubi* viser, at hun ogsaa gerne vil i Arbejde. Jeg foreslaar, at der bevilges hende en Løn af 300 Kr. aarlig. Hun skal ligeledes yde sit Arbejde uden andet Vederlag end frit Ophold.“

1. Marts 1890. „Valget gik, naar anden Kreds undtages, ret heldig. Tilvæksten i de danske Stemmer er omtrent lige saa stor som Tilgangen af valgberettigede Borgere. Fjerde Kreds har haft betydelig Fremgang. Jeg har før Valget rejst en Del i den østlige Del af Tønder Amt og faaet et langt bedre Indtryk af vor Modstandskraft i disse Egne, end jeg havde ventet.“

12. Januar 1891. „Det bedste, der for Tiden kan meddeles herovre fra er, at Regeringen fremdeles i stor Udstræk-

ning meddeler danske Undersaatter preussisk Borgerret. Efter de hidtil gjorte Erfaringer faar kun ca. 5 % Afslag paa deres Ansøgninger, deraf atter en Del, fordi der er Udsigt til, at de vil falde Fattigvæsnet til Byrde. Forretningsgangen er fremdeles meget langsom, thi de underordnede Forvaltningsembesmænd arbejder med Modvilje og gør, hvad de kan, for i det mindste at forhale Optagelsen. Der klages endvidere fremdeles stærkt over den langsomme Forretningsgang i Kongeriget. Det tager i Reglen over 2 Maaneder at blive løst af det danske Undersaatsforhold og ikke faa har Ubehageligheder af den Grund. Særlig nu da Minister *Herfurths* Stilling er vanskelig, og der gaar Rygter om hans Tilbagetræden paa Grund af hans Sammenstød med de konservative Partier, er det af yderste Vigtighed for os, at Optanternes Ansøgninger om Løsning af dansk Undersaatsforhold hurtigst muligt bliver ekspederet i Kongeriget. Af betydeligere Mænd i Sundeved har *P. Philipsen*, Skelle, nu Udsigt til at blive preussisk Borger. Men hans Ansøgning har ligget i over 8 Uger i København, og imens arbejder Hjemmetyskerne utrætteligt.“

29. Januar 1891. „Jeg vil undersøge og derefter stille Forslag om, hvad der endnu savnes i *Bogsamlingen i Flensborg*. Jeg antager, at det nærmest vil være nyere historiske og statistiske Værker. Jeg har allerede en Liste liggende over Bøger, som jeg vil foreslaa anskaffet, men ønsker endnu at supplere den, inden jeg tilsender Dem den.

Med *Læsekredsene* gaar det ikke saa godt, som det burde. Fejlen ligger nærmest i, at de er for store. Det medfører nemlig Vanskeligheder, baade med Hensyn til Valg af Bøger og særlig med Hensyn til Cirkulationen. Læsekredsen i Sundeved, som med henvend 60 Medlemmer vistnok er den største, vil fortsætte paa den gamle Vis i Vinter, men til næste Efteraar vil den sandsynligvis blive omorganiseret. Læsekredsene i Nordborg og Bovlund arbejder vistnok bedst for Tiden. De er ikke saa store og har derfor heller ikke saa mange Vanskeligheder at kæmpe med.

I Aar er der særlig kommet Fart i *Foredragsforeningerne*, og det har sine gode Sider, da det i høj Grad fremmer Samfundslivet og i det Hele giver større Fart i den nationale Bevægelse. Jeg har aldrig haft bedre og taknemmeligere Tilhørerkredse, end dem jeg har talt til rundt omkring i Nordslesvig denne Vinter. Møderne har aldrig tidligere været saa godt besøgt. Sangen aldrig saa fuldt tonende og Ørerne aldrig saa opladt. Det viser sig klart, at det stærke Tryk fra oven føles dybt, langt dybere, end man ved en overfladisk Betragtning er tilbøjelig til at tro.

Ved Siden af Foredragsforeningerne blomstrer især *Dilettantselskaberne* for Tiden, og de gør megen Gavn i national Henseende. Evnen svarer langt fra altid til Viljen, men Tilskuerne morer sig altid godt, selv naar Spillet faar en betænkelig Lighed med Opførelsen af „Pyramus og Thisbe“ i en Skærsommernatsdrøm.

Jeg arbejder for Tiden paa en Pjece om „Forenings- og Forsamlingsretten“, som jeg udarbejder paa Grundlag af ansete tyske Værker. Den skal indeholde Lovens vigtigste Bestemmelser, kommenteret med Retskendelser, som fortolker dens mange svævende Udtryk.“

18. Maj 1891. „Siden Mødet i København har jeg været optaget af de *kirkelige Valg*. De har vel af Avisen set, at vi har sejret i Aabenraa, Gammel Haderslev og flere Landdistrikter, som var stærkt truede, ja endog erobrede af Tyskerne. I det Hele er vor Stilling bleven betydelig forbedret i de kirkelige Repræsentationer. Paa Aabenraa Provsti-Synode har vi nu atter Flertallet.

Den Sag, der i den sidste Tid især har sysselsat mig, er dog Oprettelsen af den før omtalte store *Fælles-Landboforening for Nordslesvig*. Lykkes det os at faa denne Forening oprettet, vil meget være vundet. Vi vil dermed emancipere os fuldstændig fra Kiel og faa Lejlighed til at udvikle mange Kræfter under Løsningen af de Opgaver, som vi paatager os. Sagen er nu fremmet saa vidt, at Foreningen rimeligvis vil blive oprettet i Morgen. Et foreløbigt Ud-

kast til Statutter blev vedtaget paa et lille Møde i Flensborg sidste Torsdag, i hvilket kun *Mackeprang*, Kiding, *Wolff*, *Gammelgab*, *Jessen*, *Majbølgaard*, *Mussmann*, *Kehlet* og *jeg* deltog. Forslaget betragter jeg som heldigt. Det vil blive vedtaget i Morgen. Grundtanken er følgende: Foreningens Formaal er, at løse alle større Opgaver paa Landbrugets Omraade i de dansktalende Egne i Slesvig. Som Medlemmer optages: a) Landboforeninger med mindst 100 Medlemmer; b) andre Foreninger og Selskaber, som er knyttet til Landbruget; c) Mejerier; d) enkelte Personer. Foruden de syv ældste danske Landboforeninger vil rimeligvis ogsaa „Als Nørreherreds Landboforening“, som hidtil har været blakket, slutte sig til Organisationen. Af omtrent 100 nordslesvigske Mejerier ventes Tilslutning af henved 80, endvidere Tilslutning af Heste- og Kvægavlforeninger, Biavlforeninger, Hagelskadeforeninger m. m.

Bestyrelsen skal bestaa af 18 Personer. Deraf vælger Generalforsamlingen 10, de 8 store Landboforeninger hver en. Bestyrelsen vælger Formanden af sin Midte. Der skal nedsættes staaende Udvalg for Hesteavl, Kvægavl, Mejerivæsen, unge Landmænds Uddannelse m. m. Der tænkes ansat faste Konsulenter i Husdyrbrug og Mejerivæsen og skal udgives et Landbrugsblad.

Pengene tænkes tilvejebragt ved, at de store Landboforeninger afstaar 20 % af deres Aarsindtægt og ved Medlemsbidrag af andre Foreninger og enkelte Personer. Som Erstatning for Statstilskud søger vi Tilskud af Sparekassernes Overskud. Vi har ca. 30 danske Sparekasser, hvoraf de fleste i Følge Oplysninger, som jeg efter Opfordring har indhentet, stiller sig velvilligt til Tanken. Jeg tror derfor, at det Hele vil gaa og dermed vil overordentlig meget være vundet, saavel i landøkonomisk og national som i politisk Henseende. I Morgen møder de 8 Formænd for de store Landboforeninger i Aabenraa med *Mackeprang*, Kiding, Th. *Jessen*, *Majbølgaard*, og mig for at vedtage Foreningens Oprettelse og foreløbige Organisation.“

21. November 1891. „Skønt jeg har overordentlig meget at skrive om, maa jeg i Dag holde mig til een Sag, nemlig *Dybbøl Mølle*. Vi staar overfor en Fallit næste Lørdag, Indboet er nemlig pantet for en Fordring paa 3600 Mk., som Mølleren ikke kan rejse. Meddel os snarest muligt, om vi foreløbig skal hindre Fallitten ved at tilvejebringe de 3600 Mk., endvidere om der er Udsigt til, at en Enkeltmand eller et Selskab derovre vil købe Møllen og i saa Fald om nu underhaanden eller senere ved Tvangssalg. Der maa regnes med Tyskernes Købelyst som en ikke uvigtig Faktor.“

28. November 1891. „Efter Højesteretsadvokat Nellemanns Raad har vi foreløbig overtaget de opsagte Prioriteter paa 1800 + 3600 Mk. i *Dybbøl Mølle*. Vi har altsaa Tid til nærmere Overvejelse. Vi maa nu først og fremmest se at finde en Mand, der kan overtage Møllen som Ejer, Forpagter eller Bestyrer, helst som Ejer.

Sprogforeningens Bogsamling her i Sønderborg, som min Kone bestyrer, er fra 1. Oktober 1890 til 1. April 1891 foruden af Sprogforeningens Medlemmer bleven benyttet af 54 Arbejdsmænd og 194 Børn. Udlaanet til Ikke-medlemmer, som er gratis, har været 2226 Bind. Vi kan iagttage, at Læselysten er tiltagende.

Med *Vandreundervisningen* gaar det nu atter godt. Kasper Jensen tabte i første Øjeblik Modet efter den Overhaling, han fik i Toftlund, men nu er han atter i Virksomhed paa Vesteregnen. Henriette Gubi er i Sundevød, Forældrene er meget glade ved at have hende i deres Hus, og hun synes at være særlig godt skikket til Gerningen.

Kredsdaysvalgene er gaaet godt. I Aabenraa har vi styret Tyskernes $\frac{2}{3}$ Majoritet, hvad der er af stor Betydning, da der kræves $\frac{2}{3}$ Majoritet til Vedtagelse af Forslag, som medfører nye Pengebevillinger eller Paalægelse af nye Skatter. I de andre Amter har vi hævdet Stillingen trods Tyskernes Forsøg paa Overrumpling. Ved Kommunalvalgene har vi allerede i Fjor drevet en Kile

ind i det tyske Parti her i Sønderborg. Vi fik da en energisk dansk Mand ind i Byraadet. I Aar vandt vi en ny Sejr. Embedsmændenes Parti var daarligt organiseret, mange Tyskere blev hjemme. Vi førte alle vore Tropper i Ilden og sejrede med 107 Stemmer mod 34. Der faldt 24 tyske Stemmer paa en anden Kandidat og henved 10 Tyskere stemte med os.“

20. Januar 1892. „*Mathias Petersen* bosætter sig nu, som tidligere omtalt, i Skærbæk. Han skal foreløbig skaffe Børnebladet Udbredelse ved personlig Henvendelse. Det bør ved Hjælp af ham udbredes i nogle Tusinde Frieksemplarer paa Strækningen fra Flensborg over Adelby, Hanved, Medelby Ladelund og Karlum i Syd til op imod Løgumkloster i Nord. Der kan gøres meget her, naar Pengepungen kan blive i Lommen. Vi vil ikke lade Sagen komme til mange Personers Kendskab. Forslaget om Understøttelse stilles derfor kun af Gustav Johannsen, Reimers og mig. Vi foreslaar Bevilling af en bestemt Sum, to Hundrede Kroner aarlig vil foreløbig være passende.

Der er nu god Udsigt til, at vi snart kan rive Hadersleverne helt ud af Passiviteten, saa de ligesom vi hernede i Fremtiden atter deltager i kommunale og kirkelige Valg. Jeg bragte Sagen paa Bane i et Foredrag i Kommunalforeningen, og Flertallet var stemt for atter at gaa paa. Skamlingsbankeselskabet tager vi snart med Storm for ligeledes at rive det ud af Passiviteten og atter gøre Skamlingsbanke til Samlingssted for Danske paa begge Sider af Grænsen. Vort første Forsamlingshus vil i Foraaret blive bygget i Østerlindet. Pengene er indsamlet, Lovene er under Arbejde. Efter det kommer der rimeligvis flere.

Hvis Foreningerne derovre har Mønt i Kassen, kan de gøre en god Gerning ved at udkaste nogle Tusinde *Sangbøger til Smaafolk* i Sønderjylland særlig nedad mod Grænsen. Jeg talte forleden i Vejbæk i Bov Sogn for 80 Tilhørere fra Bov, Holebøl, Hanved, Medelby og Tinglev

Sogne og lovede Tillidsmænd i disse Sogne 76 Sangbøger og 53 Eksemplarer af Børnebladet til gratis Uddeling til Smaafolk. Det er nødvendigt at tage det paa den Maade ved Grænsen. Tyskerne gør nu Kraftanstrengelser dernede, særlig i Tinglev Sogn, hvor jeg iøvrigt haaber, at vi med det første faar et politisk Møde og en dansk Bog-samling. —

Det gaar altfor langsomt med Løsning af dansk Undersaatsforhold. Regeringen i Slesvig forlanger nu, at Løsningen skal finde Sted i Løbet af 3 Maaneder. Der ligger Ansøgninger i København, som snart har været der saalænge. Der er fra flere Sider bleven klaget til mig i denne Anledning. Kan De ikke atter fremskynde Behandlingen af disse Sager. “

20. Februar 1892. „Noget af det Interessanteste, jeg har oplevet i den sidste Tid, er en tre Timers Samtale med Hr. *Mosehuus*, Kredsskoleinspektør i Aabenraa og Sønderborg Amter. Vi sejlede forleden sammen fra Aabenraa til Sønderborg, var ene to i Kahytten og talte sammen i halvanden Time, uden at han kendte mig. Da vi imidlertid kom stærkt ind paa nordslesvigske Forhold, sagde jeg, hvem jeg var, men indbød ham samtidig til at fortsætte Samtalen, og saa fik den først ret Fart. Bl. a. betroede han mig, at Landraad *v. Bonin* i Aabenraa var rasende paa den tyske Forenings Agitation, fordi den derved vakte Folk paa vore sløveste Egne, og at han selv højlig misbilligede den, fordi den forførte de unge Lærere til Drik og til et altfor flot Liv. Jeg udtalte min Glæde over Foreningens Agitation og dokumenterede den saaledes med Tal fra Løjt og Sommersted, at det gjorde Indtryk paa ham. Kunde vi faa den tyske Organisation sprængt, inden den faar Tid til at fæstne sig, var det jo brilliant. Kredsskoleinspektøren var stemt for to Timers dansk Sprogundervisning om Ugen. Jeg anser det ikke for udelukket, at vi kan arbejde sammen med ham for dette Maal. Generalsuperintendent *Kaftan* angreb han stærkt for hans Ud-

talelser paa Fællessynoden. De var, sagde han, fremkomne af Beregning for at takkes Regeringen. Lønnen kom straks i Form af Tilladelse til Bispestolens Flytning til Kiel! Nu kunde vi atter stole paa Hr. Kaftan i denne Sag! Hvis det foreliggende Skolelovsforslag blev vedtaget uforandret, troede han ikke, at Regeringen kunde hindre Oprettelsen af danske Privatskoler i Nordslesvig.“

27. April 1892. „De erindrer vel, at De engang i Efteraaret paa Højesteretsadvokat Nellemanns Vegne bad mig undersøge, om der var *Hedearealer* til Salgs hernede, som særlig egner sig til Plantningsforetagender. Der er for Tiden et samlet Areal paa 600 Hektar Hede til Fals i Arrild og Højrup Sogne. De paagældende Lodsejere staar allerede i Underhandling med Staten og har af den forlangt 60 Mark pr. Hektar. Men jeg antager, at det vil kunne købes for 50 Mark eller i hvert Fald 50 Kroner pr. Hektar. Heden skal egne sig fortrinlig til Beplantning.

Jeg optager en ret interessant *Statistik over Skoleforholdene*, som jeg venter at faa en hel Del ud af. Først og fremmest brugbart Stof til Gustav Johannsen og Lassen. Dernæst en Afhandling til „Sønderjydske Aarbøger“ og endelig et fortrinligt Agitationsgrundlag. Samtidig optager jeg en ny Statistik over vor Stilling i de kirkelige Repræsentationer. Vi har i det Hele haft Fremgang ved de kirkelige Valg i 1891. Løgumkloster tabtes, som jeg ventede, men i hvert Fald med Ære. Ris toges ved Overrumpling, men der har Tyskerne endnu Flertallet. I Holebøl, som længe har været i Tyskernes Magt, har vi skudt Breche. Hostrup ved Tønder, som var rent tysk i 1889, har vi snart udrenset, idet vi har sejret der i de to sidste Aar. Bylderup er ligeledes snart udrenset. I Øster Højst har vi genvundet Flertallet. I Burkal staar der 6 danske imod 10 tyske Medlemmer. Stillingen er vanskelig, men kan maaske tages. Iøvrigt er der en vaagnende Interesse for de kirkelige Valg. I Arrild, hvor Tyskerne havde forberedt en Overrumpling, hindredes den.“

29. Juli 1892. „Jeg arbejder paa en *Afhandling om Sønderjylland* til det geografiske Værk „Lande og Folk“, som udgives af danske Lærere og er bestemt til at være en Haandbog til praktisk Brug ved Undervisningen. Afhandlingen er under Pressen. Den vil fylde 3—3½ Ark. Nu er der i Dag dukket en Plan op om at tage 5—10,000 Særtryk af den, som skal sælges til Fordel for „S. S.“ i Kolding. Jeg har givet min Tilladelse til denne Plan, men ønsker, da Afhandlingen paa denne Vis bliver spredt i vide Kredse, at medtage det Sprogkort, H. V. Clausen har ladet udfærdige til næste Hefte af „Sønderjydske Aarbøger“. Da Clausen er bortrejst, spørger jeg Dem, om „To Løver“ vil levere os dette Kort for 20 Kroner pr. Tusind, naar vi tager 10,000 Eksemplarer. Morten Eskesen vil sørge for Afsætningen.“

25. August 1892. „Først og fremmest Tak for Deres Hjælp med at skaffe Sprogkortene til Veje. Af særligt Nyt kun dette, at vi arbejder paa Oprettelsen af en *Skoleforening for Nordslesvig*. Grundtrækkene skal være: Muligst mange Medlemmer med et Aarsbidrag af en Mark. Hver Husmand, som tegner sig for dette Bidrag, erhverver sig dermed Ret til at faa et Barn sendt frit paa en Fortsættelsesskole eller Højskole i Kongeriget. Desuden skal der arbejdes for Hjemmeundervisning m. m. og holdes Møder med det Formaal at vække Ansvarsfølelsen. Foreningen er endnu i sin Vorden, men der er Stemning for den, og den vil nok blive oprettet i Løbet af de kommende Maaneder, rimeligvis med Sæde i Vestslesvig.“

7. Septembr 1892. „*Pjecen om Arbejdsforholdene*“ kan vi nu tage fat paa, efter at jeg har faaet min geografiske Afhandling og en lille Pjece om Stillingen hernede, som jeg efter Opfordring har skrevet til „Foreningen Danebrog“ fra Haanden. Professor *Falbe-Hansen* var jo hernede og talte med mig om forskellige Forhold. Jeg gav ham nogle Oplysninger, og til Gengæld tilbød han at staa til Tjeneste med det Materiale, som han har samlet, men

endnu ikke offentliggjort om danske Landarbejderes Kaar. Jeg tog imod Tilbudet. *Paul Svejstrup* og jeg har delt Arbejdet saaledes, at han tager Danmark, jeg Sønderjylland. Om en 8 Dages Tid tager jeg fat og vil saa antagelig kunne sende ham mit Stof til November.

Hvad „*Stambogvers*“ angaar, har jeg modtaget noget Materiale fra *Moltesen*, som jeg har sigtet og i betydelig Grad øget. Andresen har set det, jeg vil kunne sende det Hele i Trykken om 8 Dage. Forinden er det vel rigtigst, at *Moltesen* modtager det til Gennemsyn. Heftet skal indeholde 200 Vers, hvoraf mindst $\frac{3}{4}$ skal være af danske Digtere og Forfattere og $\frac{1}{4}$ udvalgt af det Materiale, som haves her, og som *Moltesen* har faaet i de københavnske Skoler. Vi tager et Oplag paa 5 Tusind.

Optantsagen er nu rimeligvis skredet ind i et Stadium. Endnu er det dog nærmest Gisninger, da vi ikke ved, hvad Ministeren vil. Vi træffer imidlertid Forberedelser til, at *Johannsen* og *Lassen*, naar Landdagen atter træder sammen, straks kan interpellere ham privat eller i Landdagen. *Kruse* har efter min Opfordring været saa venlig at bede det danske Udenrigsministerium om at oplyse, hvor mange Optanter der er bleven løst fra deres danske Undersaatsforhold fra 1888—92. Han har derefter tilsendt mig Sekretærens Svarskrivelse. Det fremgaar deraf, at følgende Antal Optanter er bleven løst af deres Undersaatsforhold: 1888: 18, 1889: 101, 1890: 474, 1891: 285, 1892 til første Juni: 157, ialt 1035. Disse Tal er ret lærerige. Regeringen synes allerede 1891 at være bleven betænkelig ved Ansøgningernes Mængde. Uagtet der ligger Tusinder af Ansøgninger i Slesvig, er der derfor bleven forholdsvis faa ekspederet i 1891—92. De naturaliserede Optanter er saa godt som alle Familiefædre. Vi har altsaa faaet ca. 5 Tusinde danske Undersaatter, en Fjerdedel af det samlede Antal, som vi har i Nordslesvig, naturaliseret. Skønt dette Resultat i og for sig er tarveligt nok, er det dog langt mere, end vi turde vente for

5—6 Aar siden. Jeg tør nok sige, at blandt dem, der er bleven naturaliseret, er der forholdsvis mange dygtige og fremragende Mænd, som vi vil kunne faa Gavn og Glæde af. Nu maa vi gennem det danske Indenrigsministerium fremdeles kontrollere Regeringen i Slesvig for straks gennem vore Repræsentanter at føre Klage i Berlin over en forandret Optræden, hvis den skulde indtræde som Følge af et Ministerskifte. Det gælder nemlig om at udnytte det Aars Frist, vi endnu har til det næste Valg, saa godt som muligt.

Inden Valgene foretages, vil jeg gerne have *Vore Rettigheder II*: „Valgretten til Landdagen“ udsendt. Jeg har de første Afsnit færdige, men kan foreløbig ikke arbejde videre, da den nye Indkomstskat, hvis Virkninger paa Klasseinddelingen har været over Forventning store, absolut vil nødvendiggøre Reformer i Valgloven, som jeg maa afvente, hvis Bogen skal faa Betydning.“

24. Oktober 1892. „Jeg er lige kommet hjem fra Vesterregnen, hvor vi sidste Lørdag holdt et Privatmøde hos Gaardejer *J. P. Jensen*, Lavrup, for at drøfte Oprettelsen af en almindelig Skoleforening for Nordslesvig. Til Stede var en halv Snes af Vesterregnets mere fremtrædende Mænd, Højskoleforstander *Salling* fra Ribe og jeg. Foreningens Oprettelse blev besluttet og et forberedende Udvalg bestaaende af Gaardejerne *J. P. Jensen*, Lavrup, *H. Thomsen*, Roost, og *A. P. Lund*, Rejsby-Ballum, nedsat.

Næste Fredag holdes et nyt Møde i Tønder. Til dette skal jeg sende Udkast til Love m. m. En offentlig Indbydelse med over 50 Underskrifter til et Møde i Skærbæk angaaende Foreningens Oprettelse vil derefter blive udstedt. Den vil antagelig blive underskrevet af mindst to Mænd for hvert Sogn mellem Ribe og Tønder og desuden af en Række mere fremragende Mænd i Nordslesvig. Bestyrelsen har vi allerede udpeget. Forslagslisten vil sikkert blive vedtaget i Skærbæk uden videre Ændringer. Bestyrelsen skal bestaa af 15 Medlemmer. *J. P. Jensen*, Lavrup,

skal være Formand. Han taler godt for sig og er i det Hele en dygtig, og paa Vesteregnen indflydelsesrig Mand. H. Thomsen, Roost, skal være Sekretær. Formaålet skal være, „at fremme Folkeoplysningen særlig ved at drage Om-sorg for Børnenes og Ungdommens Undervisning paa Modersmaalets Grund.“ Jeg tænker, det skal gøre et godt Indtryk, naar Vesteregnet nu marcherer op i sluttet Trop og venter i Foreningen at faa en national Løftestang for Vesteregnet samtidig med, at den vil kunne gøre en Del godt. Foreløbig vil den opmuntre og pekuniært støtte unge Sønderjyders Ophold paa kongerigske Fortsættelsesskoler og Højskoler. Desuden bør den arbejde for Hjemmeundervisningens Fremme, værne om den Rest af Dansk, der endnu er tilbage i Folkeskolen m. m. Paa Regeringen antager jeg, vil det navnlig gøre Indtryk, at det er ansete Mænd, som ikke har staaet i første Række i den politiske Kamp, der bliver ledende her, og at Egne, som allerede ansaas for halvt erobret, nu tager Initiativet og gaar foran i en enkelt Retning. Den offentlige Indbydelse til Foreningens Stiftelse vil nemlig ogsaa blive undertegnet af Folk fra Høstrup, Bylderup, Højt, Ravsted og maaske tillige Burkal Sogn. Nærmere om det, naar vi tales.

Endelig er der endnu en Sag: Der sendes ikke saa faa Folk sydpaa til Angel og til Holsten for at lære Landvæsen og Husholdning. Grunden dertil er i enkelte Tilfælde, at Sønnerne skal lære Tysk, inden de skal være Soldat, men vel i Reglen honnet Ambition. Det er lidt mere fint at komme i Huset hos Storbønderne i Angel end at blive og arbejde hos vore jævne Bønder i Sundeved, paa Als eller i Vestslesvig. Og det er lettere at faa Plads dernede. Disse Besøg er skadelige i national Henseende, omend det ikke kan paavises, at de har gjort danske Forældres Børn tysk-sindede, og maa derfor modarbejdes. Dette kan imidlertid kun ske paa en god Maade. Og det er derfor min Plan: Vi maa oprette et Slags Kontor, som paa den ene Side samler Pladser i gode Hjem i Sønderjylland og Kongeriget, paa

den anden Side samler unge Mænd og Kvinder, som vil lære noget. Det er naturligvis særlig Gaardmandssønner og Døtre, som der maa tages Sigte paa. Resultatet skal være, at Ungdommen kommer under god Paavirkning i national, almen menneskelig, og hvor der af Forældrene lægges særlig Vægt derpaa, tillige kristelig Retning, og bliver anbragt i Hjem, hvor de kan dygtiggøres til deres Gerning. Helst skal der arbejdes i Forstaaelse med de store Landboforeninger. Mere om det, naar vi tales.

13. November 1892. „Jeg vendte for nogle Dage siden hjem fra en Foredragsrejse med de bedste Indtryk. Der er en stærkt voksende Bevægelse i Nordslesvig. Stærk Tilstrømning til Foredragsmøder og livlig Indmeldelse i vore Foreninger. Vælgerforeningen har faaet henvend 200 nye Indmeldelser siden Juli. Vi har besluttet at afholde 35—40 politiske Møder i Løbet af Vinteren og rykker i Marken med en Styrke af 16 Foredragsholdere. Vi kan saaledes tage en Rigsdagsopløsning med stor Sindsro, men ser helst af Hensyn til Optantsagen, at den ikke kommer, thi de naturaliserede Optanter er ikke længere til at styre. De bliver tyske Undersaatter den ene Dag og indmelder sig den næste Dag i vore politiske Foreninger. Vi har allerede vundet en Mængde gode Kræfter, man sporer det alt.

Af Aviserne har De vistnok set, at jeg har købt et Hus i Aabenraa, Ejendommen ligger ikke langt fra Posthuset. I en Sidebygning kan der blive Plads til Trykkeri, hvis det lykkes mig at faa „Hejmdal“ købt. Det er af Betydning for min politiske Virksomhed, at jeg paa denne Maade faar fast Fod i Byen.“

29. December 1892. „Det glæder mig, at De billiger Skoleforeningens Oprettelse. Jessens Opposition var i Virkeligheden umotiveret, men ikke desto mindre beklagelig, da den vanskeliggør Foreningens Organisation paa enkelte Strøg. Vore Grunde til at stifte Foreningen har jeg vist allerede tidligere udviklet. Fordelen ved Arbejdets Deling, ved Afholdelse af store Bestyrelsesmøder, ved særlig at

drage Vesteregnet mere med i det positive Arbejde og ved indirekte at skærpe Opmærksomheden for Undervisningens Nødvendighed er iøjnefaldende for enhver. Den eneste virkelige Betænkelighed, som man kunde have ved Foreningens Oprettelse, var Frygten for, at den kunde hæmme og skade de alt bestaaende Foreninger i deres Virksomhed. Det tror jeg imidlertid ikke, der er Fare for. Erfaringen viser tvertimod, at Foreningerne gensidig støtter og sporer hinanden.

Skoleforeningen har nu afholdt sit første Bestyrelsesmøde paa Humlekærren i Tønder, hvor der ikke er afholdt et dansk politisk Møde i de sidste 20 Aar. Før jeg forlader den, skal jeg fortælle Dem et lille smukt Træk. Forleden holdt Gustav Johannsen Møde i Ballum. Efter Mødet kom en ung Mand hen til Skoleforeningens Næstformand *A. P. Lund* og sagde: Her er et Bidrag til Skoleforeningen, vil De modtage det. Han gav ham derpaa en Mønt. Lund takkede og spurgte Karlen, som talte Sønderjydsk, om hans Navn. Det kan jo være det samme med Navnet, naar De har Pengene, sagde Karlen. Ja det kan det saamænd ogsaa, sagde Lund med et Smil og stak Mønten, som han antog for en Mark, i Lommen. Næste Dag saa han til sin Forbavselse, at den ubekendte Karl havde givet ham et 20 Mark Guldstykke. Dette gjorde saa stærkt Indtryk paa Lund, at han i Tønder aabnede sin Pung og gav mig 20 Mark til Vælgerforeningen!

Vælgerforeningen har haft en Tilgang af halvfjerde Hundrede Medlemmer i 1892. Vi kan nu skyde en Del Skolearbejde fra os og faar dermed friere Hænder i andre Retninger. Vi vil særlig have Haand i Hanke med *Præstevalgene*. Begyndelsen har vi gjort i Hørup paa Als, hvor vi gennemførte Valget af Pastor *Beuck* mod, at han skriftlig forpligtede sig til at modarbejde Afskaffelsen af dansk Religionsundervisning i Skolen og Indførelsen af tysk Gudstjeneste i Kirken. I disse Dage fortsætter vi med Agitation for Valget af en ung dansksindet Præst, *Zerlang* i

Holebøl Sogn. Ogsaa dette Valg haaber jeg, at vi kan faa gennemført. Skønt vi af taktiske Grunde for en stor Del maa virke i det Skjulte, arbejder Vælgerforeningen sig dog mere og mere ind i Folks Bevidsthed. Der indløber næsten i hver Uge Forespørgsler af forskellig Art. Navnlig fra de sløje Egne, hvor man mest trænger til Raad og Vejledning og i det Hele til et politisk Støttepunkt.“

4. Marts 1893. „Det gaar over Forventning godt med Skoleforeningen. Vi har allerede over halvfjerde Hundrede Kredsformænd, over 2000 Medlemmer og ca. 5000 Mark i Kassen. Allerede nu kan vi se, at vort første Budget vil opvise en Aarsindtægt af 7—8000 Mark. I *Henrik Thomsen* har vi gjort et udmærket Valg til Sekretær. Han var meget uvillig til at overtage Hvervet og havde ingen Anelse om, at han var udset til Posten, før Bestyrelsen var valgt. Han maatte da opgive sin Modstand, da ingen anden indenfor Bestyrelsen kunde overtage Posten. Han tog saa fat med frejdigt Mod, har været uhyre virksom, og det er det glædelige, er nu glad og veltilfreds med sit Arbejde.

Den 30. Marts forlader jeg Sønderborg, den 4. April bosætter jeg mig i Aabenraa. I Mellemtiden er jeg paa Nørremølle.“

20. Marts 1893. „Vi har Fredag og Lørdag afholdt en Folkerigsdag i Aabenraa. Fredag Bestyrelsesmøde i Vælgerforeningen, Lørdag i Skoleforeningen. Begge Dages Forhandling gik udmærket og vil, haaber jeg, blive frugtbringende.

Skoleforeningen har nu 3374 Medlemmer og 6600 Mark i Kassen. Der er 5—6 Retssager i Opmarch, men det er heldigvis Sager, som efter mit Skøn vil ende med Frifindelse.

Mange Egne af Vestslesvig har tidligere haft en betænkelig Lighed med det døde Hav; Masserne er saa tunge, at der skal meget til for at sætte dem i Bevægelse, men det er ogsaa sikkert, at kommer de først i Bevægelse, saa ligner de det døde Havs Bølger deri, at Bølgeslaget ikke saa

let lægger sig igen, men falder haardt og tungt som Hammerslag mod Skibene. Det forekommer mig at være sikkert, at hvis Regeringen ikke tager Reb i Sejlene, saa staar vi nu ved Begyndelsen til en dybtgaaende Bevægelse, som kan føre vidt og først sent vil lægge sig igen.“

27. Marts 1893. „En Sag, som bliver mer og mer brændende hernede, og som vi nødvendigvis maa drøfte, er *vort Landbrugs Kreditforhold*. Vi maa have udgivet en lille Pjece med kortfattede klare Oplysninger om alt vedrørende vore Landmænds Pengeforhold. Det er der overordentlig stor Trang til. Skriftet skal indeholde de vigtigste Bestemmelser af Stempelovgivningen i Forbindelse med praktiske Anvisninger om Overdragelsen af Gaarde til nye Ejere, endvidere Skildringer af de enkelte Pengeinstitutter, som vore Landmænd kommer i Berøring med, navnlig „Kreditverband für Schleswig-Holstein“, som er et godt Pengeinstitut og „Vereinsbank“, som man ikke nok kan advare Folk imod at benytte. Fremdeles Oplysninger om Kautions Betydning og Varighed, Gældsbeviser, Veksler o. s. v.“

7. Juni 1893. „Allerede før Valgagitationen begyndte, havde jeg Øje for den 15. Junis særlige Betydning som national Festdag, og jeg havde i mit Udkast til Valgopraabet fremdraget netop de Minder, som De berører. Det paagældende Afsnit blev imidlertid strøget af Bestyrelsen, men Gustav Johannsen udbad sig det til Benyttelse paa Vælgermøder. Jeg har derfor ikke kunnet pege derpaa. Jeg antager, at Gustav Johannsen har gemt sin Tale derom til de store Møder i Sønderborg og Aabenraa. Jeg har i Dag indkvarteret 250 Gæster fra Haderslev og Tønder Amter, som vil besøge Generalforsamlingen i Sønderborg, paa Als og i Sundeved og venter mig et udmærket Resultat heraf.“

27. Juni 1893. „Tag endelig god Tid, naar De kommer til Aabenraa, for der er denne Gang særlig meget at tale om. Jeg skal imidlertid lægge Sagerne saaledes til Rette, at vi kan have alt paa rede Haand. Den 8. og 9. Juli er jeg ikke hjemme, ellers er jeg hver Dag til Disposition.“

6. November 1893. „Undskyld at mit Svar kommer saa sent. Jeg har været saa stærkt optaget af Landdagsvalget, at alt ikke strengt nødvendigt Arbejde er bleven opsat. Med *Nydam Mose* forholder det sig i Korthed saaledes. Efter at det tidligere omtalte Fund var gjort, har en Professor fra Kiel sidste Sommer gravet forgæves efter Oldsager. Efter hans Bortrejse fandt et Par Arbejds mænd et Par Lanser, en Bue med paasiddende Pil og et Par Brynjer. Nu forbereder man sig paa at foretage en større Gravning efter Oldsager i Mosen næste Sommer. Dette kan kun hindres, naar Lodden købes. Muligvis vil den kunne købes for to Tusinde Mark. Dens agrariske Værdi er kun 12—1500 Mark, men Ejeren er trykket af Gæld. Der er mange Oldsager i Mosen. En Arbejdsmand har betroet mig, at han ved Tørveskæring er stødt paa to store Baade, og jeg har ikke Grund til at tvivle paa Rigtigheden deraf. Da Mosen ligger lige ved mit Hjem, og Professor Engelhardt opholdt sig meget hos os i 1859—63 og ogsaa senere stod i Forbindelse med min Far, er jeg ret godt orienteret om alt vedrørende Mosen. Hvis vi vil sikre os Oldsagerne, saa maa der inden Nytaar tilvejebringes en Kapital paa to Tusinde Kroner.“

16. Januar 1894. „Der er et Par Ideer, som jeg arbejder for herved i denne Tid. Den ene faar vi nok snart virkeliggjort. Det er en *kirkelig Organisation*. Her begynder jo at komme stærkt kirkeligt, eller maaske rettere „ukirkeligt“ Røre, for Bevægelsen har foreløbig en meget negativ Karakter. Det er derfor paa Tide, at vi faar Hold paa dette. Jeg har tænkt mig Sagen saaledes ordnet: Vi danner et Udvalg paa 5—15 Medlemmer, og det anmelder sig som politisk Forening. Det skal, naar der tages alvorligere Beslutninger, sammenkalde en større Forsamling, som indbyder privat til et sluttet Møde, der anmeldes til Politiet. Dette Udvalg skal i al Almindelighed ordne og lede den kirkelige Bevægelse. Foreløbig skal det navnlig 1) sørge for Afholdelsen af kirkelige Møder, 2) virke for Uddan-

nelsen af danske Sygeplejersker (En „Vaterländischer Frauenverein“ arbejder for Tiden ivrigt paa at faa tyske Diakonisser anbragt i Landkommunerne, og disse Bestræbelser maa hurtigst muligt krydses) og 3) samle Bidrag til den danske Mission og til danske Velgørenhedsanstalter, kort sagt samle de Midler, der nu ydes til kirkelige Formaal, og som de tyske Præster disponerer over. Der skal ikke gives noget Medlemsbidrag, men gives saa mange og store frivillige Bidrag som muligt til Udvalgets Disposition. — Denne Sag haaber jeg, at vi skal faa foreløbig ordnet i Løbet af Vinteren. *N. Callesen*, Lerskov, skulde være Formand og Frøken *Marie Skau* fra Sommersted Sekretær og den egentlige Arbejder. Hun er jo P. Skaus Broderdatter og for Tiden den mest energiske og begavede af den Skauske Slægt.

Den anden Sag er *Kolonisering* paa Grundlag af *større Gaardes Opkøb* og Udstykning paa de truede Strøg. Den er værre at løse, for dertil kræves der mange Penge i Førstningen. Jeg vilde gerne, at vi skulde opkøbe P. Korffs Gaard i Rinke­næs. Jeg har en Mand, som foreløbig vil kunne bestyre eller forpagte det hele, og saa skulde den lidt efter lidt paa $\frac{1}{2}$ Bols Land nær udstykkes i Kaadnersteder med 2—10 Tdr. Land. Manden, jeg har, er dygtig, energisk og egnet til lokal Fører i Rinke­næs. Nybyggere til de smaa Ejendomme kan altid faas, og jeg tror, at Pengene atter vil komme ind, men der skal jo en hel Del til for at sætte Foretagendet i Værk. Der skulde helst dannes et Andelsselskab i Lighed med Københavns Byggeforening for Arbejdere. Foreløbig ligger den Sag imidlertid helt brak, da jeg ikke kan faa Tid til at arbejde for den.

Imorgen skal L. B. Poulsen og jeg til Hagenbjerg, hvor vi skal have et stort Møde. Vi har indbudt alle Sognepræster i Nørreherred til at deltage i det, men ved ikke, om de kommer; derimod kan der maaske nok samles henved 1000 Deltagere i Mødet, da der er kommen Fart i Alsingerne. — Foredragene gaar det med. Jeg har alene for min Part

maattet love at holde henved 40 Foredrag, inden Vinteren er forbi.“

11. Marts 1894. „Reimers og jeg havde til i Gaar kaldt en Forsamling sammen for at tage Beslutning med Hensyn til *Dybbøl Mølle*. Vi var alle enige om, at det nu er alt for farligt at lade Ejendommen gaa til Tvangssalg, hvis man vil bevare den som dansk Ejendom. Vi har derfor allerede for 14 Dage siden taget den paa Haanden og har den endnu paa Haanden til næste Torsdag Aften, saaledes at vi indenfor den Frist kan faa Tilslaget for 37,000 Mark, 5: den paa Ejendommen hvilende Gæld.

Inden vi køber Møllen til den Pris, ønsker vi Deres og andre Venners Tilslutning. Forsamlingen har overdraget mig at drøfte Sagen med Dem. Jeg vilde først skrive, men har atter opgivet det. Jeg kommer derfor til København Onsdag. Jeg skal tale i Østerterp Tirsdag Aften, men kan naa Aften-Iltoget i Rødekro og vil saa komme til København Kl. 10 Onsdag Form. Vil De nu sørge for, at jeg samme Dag, altsaa Onsdag *d. 14. Marts om Efterm.*, kan faa en Sammenkomst med en Forsamling, som er kompetent til at tage endelig og forpligtende Beslutning angaaende *Dybbøl Mølle*. Jeg skal da fremkomme med vore Forslag og være rede til at give alle ønskede Oplysninger. Men hvis det paa nogen Maade er muligt, maa jeg igen *samme Aften med 8 Toget* rejse fra København herhjem. Mødet skal derfor gerne sættes saaledes, at jeg kan benytte dette Tog.“

12. Maj 1894. „Wolff, Gammelgab og jeg har sammen været paa *Dybbøl Mølle* for at se paa Ejendommen. Vi er enige om, at Møllen bør overdrages til et sønderjydsk Konsortium, der indføres derefter en første Prioritet i Møllen, saa stor som dens reelle Værdi, og en eller flere Mænd i Kongeriget indføres som Ejer af denne Prioritet. Vi udarbejder nu et Forslag paa dette Grundlag.“

12. August 1894. „Først og fremmest den gode Efterretning, at den omtalte vigtige Lod i *Nydam Mose* er bleven

købt i Gaar. Kielerne, som for en fjorten Dage siden var i København og til stor Sorg for Sophus Møller og Boye drillende og triumferende fortalte om de store Fund, de vilde gøre, vil nu blive noget lange i Ansigtet.“

26. Oktober 1894. „Paa Mandag tager jeg til Rendsborg. *Provinssynoden* træder den Dag sammen. Jeg bliver dernede for at staa de danske Medlemmer bi med Raad og Oplysninger af forskellig Art. Der er efter mit Skøn lagt en god Slagplan, først vil Beretningen om de kirkelige og sædelige Tilstande blive angrebet med godt Materiale. Derefter vil Lassen indbringe et Initiativforslag, hvis der kan skaffes tilstrækkelig Understøttelse, og endelig har vi i al Stilhed udbredt en Petition angaaende Sprogsagen, som er bleven underskrevet af alle de danske Mænd, der indtager kirkelige Tillidsposter i Nordslesvig.

„*Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn*“ holdt i Gaar sit første Møde. Alt gik godt. Frimenighedspræst Thomsen var heldig og gjorde et godt Indtryk. Var det ikke rigtigt, at man nu traadte til med den Fond, der er i Kaysers Varetægt, og som tænkes anvendt til kirkelige Bygninger, f. e. ved at give 1000 Kroner til en Kirke i Haderslev. Man vilde dermed støtte en god Sag og sikkert give Stødet til en heldig Udvikling. Folks Pietetsfølelse overfor alt det tilvante og nedarvede bør, hvad de ydre Kirkeskikke angaar, respekteres. Vi maa ogsaa i den Henseende vogte os for at fremkalde en for ensidig Udvikling her-nede. Vil De derfor ikke tænke over Sagen.

Jeg har Lyst til at tale indgaaende med dem om *Landbokredit*. Jeg tror, det er nødvendigt, at der bliver gjort noget for at hjælpe Folk til billige Laan fra den slesvigholstenske Kreditforening i Kiel. Den udbyder $3\frac{1}{2}$ % Laan til Pari Kurs. Laanene er uopsigelige og amortisable. Pressen har imidlertid mistænkeliggjort Foreningen, som ikke kan gøre Skade, og Folk gaar i stor Udstrækning til daarligere tyske Pengeinstitutter. Men der kan ikke gøres noget alvorligt herimod uden offentlig Agitation.“

14. Januar 1895. „Her er der kommen en Del Røre med Hensyn til *det økonomiske Spørgsmaal*. Det skulde være en Forberedelse til en Reform af vort Sparekassevæsen. Noget der er nødvendigt i og for sig, som desuden i Løbet af de nærmest følgende Aar vil blive paabudt ved Lov, fordi vore Sparekasser er en Foreningsform, som den preussiske Lovgivning ikke anerkender. Det var min Hensigt at tage til Berlin en tre—fire Uger i Løbet af Vinteren for at studere den tyske Lovgivning vedrørende disse Forhold, Jordudstyknng m. m. Men jeg er saa optaget herhjemme, at jeg vanskelig slipper løs.

Kærnepunktet er jo at faa en lavere Rentefod. Jeg holder det for muligt at faa en stor Del af Gælden for vore Landejendomme nedsat med indtil 1 % Rente, og det er en overordentlig stor national Fordel. I samme Øjeblik stiger Evnen til at fastholde de paagældende Gaarde under Krisen med 25 %, ligesaa vor Købeevne, og Tyskerne vil atter kunne holdes ude en Tid lang.“

25. Februar 1895. „Jeg rejser i Morgen tidlig til Berlin og bliver der til den 8. Marts. Jeg vil ved nogle tyske Rigsdagsmænds Hjælp særlig informere mig med Hensyn til den bedste tyske Litteratur vedrørende den nyere Lovgivning om Sparekassevæsenet i Sydtyskland. Det er navnlig en Fællesorganisation af Sparekasser i Baden, som jeg vil sætte mig ind i, men ved Siden af har jeg ogsaa andre Formaal. Jeg er kommen i Forbindelse med *Theodor Brix*, som skriver i „*Preussische Jahrbücher*“ om nordslesvigske Forhold, og tillige med en anden slesvigsk radikal Literat ved Navn *Erich Schlaikjer*. Jeg skal i personlige Samtaler instruere dem i vore Forhold og saaledes inspirere et Par Artikler i tyske Tidsskrifter om den danske Sag i Nordslesvig. I Berlin bor jeg sammen med Lassen og Johannsen i Apels Hotel, Krausenstrasse.“

24. Marts 1895. „Jeg havde i Gaar en Sammenkomst med Reimers, Moldt og flere angaaende *Dybbøl Mølle*. Resulta-

tet blev: vi faar et Møde med Kreditorerne næste Torsdag. Samme Dags Middag nyt Møde med ca. 20 yngre udvalgte danske Mænd fra Sundeved og Sønderborg. Vi danner da et Selskab. Jeg haaber at kunne præsentere Dem Købekontrakten om 8 Dage.

Sønderborg Bank er fallit. Det er en stor Ulykke i mange Henseender. Heldigvis staar Reimers, Moldt og andre af vore bedste Mænd udenfor. Men det var et *dansk* Foretagende, og det gaar ud over danske Penge. Bankdirektør Jørgensen har drevet Børsspekulationer og begaaet et Underslæb paa $1\frac{1}{2}$ Million Mark. Bankens to Prokurister har været Medvidere, og danske Folk paa Als og Sundeved maa betale Gildet. Jeg haaber, at de efter Erfaringerne med Haderslev Sparekasse og nu Sønderborg Bank forstaar, hvor nødvendigt det er, at vore Kreditforhold underkastes Kritik og gøres til Genstand for Studium og Reform. —

„*Højforræderisagen*“ — har ikke noget at betyde, da jeg i alle Henseender har rent Mel i Posen. Jeg har det Indtryk, at den blot er et Paaskud af Regeringen for at faa Lejlighed til at kikke mig i Kortene. Regeringen har set vore Fremskridt og faaet Respekt for dem. Den vil vide, hvad vi yngre i Grunden vil, og hvad vi stiler efter. Det maa den gerne vide, da vi har rene, ærlige, lovlige Standpunkter i enhver Retning og kun tier med et eller andet af rent taktiske Grunde. Hvis Sagen skulde gaa til Leipzig, vil det mere mig meget at faa Lejlighed til der at præcisere vort Standpunkt paa en Maade, som — da Højforræderi nævnes — vil tildrage sig almindelig Opmærksomhed, men det gaar rimeligvis ikke saa heldigt, at Sagen naar saa vidt frem.“

18. April 1895. „Da Højforræderisagen nu, som man forud kunde sige sig selv, er endt, sender jeg Dem her fra Hamborg paa Rejse til Rigsretten i Leipzig angaaende min Sag om Artiklen „Tidsaanden“ nogle Meddelelser vedrørende Dybbøl Mølle. — — — Hvis min Sag i Leipzig i

Morgen gaar godt, det vil sige, bliver tilbagevist til ny Forhandling i Landsretten i Flensborg, tager jeg rimeligvis ned til Prag i nogle Dage.“

23. Oktober 1895. „Mod Forventning faar jeg ikke Lejlighed til at tale med Dem i Kolding, da min Kone pludselig er bleven meget syg.

Jeg sender Dem hoslagt et Aktstykke, som De bedes om at gennemlæse. Det drejer sig om følgende Sag: Efter at Regeringen i Slesvig har faaet Dom over Foredragsforeningerne i Sundeved og paa Als, og disse Foreninger ved Højesteretskendelse er stemplet som *politiske* paa Grundlag af Redaktør Jessens Foredrag, har Regeringen forsøgsvis overført dette Stempel paa Foredragsforeningerne i *Møgeltønder, Skærbæk og Felsted*. Som Følge deraf er Foreningernes Virksomhed lammet. Da Formændene henvendte sig til mig, besluttede jeg at gribe Sagen an paa en anden Maade for at fremtvinge en Kendelse af Overforvaltningsretten som Modstykke til Kammerretskendelsen. I alle tre Tilfælde har Formændene indgivet Klager over Amtsforstanderne, som jeg har skrevet. Landraaderne — første Forvaltningsinstans — gav naturligvis Amtsforstanderne Medhold. Klager over dem til Regeringen i Slesvig blev ligeledes afvist. Jeg skrev derefter en Klage over Regeringspræsidenten i Slesvig til Overforvaltningsretten, som, efter at have anstillet Undersøgelser, der har varet et Par Maaneder, har erklæret Klagen for begrundet og opfordret Regeringspræsidenten til at forsvare sig. Regeringspræsidentens Forsvarsskrift er nu tilstillet Klageren. Det er det, jeg sender Dem. Den 12. November staar Sagen til Forhandling i Berlin. Jeg tror, at den ligger ret heldigt for os. Jeg kan fastslaa, at Regeringspræsidenten ikke tager Hensyn til forskellige tidligere Højesteretskendelser, der efter min Mening er af afgørende Betydning. Det drejer sig om et vigtigt Principspørgsmaal, ja i Grunden om, hvorvidt vore Foredragsforeninger skal kunne fortsætte deres Virksomhed. Forskellige Tegn tyder paa, at

Regeringspræsidenten er bange for, at Sagen kan gaa ham imod. Administrationen har saaledes skiftet Taktik og tilladt Kvindernes Deltagelse, men desværre med Held — søgt at skræmme Kromændene til ikke at afgive Lokale til Foredragsforeninger. Det tyder paa, at Regeringspræsidenten føler sig usikker.

Men da han utvivlsomt vil gøre alt for at vinde Sagen, er det sandsynligt, at han sender en Repræsentant derned til den mundtlige Forhandling. Jeg tænker derfor paa at rejse derned som Klagerens Repræsentant, men da Foreningen ikke kan dække Udgifterne til Rejsen, beder jeg Dem om at gennemse det tilsendte Forsvarsskrift og at udtale Dem, om De mener, jeg bør rejse derned, og at jeg i saa Fald kan faa Rejseudgifterne, der vil andrage ca. 120 Mark, dækket. Jeg har nemlig ikke godt Raad til selv at ofre andet end Arbejdet og Tidsspilden paa Sagen.“

A. D. Jørgensen blev i Sommeren 1897 angrebet af Lungebetændelse. Det vakte bange Anelser ud over Landet. Men snart kom der beroligende Efterretninger. Krisen syntes overvunden. Han var i god fremadskridende Bedring. Men saa kom der uventet et Tilbagefald, og d. 5. Oktober døde han.

Jeg fik den sørgelige Efterretning, mens jeg var paa en Foredragsrejse i Jylland. Dybt grebet afbrød jeg straks Rejsen og tog hjem. I en Nekrolog over min Lærer og faderlige Ven skrev jeg: „Vi har i A. D. Jørgensen mistet en prøvet Ven, en utrættelig Stridsmand for den gode Sag, en stor Høvding, en Vaabensmed, som i rastløst Arbejde fyldte vort Rustkammer med blanke Vaaben. Vor Sag kunde for Tiden ikke have lidt et tungere Tab ved nogen enkelt Mands Død.“

Et Par Dage efter rejste jeg til Vallekilde Højskole for efter tidligere Løfte at holde et Foredrag og derfra til A. D. Jørgensens Jordefærd i København. Mange Sønderjyder var mødt for at ledsage ham til hans sidste Hvilested. I Kirken talte Pastor Monrad og Ludvig Schrøder. Hvor

dybt jeg var grebet af dette Dødsfald fremgaar af et Par Breve til min Kone:

København, den 11. Oktober 1897 . . . . . „Nu har vi saa sænket A. D. Jørgensen i Graven. Det var en overordentlig gribende og stemningsfuld Højtidelighed, men jeg maa helst begynde med Begyndelsen. Jeg ved ikke, jeg har haft saa let til Taarer i disse Dage, selv hvor det ikke har været A. D. Jørgensen, der har staaet i Forgrunden.

I Morges Kl. 4^{1/2} rejste jeg fra Vallekilde hertil sammen med *Povl Hansen*. Hele Vejen talte vi fortroligt om A. D. Jørgensen. Povl Hansen er jo ogsaa hans Elev og har i andre Retninger staaet i et ligesaa fortroligt Forhold til ham som jeg. I Morgen vil han holde et Foredrag om ham. Jeg har besluttet at tale om A. D. Jørgensen i Rødning i næste Uge. Foredraget gror i mig.

I Formiddags traf jeg Nordslesvigerne. Landstingsmand Villars Lunn indbød os til Frokost, Murermester Kruse til Middag. Stakkels Kruse, sjælden har jeg set en stærk Mand saa gennemrystet, men hvor træder hele hans Godhed og Hjælpsomhed klart frem i disse Dage. I Lørdags havde jeg Forhandlinger med Høffding og Clausen. I Dag har jeg fortsat først med Ottosen og en Del Sønderjyder. Paa Kirkegaarden blev jeg derefter indbudt af Nellemann, Høffding og Kruse til at følge med dem til Kruses Hjem for at tale i Fortrolighed om Stillingen.

Det bliver nu efter den foreløbige Aftale, som vi traf, ordnet saaledes, at H. V. Clausen bliver Hovedkorrespondent derovre, og jeg hernede. De er enige om at vise mig den største Tillid. Jeg faar dermed stor Indflydelse, men ogsaa et stort Ansvar. Jeg skal gøre, hvad jeg kan, for at lede alt i den bedste Retning i Tillid til, at der er Sandhed i Ordet om, at vi vokser med vore større Opgaver. For mig selv er det saaledes, at mit eget Jeg bliver mere og mere ligegyldigt, og det er jeg glad for. Det er for mig en Befrielse at kunne trænge alle personlige Biformal tilside. Jeg tror, at det lykkes mig mere og mere.“

12. Oktober 1897. „Husker Du, den Gang Far døde, hvorledes det da brødes i mig? Hvad der kommer ud af *dette*, ved jeg endnu ikke. Men noget maa der komme ud af det, det føler jeg. Alle mine Følelser er oprørte, og min Hjerne arbejder, som den ikke har gjort i lange Tider, mens mangt og meget gaar gennem mit Sind. Det er atter for mig, som om jeg havde mistet noget af mit eget Jeg, og Tabets Størrelse vokser for hver Dag, der gaar. Jeg, som ellers har saa svært til Graad, sidder virkelig her i den tidlige Morgenstund, mens hele Hotellet sover, og græder paa mit Værelse, saa Taarerne triller ned ad mine Kinder.

I flere Timer har jeg ligget vaagen, og jeg har tænkt over mangt og meget, over alt det, der repræsenterer den sønderjydske Sag herovre, over Askov — jeg var i Gaar sammen med Schrøder — og paa os. Jeg endte med at vinde Klarhed over den dybeste Grundakkord i mig selv. Det er Filantropien, Lysten og Trangen til at hjælpe andre. Den har Far og Mor været enige om at nedlægge i mig allerede, da jeg var en ganske lille Dreng. Den ligger bag al min Virken.

Jeg har ikke studeret Love eller Pengespørgsmaal, fordi jeg særlig interesserede mig derfor, men fordi det var nødvendigt, hvis jeg vilde hjælpe Folk, som trængte til det. Jeg er blevet Politiker af samme Grund. Jeg tror ikke, at nogensinde Trangen til at faa min egen Person frem, har været afgørende. Jeg har i den sidste Tid atter sagt, at jeg helst vil trække mig tilbage. Jeg ser godt mine Evners Begrænsning overfor de ansvarsfulde Hverv, man har tildelt mig. Nu stiller A. D. Jørgensens Død mig overfor nye uafviselige Opgaver.“

Henimod Jul blev der afholdt en Mindefest for A. D. Jørgensen i Universitetets Festsal. Der blev afsunget en Kantate af *L. C. Nielsen*, Professor *Høffding*, *Ludvig Schrøder* og jeg holdt Mindetaler. Jeg formede min Tale over et Par Vers i Kantaten:

Vort Grænseskel det flytted de
saa langt mod Nord til Kongeaa,
og Thyras Vold blev revet ned,
og vi forstod, at vi var smaa
og at vi maatte bygge Værn paa anden Vis igen:
Danmarks Dannevirke — det blev Danmarks Mænd!

En Grænsesten, som knejser der,
hvor Landets sande Grænse gaar,
hvor endnu Hjerteslagene
i Takt med vore egne slaar —
saa skal han staa og minde os, mens Tiden rinder hen:
Danmarks Dannevirke — det er Danmarks Mænd!

KØLLER POLITIKEN

I „Sønderjydske Aarbøger“ har jeg, støttet paa aktmæssigt Materiale, skrevet en længere Afhandling om „Køllerpolitiken“, som senere efter Opfordring fra mange Sider er bleven optrykt i „Fra Kampaarene I“. Skønt Tiden fra 1898—1902, da Køllerpolitiken rasede, er den mest bevægede fra 1864—1914, og ganske særligt stillede overordentlig store Krav til mig personlig, vil jeg dog for at undgaa Gentagelser, her fatte mig kort, idet jeg henviser Læsere, som ønsker fyldigere Besked, til den omtalte Afhandling.

Hr. v. Køller, en preussisk Junker, havde allerede tidligere som Politipræsident i Frankfurt a. Main og Indenrigsminister i Preussen tildraget sig almindelig Opmærksomhed ved sine diktatoriske Tilbøjeligheder, da han i Eftersommeren 1897 blev udnævnt til Overpræsident i Hertugdømmerne. Med Uvilje fulgte han her Valgbevægelsen i 1898. Ved Rigsdagsvalget midt i Juni blev der afgivet 15,439 danske Stemmer eller 1076 flere end ved det foregaaende Valg. Politimyndighederne kvitterede med en Del Udvisninger. Tre Maaneder efter skulde der foretages Landdagsvalg. Et Par Dage før Valgmandsvalget holdt jeg et politisk Møde i Bevtoft. Da jeg næste Formiddag kom hjem, modtoges jeg med Efterretningen om, at min Maskinmester med Kone og fire Børn, hvoraf det yngste kun var 6 Uger gammelt, og endvidere min Bogholderske var bleven udvist med 24 Timers Varsel. Inden Middag fik jeg Efterretning om, at 15 Karle, Piger og Dreng i Bevtoft, som ikke selv, men hvis Arbejdsgivere havde del-

taget i mit Valgmøde, var bleven udvist. Derefter fulgte Udvisningerne Slag i Slag. Gamle og Syge, Kvinder og Børn maatte rømme Landet indenfor samme korte Frist. Disse Skræmmeskud i Forbindelse med en vidtdreven Valgeometri og et hidtil ukendt stærkt Valgtryk maatte selvfølgelig paavirke Valget. Men da vi desuagtet kun tabte 7, og Tyskerne endog kun vandt 5 Valgmænd i hele Nord-slesvig, var Valgets Udfald alligevel en stor Skuffelse for Overpræsidenten.

Udvisningerne fortsattes. De antog snart Karakteren af Masseudvisninger og vakte megen Opsigt udadtil. Sidst i November fik jeg Besøg af Redaktør *Cavling*. „Har De hørt det sidste Nyt fra Haderslev?“ spurgte han. Jeg saa spørgende paa ham. „Dr. Mauve har nu ogsaa udvist sin Svigermoder,“ fortsatte han med Alvorsmine. „Hvad har han!“ udbød jeg. „Ja, ved De hvad,“ svarede han smilende, „den Slags Folk maa s'gu digtes umulige.“

„Jeg vil nu ned til Slesvig og underkaste Hr. v. Køller et Interview,“ fortsatte han. „Men jeg kender jo ikke saa meget til Sagen. Vil De ikke hjælpe mig med at formulere de Spørgsmaal, jeg bør rette til ham.“ Det var jeg selvfølgelig meget villig til. Saa rejste *Cavling* til Slesvig. Hr. v. Køller gik i Fælden og udtalte sig paa en Maade, som rejste en stærk offentlig Mening imod ham i Tyskland og langt ud over Tysklands Grænser.

Cavling spurgte bl. a.: „Hvor vidt agter De at gaa med Udvisningerne?“

Overpræsidenten svarede: „De saakaldte Masseudvisninger er kun et Prøveforsøg. Først naar jeg har iagttaget Virkningerne, vil jeg træffe mine videre Dispositioner.“

Cavling: „Kunde det tænkes, at De vilde udvise *Optanter* i større Maalestok?“

Overpræsidenten: „Nej, det kan jeg overhovedet ikke, naar de ikke har brudt Loven.“

Cavling: „Hvilke Love har de danske Tjenestefolk brudt?“

Overpræsidenten: „Ingen, men med deres Udvisning rammes de fanatiske Principaler, som ikke selv kan udvises.“

— — —

Cavling: „Er det Dem bekendt, at Landraad, Dr. *Mauve* i Haderslev, farer frem med en Streghed, som er Skyld i mange Familiers Ulykke?“

Overpræsidenten: „Han er en streng, men personlig honnet Mand. Han har mødt Modstand og handlet, som naar en Kusk gør Spektakler — saa kaster man ham paa Porten.“

Cavling sluttede Interviewet, hvoraf jeg kun har meddelt et Par særlig karakteristiske Citater med, at Overpræsidenten havde bemyndiget ham til at offentliggøre det, og at det ikke vilde blive mødt af noget Dementi. Det blev det heller ikke.

Hr. v. Køllers kyniske Udtalelser fandt straks Vej til den store liberale Presse, som sendte Korrespondenter til Nordslesvig for at undersøge Forholdene paa Stedet. Først kom Dr. *Jüngst* som Repræsentant for „Frankfurter Zeitung“. Mens hans sad i mit Arbejdsværelse, blev jeg opsøgt af 11 Karle og Piger, som Dagen før var bleven udvist fra Als. Ved Samtale med dem modtog han stærke Indtryk af Voldspolitikken, som han meddelte videre i Sydtysklands mest udbredte Blad. Derefter blev jeg opsøgt af en Korrespondent for „Berliner Tageblatt“. Han viede mig senere en lang Spidsartikel i Bladet, som jeg iøvrigt kunde være veltilfreds med.

Artiklen indledtes saaledes: „Vær saa god,“ sagde Fru Hanssen, „da jeg spurgte efter hendes Mand, og aabnede mig Døren til hans Arbejdsværelse. Jeg stod i Løvens Hule.“ Efter nærmere at have skildret Værelset med dets Bøger og Bøsser fortsatte han: „Fra meget tysk Side var Hanssen bleven skildret for mig som et helt igennem fornuftigt og klart Hoved, en Mand af de bedste Manerer, som kun med megen Energi træder i Skranken for sin po-

litiske Overbevisning. Netop derfor, fordi han personlig ikke byder Angrebsflader, gælder han for saa farlig. Han er en høj, slank, kraftig bygget blond Mand i Slutningen af Trediverne. Det aabne sympatiske Ansigt strutter af Energi og er gennemfuret af Arbejde. Han havde allerede læst min Artikel „Altera pars“, i hvilken en tysk Stemme havde hævet sig imod ham. Men han er Verdensmand, og vi kom snart uden Hensyn dertil i en indgaaende Samtale.“

Senere fulgte andre Korrespondenter, en af de første var udsendt af „Aftonbladet“ i Stockholm. Ved at vise mig imødekommende overfor alle, lykkedes det mig ikke blot paa det givne Tidspunkt at faa Kendskab til de virkelige Tilstande i Nordslesvig udbredt i Tyskland og de nordiske Lande, men tillige at knytte Forbindelse med en Del indflydelsesrige tyske Blade, som jeg med Held udnyttede i de følgende Tider.

Fremragende tyske Videnskabsmænd med Professorerne *Hans Delbrück*, *Julius Kaftan* og *Friedrich Paulsen* i Spidsen udtalte deres stærke Misbilligelse af Køllerpolitiken i tyske Tidsskrifter. Den engelske og franske Presse blev opmærksom og øvede skarp Kritik.

Udvisningerne var kun en enkelt Gren af Køllerpolitiken. Hurtigt bredte den sig til andre Omraader. Politimyndighederne skred ind imod Foreningerne, Pressen, Skolebesøgende i Kongeriget m. m. m. Hver Dag bragte nye Voldshandlinger: Lands Lov og Ret blev traadt i Støvet.

I Berlin havde vore frisindede Venner Samraad med os. I Landdagen ønskede de Spørgsmaalet behandlet som et *tysk* Anliggende, i Rigsdagen skulde vi senere rejse Sagen ud fra vort Standpunkt. Dr. Barth vilde stille og begrunde en Interpellation. Vi skulde holde os i Baggrunden.

Gustav Johannsen havde i Foraaret 1898 faaet en ondartet Betændelse i Foden. Sygdommen bredte sig. Tærne paa den ene Fod maatte amputeres. Efter Nytaar tog han med til Berlin, men han var meget medtaget af Sygdommen. Saaret var endnu ikke lægt, og paa Rejsen til Berlin

var han saa uheldig at faa Foden klemt. Lægen havde paa-
lagt ham at skaane sig saa meget som muligt. Hans Hu-
stru var taget med for at pleje ham. Han maatte, bortset
fra et første Besøg i Landdagen, holde sig hjemme paa Ho-
tellet. Jeg maatte ene trække Læsset. „Der hviler meget paa
mig,“ skrev jeg hjem nogle Dage før Debatten, „*Eugen
Richter* betragter Stillingen som meget alvorlig. Alt tyder
paa, at Regeringen og dens Venner vil rette et voldsomt
Angreb paa os. Men han er villig til at tage et ordentligt
Stød. Paa Mandag skal jeg forsyne ham med Materiale.
Dr. *Barth* skal rette Angrebet, saa jeg kan indskrænke mig
til Forsvaret.“

Sidst i Januar 1899 stod Sagen paa Dagsordenen. Hu-
set var tæt besat. Ministrene *v. d. Recke, Miquel* og *Bosse*
sad ved Regeringsbordet, da Dr. *Barth* tog Ordet. Hans
Tale var strengt saglig, holdt ud fra et nationalt tysk
Standpunkt, men formede sig alligevel som et overordent-
lig skarpt Angreb paa Voldspolitikken.

Indenrigsminister *v. d. Recke* svarede med et meget hef-
tigt Angreb paa mig. Landdagsmand Hanssen, sagde han,
vil ikke nægte, at han har udtalt sig saaledes: „En Krig
mellem Tyskland og Danmark vilde være en Ulykke for
dem af vort Lands Sønner, som tjener i den tyske Hær,
men hvis Nordslesvig gennem en Krig kunde blive forenet
med Danmark, hvad jeg foreløbig holder for muligt, vilde
jeg ikke modarbejde en saadan Løsning af det nordslesvig-
ske Spørgsmaal. — — — Den varige Adskillelse af Nord-
slesvig fra Tyskland er mine Ønskers Maal.“

Oplæsningen af dette Citat vakte uhyre Indignation.
Vrede Blikke og forbitrede Tilraab mødte mig fra alle Si-
der. For bedre at høre, havde jeg indtaget en frisindet Kol-
legas Plads lige bag Rickert og Dr. *Barth*. De anede ikke,
at jeg sad der. Jeg hørte da, at Rickert meget ophidset
sagde til Dr. *Barth*: „De maa straks melde Dem til Ordet,
tage bestemt Afstand fra ham og lade ham falde.“ „Han
maa dog først have Lov til at forsvare sig,“ sagde Dr.

Barth. Jeg vekslede et Par Ord med Munckel, men mødte en isnende Kulde. De Frisindede havde povet sig langt ud i Forsvaret for os: De frygtede et alvorligt Nederlag.

Under Indenrigsministerens Angreb havde jeg meldt mig til Ordet. Men Talerne opførtes efter Fraktionernes Styrke. Der var mange Talere paa Listen, og jeg stod derfor saa langt nede i Rækken, at det var tvivlsomt, om jeg kunde naa frem, inden Debatten blev sluttet.

Finansminister *Miquel* var som gammel Parlamentariker en dreven Taktiker. Regeringspartierne raadede paa Grund af deres Styrke over de tre første Pladser. Efter Forretningsordenen brød en Minister altid Talernes Række. Han havde nu lagt Slagplanen saaledes, at der efter hver Taler meldte sig en Minister til Ordet og opnaede dermed, at 6 Talere i Træk forsvarede Køllerpolitikken, inden Oppositionen kunde faa Ordet. Uden at nyde noget maatte jeg sidde som opmærksom Tilhører paa min Plads fra Kl. 11 Formiddag til Kl. 5 $\frac{1}{2}$ Eftermiddag, tage imod en Skylle af Angreb og samtidig forberede mit Forsvar. Særlig heftigt angreb det national-liberale Partis Ordfører, Professor *Friedberg*, mig. „Naar en Landdagsmand,“ sagde han i Følge den stenografiske Beretning, „tør udtale, at han haaber paa Løsrivelsen af tysk Land, og naar samme Landdagsmand har Mod til at komme herved og sidde iblandt os, saa kan jeg kun sige med Finansministeren: Sligt vilde ikke være muligt i noget andet Parlament i Verden! (Meget rigtigt). Landdagsmand Hanssen har jo bedt om Ordet. Jeg længes efter at høre, hvorledes han vil være i Stand til at forsvare sin Stilling. Jeg tror ikke, at han vil kunne benægte, hvad han har sagt, og hvis han ikke kan det, saa vil Hr. Hanssen ogsaa være nødt til at indrømme, at han hører hjemme i alle andre Parlamenter end det tyske. (Bravo).“

Tiden var nu saa fremrykket, at jeg, hvad der vel ogsaa var tilsigtet, under normale Forhold vilde være bleven afskaaret fra Ordet, thi flere Talere, deriblandt Centrums og

de Frisindedes Ordførere stod endnu foran mig. Da afstod *Eugen Richter* sin Plads til mig, for at jeg kunde faa Lejlighed til at forsvare mig. Stillingen var kritisk. Der var overhængende Fare for, at man fra alle Sider vilde tage Afstand fra mig, og at jeg vilde blive fuldstændig isoleret.

Indenrigsministeren havde ikke nævnt, hvorfra det Citat, han med saa megen Virkning havde anvendt imod mig, var taget. Jeg blev imidlertid snart klar over, at det kun kunde stamme fra den Forhørsprotokol, Amtsdømmer *Lindemann* havde optaget under den før omtalte Højforræderisag. Jeg indledede min Tale med uden Modsigelse at fastslaa dette og konstaterede saa, at Protokollen var optaget af en Amtsdømmer, hvis

Navn nu var knyttet til Forældreretssagerne, og at Forundersøgelsen i Højforræderisagen var endt med, at Overrigsadvokaten havde fastslaaet, at der ikke forelaa Grund til Sagsanlæg. Derpaa fortsatte jeg — ihukommende den gamle Regel, at Hugget er den bedste Parade — med at fremdrage en Del Citater, som viste, hvor udfordrende et Sprog preussiske Embedsmænd, Den tyske Forenings ledende Mænd og den tyske Presse førte overfor os. Jeg konstaterede dernæst, at vore Foreninger og vor Presse holdt sig strengt indenfor Lovens Rammer,

H. P. Hanssen.

Dagen før Udvisningsdebatten 1899.

at vor Forbindelse med de sønderjydske Foreninger i Danmark var af selvsamme Art som den, deres Landsmænd i Udlandet opretholdt med den tyske Skoleforening, og sluttede med at tage bestemt Afstand fra alle Løsrivelsesbestræbelser, idet jeg samtidig understregede, at den nord-slesvigske Befolknings overvældende Flertal ønskede at genforenes med Danmark og vedvarende vilde fastholde og værges sin danske Nationalitet.

Da jeg forlod Talerstolen, kom *Munckel*, trykkede mig i Haanden og sagde: „De har klaret Pynten godt!“ Polakkerne kom, lykønskede mig og udtalte deres Glæde over, at jeg havde taget haandfast paa deres arge Fjende, Klosterprovst, Grev Moltke, som havde været en af mine værste Angribere. Stemningen indenfor de frisindede Partier var vendt, og jeg havde paa Følelsen, at jeg havde bestaaet Ildprøven.

Af Brevene, som jeg skrev i disse bevægede Dage, meddeler jeg følgende Uddrag:

26. Januar 1899: „Jeg har paa Følelsen, at den vanskelige Situation er klaret. De danske Journalister har i Dag haft Audiens hos Miquel. Han skældte mig ud og sagde, at jeg var altfor slem. I Bladene faar jeg ogsaa det glatte Lag. „Tägliche Rundschau“ skriver, at jeg stod „som en Forbryder paa Anklagebænken“, men skildrer mig iøvrigt som „en senestærk, høj ung blond Mand af skandinavisk Typus med markerede Ansigtstræk. Udtalen af det højtyske Sprog synes at gøre ham Vanskeligheder, selve Sproget derimod ikke.“

3. Februar 1899: „Forholdene er meget spændt. Det synes at trække sammen til et nyt Uvejr. I Dag er Strackerjans Bog ankommen. Rickert skejer jeg vist helt ud med. Han er upaalidelig. Eugen Richter vil derimod nok have fat paa Udvisningerne igen. Den gamle Vicepræsident, Friherre *v. Heeremann*, som jeg altid har syntes godt om, kom smilende og sagde: „Næ, det havde jeg dog ikke troet, at Danskerne var saa slemme Mennesker.“ Dr. *Lieber*

kom og sagde, at det jo heller ikke var saa længe siden, Katholikkerne omtaltes som Rigsfjender. Men der er mange her, der skuler og er bistre og adskillige, som før har hilst venligt paa mig, hilser nu meget køligt.“

4. Februar 1899: „Vi har endnu ikke faaet Centrums Understøttelse af Interpellationen i Rigsdagen. De kloge Fyre holder Sagen hen og kniber maaske til sidst helt ud. De vil nødig fordærve det med Regeringen. Imidlertid har jeg travlt med at forberede alt til et nyt Slag. Det skal slaas i Rigsdagen, og mit Arbejde indskrænker sig derfor denne Gang til at samle og skærpe de Vaaben, der skal bruges.“

5. Februar 1899: „Strackerjans nye Bog er nu udkommet. Jeg fik den i Aftes Kl. 11 og læste den i Nat. Den er skrevet i Form af et aabent Brev til mig. Jeg fik den først læst færdig Kl. godt 3 $\frac{1}{2}$ i Morges, gik saa i Seng og sov godt til Kl. 10. Den er skrevet i et fanatisk, lidenskabeligt Sprog med overordentlig voldsomme Angreb paa mig, men ogsaa paa Johannsen, Jessen, „Kieler Zeitung“, Dr. Barth og Professor H. Delbrück, paa det danske Kongehus, danske Embedsmænd etc. Mit Hovedindtryk er, at han skyder langt over Maalet.“

9. Februar 1899: „Jeg bliver mere og mere sikker paa, at jeg har anslaaet den rette Tone ved min Indgriben i Debatten forleden. Hvor vanskelig en Opgave der i Virkeligheden var stillet mig, aner kun faa. Bevidstheden om at have løst den tilfredsstillende giver nyt Mod og vejer langt mere end al ydre Anerkendelse. Et Par Fraser ved denne Lejlighed vilde kunne have indbragt mig endeløst Bifald i Danmark og Nordslesvig, men tillige isoleret mig fuldstændig her og i Virkeligheden have medført et Nederlag, som vanskeligt vilde have kunnet genoprettes. Folk aner ikke hjemme, hvor vanskelig Stillingen er hernede.“

Da Gustav Johannsen, som nu var i fremadskridende Bedring, fremdeles maatte skaanes for at være frisk og slagfærdig, naar det store Slag i Rigsdagen skulde slaas,

fik jeg travlt med at forberede Debatten. Det var ikke saa let at faa Sagen frem i Rigsdagen. Forudsætningen var, at Gustav Johannsen stillede en, af 50 Rigsdagsmænd med Navns Underskrift støttet Interpellation. Af „taktiske Hensyn“ vilde hverken Centrum eller de frisindede Partier stille de fornødne Underskrifter til vor Raadighed. Polakkerne var selvfølgelig villig, men ikke stærke nok til ene at klare Sagen. Jeg gik da til Socialdemokraterne, som straks stillede de manglende Underskrifter til vor Raadighed. De øvrige Partier lovede at støtte os under Debatten. Rigsdagsmand Professor *Hänel* i Kiel, en fremragende Jurist, tilbød os at affatte Interpellationen i en uangribelig Form. Vi modtog Tilbudet med Tak, thi det var en kilden Sag, fordi Administrationens Synder var et Landsanliggende, som ikke uden videre kunde drøftes i Rigsdagen. Hänel gjorde imidlertid Sagen til et Rigsanliggende ved at forme Interpellationen saaledes: „Holder Rigskansleren de overordentlige Forholdsregler og de dermed i Forbindelse staaende Udvisninger af danske Undersaatter, som den preussiske Regering har iværksat i de nordslesvigske Amter, for begrundede og svarende til Rigets Tarv?“

Jeg var, takket være min omfattende Konsulentvirksomhed, i Besiddelse af et overordentlig rigt og omfattende Materiale til Belysning af Køllerpolitiken. Da Gustav Johannsen ikke maatte overanstreges, havde han kun Brug for en Del af det. Jeg boede den Gang sammen med *Lenzmann*. En Dag sagde han til mig: „Min gamle Ven Johannsen staar nu overfor en vanskelig Opgave. Jeg vil støtte ham under Debatten, men da jeg ikke kender meget til Forholdene, maa De ordne Materialet for mig.“ Jeg var selvfølgelig villig. Den 10. Februar skriver jeg hjem: „Det er nu en Fordel, at jeg bor sammen med Lenzmann. Vi drikker Kaffe sammen hver Morgen og spiser ogsaa tidt Middag sammen. I Dag har jeg overgivet ham en stor Bunke Materiale til Brug for Debatten i Rigsdagen. Mens Gustav skal tale om Udvisningerne, skal Lenzmann tale

om Sprogsagen og især lægge ud imod *Forældrerets-sagerne*. Saaledes har jeg ordnet Materialet. Nu studerer han det først, og saa skal vi se, hvad han kan faa ud af det. Han kan slaa haardt, hvis han vil.“

Paa Socialdemokratiets Vegne udbad *Lieb knecht* sig Materiale af Socialdemokratiet i København. I den Anledning henvendte Landstingsmand *P. Knudsen* sig til mig om Materiale. Han fik, hvad han ønskede, suppleret paa en hensigtsmæssig Maade og sendte det videre til Berlin.

Theodor Brix forsynede jeg med Materiale til Artikler i „Preussische Jahrbücher“ og „Die Nation“, *Erich Schläpker* med Stof til en Artikel i „Die Zukunft“. Med „Frankfurter Zeitung“ og Eugen Richters Organ „Freisinnige Zeitung“ opretholdt jeg intime Forbindelser. Endelig var jeg, takket være min Ven *Valdemar Frederiksen*, der den Gang ledede „Ritzaus Bureau“, i Stand til ogsaa at faa Efterretninger om vigtige Begivenheder, som det sendte videre til „Reuters Bureau“, optaget i en Del af den regeringsvenlige tyske Presse. Naar dertil kom, at tyske Journalister hyppigt udbad sig Samtaler med mig i Tingene, var jeg i Stand til at paavirke den offentlige Mening i Tyskland i ret vid Udstrækning.

Den 16. Februar stod Interpellationen paa Dagsordenen. Vore Modstandere havde heller ikke ligget paa den lade Side. Landdagsdebatten var bleven efterfulgt af voldsomme Angreb paa mig i Regeringspressen. Redaktør Strackerjans sidste Smædeskrift „Adler oder Dannebrog“ blev ved Mødets Aabning omdelt til alle Rigsdagsmænd.

Gustav Johannsen var endnu stærkt medtaget af Sygdommen. Han bevægede sig møjsommeligt ved Hjælp af to Stokke. Men Kampsignalerne stimulerede ham. Øjnene havde faaet deres gamle Glans. Viddet spillede om hans Mund, og han var fuld af Kamplyst. I Timevis maatte han sidde paa sin Plads, inden han ved Femtiden fik Ordet, fordi en anden Sag først skulde uddebatteres.

Rigskansleren erklærede, at Regeringen ikke vilde delta-

ge i Forhandlingerne, fordi det drejede sig om et Landsanliggende. Ministrene forlod derefter Salen. Gustav Johannsen var træt, og hans Tale var til at begynde med mat, men han talte sig hurtig varm. Tilraabene opildnede ham, han genvandt sin gamle Slagfærdighed og rejste en Debat, som optog Rigsdagens to følgende Møder. Forsvaret var her mat. Sangbunden i Rigsdagen var en anden end i den klassevalgte Landdag. Fyrst *Herbert Bismarck* afviste dog enhver Drøftelse af Retsspørgsmaalet, idet han kynisk stillede sig paa Standpunktet: „Right or wrong my country!“

Fr. v. Jessen, som havde Lejlighed til at overvære Debatten, har givet en livlig Skildring af den i „Mennesker jeg mødte“. Under Titlen „Nordslesvig 1899“ har jeg udgivet de stenografiske Beretninger fra Landdagens og Rigsdagens bevægede Forhandlinger med et historisk Tilbageblik som Indledning.

Under Debatten angreb Dr. *Lieber* og især *Lenzmann* dybt indignerede Forældreretssagerne saa voldsomt og med saa stærk Tilslutning, at Domstolene blev nødt til at revidere deres Anskuelser. Et Par Dage efter fulgte den første Frikendelse ved Landsretten i Flensborg og et Par Uger efter en Frikendelse ved Kammerretten i Berlin, som tidligere havde stadfæstet Dommen i to Sager af lignende Art. Dermed bortfaldt Forældreretssagerne, en af Køllerpolitikens giftigste Blomster.

Med disse Sager havde Amtsdommerne Dr. *Hahn* og *Lindemann* frataget mange Forældre Retten til at opdrage deres yngre Børn, fordi de ikke vilde tage deres voksne Børn hjem fra Efterskoler og Højskoler i Kongeriget. Et andet, om muligt endnu styggere Udslag af Køllerpolitiken skal endnu nævnes.

Midt i December 1898 udsendte Landraaden i Sønderborg et Cirkulære til Kommuneforstanderne, hvorefter alle danske Statsborgere i deres Kommune vilde blive udvist, hvis de Forældre i samme Kommune, der havde voksne

Børn paa Efterskoler og Højskoler i Danmark, ikke inden Jul afbrød Skolebesøget og tog dem hjem. Kommuneforstanderne skulde meddele dette videre til de paagældende Forældre. Mange var raadville. Jeg sad ene nede i Berlin og modtog pludselig en Mængde Forespørgsler om, hvad de skulde gøre. Jeg var straks klar over, at nu maatte det briste eller bære. Gav vi efter her, var der ingen Ende at se paa Vilkaarligheden.

Forældrene, som havde Børn i Kongeriget, maatte afstives. Ansvar for, at de afviste Truslerne, maatte bæres af Vælgerforeningen. Men Julen var nær forestaaende. I Ilbrev spurgte jeg Gustav Johannsen, om han var enig med mig, saa vilde jeg straks meddele Forældrene, at de skulde lade deres Sønner blive, hvor de var, og sammenkalde Vælgerforeningens Bestyrelse. Derpaa slog jeg Alarm i den liberale tyske Presse. Dagen efter modtog jeg følgende Telegram fra Gustav Johannsen: „Tilkaldt Jessen. Nærmere Beslutning efter nærmere Overvejelse.“ Det tilfredsstillende mig ikke, thi det var tvingende nødvendigt at handle hurtigt. Der var ingen Tid at spille. Saa overtog jeg personlig Ansvar og skrev til Forældrene: Ingen maa tage Børnene hjem. Offentligt Opraab i Vente, — og lod Vælgerforeningens Bestyrelse sammenkalde. Her forelagde jeg et Par Dage efter Sagen og fik enstemmig Tilslutning til mit Standpunkt. Der vedtoges et Opraab til Forældrene om ikke at give efter for Truslerne. Opraabet blev udsendt til henved 300 fremstaaende danske Sønderjyder. Faa Dage efter blev det offentliggjort i den danske Presse med 254 Underskrifter. Slaget var tabt for Administrationen!

Landraaden i Sønderborg trak Cirkulæret tilbage, men søgte at dække Hr. v. Køller med en Erklæring om, at han havde handlet paa egen Haand.

Kort efter brød „Nybyggerforeningen i Rødding“ og „Skærbæk Bank“ sammen. Der afsløredes dermed store Skandaler. En Del af de to Fortyskningsinstitutters leden-

de Mænd, deriblandt Pastor Jacobsen, som Hr. v. Køller havde udset til Biskop i Slesvig, blev idømt Fængselsstraf.

Særlig haardt havde Hr. v. Køller angrebet den danske Presse. Han fik her uventet Bistand af en dansk Dame, Fru *v. Wildenradt-Krabbe*, som overtog Redaktionen af „Dannevirke“, hvis Ejer stod paa Falittens Rand. I den Anledning skrev „Vorwärts“: „Da Hr. v. Køller til enhver Tid kan udvise denne Dame, er han naturligvis den egentlige Chefredaktør af „Dannevirke“.

Fruen redigerede Bladet efter Hr. v. Køllers Ønske, men Følgen var, at det hurtigt mistede sine Abonnenter, og skønt Regeringen, som det senere oplystes af edfæstede Vidner under en Retssag, havde stillet 75,000 Mark til Raadighed for Bladforetagendet, strandede „Eksperimentet“, som den ansvarsløse Frue kaldte det, dog hurtigt. Bladene, „Modersmaalet“ og „Hejmdal“, som ejedes af „fanatiske Principaler“, der efter Overpræsidentens Anvisning skulde ruineres, blev overtaget af kapitalstærke Selskaber og fik dermed en bredere og fastere Basis. Køllerpolitikens Vej blev brolagt med tabte Retssager.

Kampen imod Køllerpolitikken havde stillet overordentlig store Krav til mig. Jeg tror ikke, det er en Overdriivelse, naar jeg siger, at jeg udførte det meste af Brolæggerarbejdet. Da den omsider ebbede ud, skrev jeg:

„Køllerpolitikken brød ind over os brat og uventet som en Stormflod. Den gennembrød Diger og Dæmninger, som vi i Form af frie Foreninger havde rejst til Værn imod det store Folkehav i Syd. Medlemslisterne opviste snart slemme Huller. En hidtil i Hertugdømmerne ukendt gammel preussisk Forvaltningspraksis aflejrede sig over Nord-slesvig og ødelagde forbigaaende det frugtbare Oplysningsarbejde, der var sat i Gang. Optantmageriet rev Stykker af den gamle, mægtige Havbrink i Havet, og enkelte Steder saa det, da Floden rasede i al sin Vælde, ud til, at Strandlinien vilde forskyde sig.

Der fortælles om Perserkongen Xerxes, at han lod Ha-

vet straffe med Piskeslag, Sylestik og nedsænkede Lænker, fordi det bortrev den Bro, han lod slaa over Hellesponten. Saa barnagtige Demonstrationer giver Kystboerne sig ikke af med i vore Dage, naar en Stormflod hærger Kysterne. De søger i Stedet for at udslette dens Virkninger og kloge af Erfaring forebygge kommende Stormfloders Ødelæggelser ved at genrejse deres Diger, ved at gøre dem højere og stærkere og ved at rejse Høfder og Bølgebrydere foran Havbrinken. De renser paany deres Enge, vander og gøder dem og skyder forsigtigt Strandlinjen fremad ved Hjælp af tidssvarende Inddæmningsarbejder.

Saaledes har de danske Sønderjyder ogsaa stillet sig overfor Køllerpolitikens Hærgninger. De nationale Foreninger blev omorganiseret og er gaaet ud af Køllerpolitikken med flere Medlemmer og større Indtægter end nogen Sinde før. Værnet forstærkedes yderligere med Aarsmødet, en nordslesvigsk Folkedag, og med Jernfondet, som et Nødværn i særlig haarde Tider. Ungdommens Skolebesøg i Kongeriget er i stærk Stigning. Oplysnings- og Dygtiggørelsesarbejdet er atter sat i Gang i henved fyrretyve nye Forsamlingshuse, Landboforeningernes strengt faglige Virksomhed er bleven udvidet og uddybet, Pengeinstitutterne har faaet en sikrere og fastere Basis, og Kampen om Fædrejorden føres med Held. Hvad Danskheden angaar, er Køllerpolitikens Virkninger kort sagt i det store og hele allerede udslettet.

Den preussiske Administration i Nordslesvig er dermed bleven en Erfaring rigere. Men Køllerpolitikens demoraliserende Virkninger paa den lokale Administration og de Kredse, der samler sig om den tyske Forening, vil endnu faa mangan preussisk Statsmand til sukkende at gentage Overpræsident v. Køllers Afskedsord:

„Forholdene i Nordslesvig er og bliver vanskelige.“

DE NORDSLESVIGSKE SPAREKASSERS OMORGANISATION

I første Halvdel af Halvfemserne arbejdede jeg, som før omtalt, med Planer om en bedre Ordning af vore Kreditforhold med særligt Henblik paa Kampen om Jorden. Det lykkedes mig at faa Landmændenes Øjne aabnet for, at de med betydelig Fordel kunde optage Laan i Kreditforeningen i Kiel. Ved „Nordborg Sparekasse“s Omorganisation og ved Oprettelsen af en ny Sparekasse i Als Sønderherred var jeg medvirkende ved Indførelsen af tidssvarende Reformers.

I Efteraaret 1895 lykkedes det mig at danne et Konsortium, som købte en Lod i *Nydam Mose* i Sundeved, hvor der atter var fundet Oldsager. Dermed sikrede vi Nationalmuseet, hvad der endnu var tilbage af Oldsager i Mosen, paa et Tidspunkt, hvor Museet i Kiel, der ved Fredsslutningen i 1864 havde erhvervet Vikingebaaden og de Oldsager, der mellem Krigene var fundet i Mosen med Undtagelse af, hvad der fandtes i Frederik VII's private Samlinger, forberedte store Udgravninger.

Det lykkedes mig endvidere samme Aar efter Overvindelse af mange Genvordigheder at samle 20 gode danske Mænd fra Als og Sundeved til et Selskab, som, støttet paa Indsamlinger i Kongeriget, købte *Dybbøl Mølle*, sikrede den som dansk Ejendom, da Tyskerne var ude efter den og dermed den gamle Møller en sorgfri Alderdom. Endelig lykkedes det mig i 1898 at danne et Selskab, som købte den store Gaard „Lysholm“ paa Als, og dermed

sikrede den som dansk Ejendom paa et Tidspunkt, da Staten havde begyndt at opkøbe Domæner.

Vore Modstandere var den Gang meget aktive. „Nybyggerforeningen i Rødning“ indkaldte ved Hjælp af en storstilet Reklame Nybyggere fra alle Egne af Tyskland. „Skærbæk Bank“ gav yderligstaaende Laan med nationalpolitiske Formaal for Øje. Jorden var, særlig i Haderslev Vesteramt, løs Handelsvare som ingensinde før. Efterretningerne fra Rødningegnen var især trøstesløse. Her paa Egnen, skrev Kloppenborg Skrumsager til mig i 1895, vil hveranden Gaardejer sælge. Mange er desværre nødt til det. Jeg forsøgte da at oprette et Pengeinstitut, som kunde støtte os under Kampen for at bevare Fædrenes Jord. Tegningslisterne har jeg endnu liggende. De indledes med følgende Henvendelse: „Der paatænkes oprettet en Hypothek- og Mæglerbank for Nordslesvig med en Aktiekapital paa 100,000 Mark i Aktier lydende paa Ihændehaver à 1000 Mk. og i Aktier lydende paa Navn à 500 Mk. Selskabets Sæde er Haderslev. Virksomheden skal hovedsagelig omfatte Hypothek- og Mæglerforretninger. Paa Grundlag heraf indbydes til Aktietegning i det paatænkte Aktieselskab „Nordslesvigsk Hypothek- og Mæglerbank“.

Af Listerne ser jeg, at følgende har tegnet sig som Aktionærer: J. N. H. Skrumsager, Peter Grau, Julius Nielsen, Jørgen Fausbøl, Hans Friis, Kopsholdt, P. Timmermann, Skærbæk, Jørgen Zachariassen, Dybbøl, og jeg. Men derved blev det. Foretagendet var for tidlig født og kunde ikke gennemføres, bl. a. fordi Bedragerierne i Sønderborg Bank og de tidligere nævnte Sparekasser kort forinden var bleven afsløret. Sagen var ikke dermed opgivet. Men Køl-lerpolitiken gav mig foreløbig andet at tage Vare paa.

Da indtraf der en Begivenhed, som førte os et betydeligt Skridt fremad. Den 1. Januar 1900 skulde „Den borgerlige Lovbog“ træde i Kraft i det tyske Rige. Dermed vilde mange bestaaende Love blive ophævet og Sparekasserne i Hertugdømmerne miste deres retslige Basis, som

iøvrigt altid havde været spinkel og skrøbelig. En Omorganisation af de nordslesvigske Sparekasser var dermed bleven tvingende nødvendig.

Af de 201 private Sparekasser, der den Gang fandtes i Hertugdømmerne, havde 24, som administrerede over 30 Millioner Mark og havde Reservefonds paa over 2 Millioner Mark, deres Sæde i Nordslesvig. Loven foreskrev, at en Privatsparekasse fremtidig skulde være et Selskab, der efter de bestaaende Love havde Ret som juridisk Person, eller efter Ansøgning som mild Stiftelse have faaet denne Ret tildelt af Staten.

I Februar 1899 afholdt Sparekasserne i Hertugdømmerne et almindeligt Sparekassemøde i Neumünster, hvor de nordslesvigske Sparekasser ogsaa var repræsenteret. Forsamlingen besluttede, at Sparekasserne skulde ansøge Statsministeriet om lovlig Anerkendelse, det vil sige Stadfæstelse som juridiske Personer. For de danske Sparekassers Vedkommende maatte dette betragtes som haabløst. De maatte søge Spørgsmaalet løst paa anden Vis.

Mine tidligere Studier af Sparekassevæsnet i Tyskland og den dermed i Forbindelse staaende Lovgivning, kom mig nu til gode. I Landdagen havde jeg stiftet personligt Bekendtskab med Dr. *Krüger*, som stod i Spidsen for over 2000, efter Schulze-Delitzsch's System oprettede Pengeinstitutter. Dr. *Krüger*, der som Parlamentariker tilhørte Det frisindede Folkeparti, nød høj Anseelse i Tyskland for sin Sagkundskab paa disse Omraader. Han havde i disse Aar udgivet et stort Værk om „Loven om Selskaber med begrænset Hæftelse af 20. April 1892“, en Lov, som endnu ikke var taget i Brug, ja næppe kendt i Nordslesvig. Jeg havde imidlertid studeret Loven grundigt, efter at jeg af Polakkerne havde lært, at Selskabet med begrænset Hæftelse kunde tages i Brug som en national Løftestang af stor Værdi.

Efter Sparekassemødet i Neumünster var man i Nordslesvig stærkt optaget af Spørgsmaalet om Sparekassernes

Omorganisation. Af „Sparekassen for Sundeved og Omegn“, blandt hvis Kautionister jeg var, blev jeg opfordret til at holde et Foredrag i Graasten om den bedste Selskabsform. Jeg sluttede med at anbefale og foreslaa Sparekassens Omorganisation til et „*Selskab med begrænset Hæftelse*“. Kautionisterne vedtog mit Forslag og valgte mig ind i et Udvalg, som skulde forberede og gennemføre Omorganisationen.

Et Par Dage efter blev jeg af *Gustav Johannsen* anmodet om at komme til Flensborg til en fortrolig Forhandling med ham og *C. P. Wolff*, Gammelgab, om Sparekassesagen. De to Mænd stod i Spidsen for hver sin Sparekasse og var bleven enige om, at de burde omdannes til *Aktieselskaber*. De var meget betænkelige, da jeg kom, og mente, at jeg havde begaaet et alvorligt Misgreb ved at anbefale Sparekassernes Omdannelse til „*Selskaber med begrænset Hæftelse*“, fordi det var en af Øvrigheden langt mere afhængig Form end Aktieselskaberne. Det viste sig imidlertid, at de ikke kendte Loven om „*Selskaber med begrænset Hæftelse*“, men havde forvekslet den med en anden tysk Lov om „*Interessentselskaber med begrænset Hæftelse*“. Da jeg havde paavist dem Forskellen mellem de to Selskabsformer og sat dem ind i Loven af 20. April 1892, sluttede de sig til min Opfattelse. Vi besluttede derefter, at der skulde udsendes Indbydelse til et nordslesvigsk Sparekassemøde. Paa dette Møde, som blev afholdt i Vojens i Juni Maaned, var 21 nordslesvigiske Sparekasser repræsenteret. Efter Indbydernes Opfordring holdt jeg et Foredrag om de Selskabsformer: Aktieselskaber, Interessentskaber med ubegrænset Hæftelse, Interessentskaber med begrænset Hæftelse, Kommanditselskaber, aabne Handelselskaber og Selskaber med begrænset Hæftelse, som Sparekasserne havde Valget imellem. Jeg paaviste Fortrin og Mangler og endte derpaa med at foreslaa deres Omorganisation til „*Selskaber med begrænset Hæftelse*“. Efter at jeg endnu havde besvaret en Del Spørgsmaal, afsluttedes

Forhandlingerne med, at Repræsentanterne efter Gustav Johannsens Anbefaling enstemmigt besluttede at omdanne Sparekasserne efter mit Forslag.

Men Sparekasserne var ikke oprettet efter nationale Delingslinjer, selv om de saa godt som alle stod under dansk Ledelse. Administrationen var interesseret i at gennemføre deres Omorganisation til *kommunale Sparekasser*, en af Øvrigheden meget afhængig Form, som ogsaa var tilladt efter Loven. Lykkedes det den at forpurre Stifternes, Garanternes eller Kautionisternes *enstemmige* Beslutning ved at faa en Tysker til at stemme imod Omdannelsen til et Selskab, kunde den fremtvinge Omdannelsen til en *Kommunal Sparekasse* og dermed gøre Reservefondene til kommunal Ejendom. Vi maatte derfor, da Køllerpolitikken paa dette Tidspunkt kulminerede, gaa meget stilfærdigt og forsigtigt til Værks for at gennemføre enstemmige Beslutninger. Jeg skal ikke her skildre dette møjsommelige Arbejde i Enkeltheder, men kun nævne, at vi overvandt alle Vanskeligheder, omdannede 24 nordslesvigske Sparekasser til Selskaber med begrænset Hæftelse og førte Reservefonds paa over 2 Millioner Mark over til fri dansk Ejendom. Jeg skrev mange og var medvirkende ved Affattelsen af alle disse Sparekassers Vedtægter. I tvivlsomme Tilfælde raadførte jeg mig med Dr. Krüger og fulgte hans Anvisninger.

Ved Affattelsen af Vedtægterne lykkedes det mig at faa gennemført en Del tidssvarende Reforme. Laanevirksomheden blev i det hele udvidet, Laantagernes Interesser i en Tid, hvor unge Landmænd og Erhvervsdrivende i stor Udstrækning var Laantagere, i det hele bedre varetaget. Efter Loven skulde Selskabets Grundkapital være mindst 20,000 Mark, som tilvejebragtes af Medlemmerne ved Staminskud paa mindst 500 Mark af hvert Medlem. Det var i sin Orden, at Staminskudet blev forrentet. Men i Vedtægterne fastsattes, at Medlemmerne ikke maatte faa mere end 5—6 % i Dividende. Der blev draget Omsorg for rigelige Hen-

læggelser til Reservefondene. Overskudet, som hidtil kun var bleven anvendt til „velgørende“ Formaal, kunde her- efter ogsaa anvendes til „almennyttige“ Formaal, hvad der aabnede Muligheder for Støtte under Nationalitetskampen.

I Sydslesvig og Holsten fulgte man senere, efter at Ansøgningerne om Statsbevillinger var bleven afslaaet, det i Nordslesvig givne Eksempel. Enkelte Privatsparekasser blev dog her omdannet til kommunale Institutioner.

Paa et Tidspunkt, hvor energiske Finansministre i Preussen utrættelig søgte at drage Sparekasserne ind under Administrationens Magt og Myndighed for at udnytte dem som Malkekøer i Statskassens Tjeneste, var det takket være Overpræsident v. Køllers Kortsynethed, lykkedes os under Overvindelse af meget store Vanskeligheder at opretholde, ja udvide vore Sparekassers Uafhængighed af Staten og dermed at styrke og befæste vor økonomiske og nationale Stilling.

Med megen Tilfredshed ser jeg den Dag i Dag tilbage paa min Andel i dette Arbejde.

I SKUDLINIEN

Bismarck har en Gang brugt det Udtryk om den af Regeringen afhængige Presse, at han under en politisk Konflikt „hidsede hele Hundekoblet“ paa sine politiske Modstandere. Hr. v. Køller tog ham i denne Henseende til Mønster. Hans lidenskabelige Angreb paa den danske Presse efterfulgtes af en Skylle af Retssager. Overpræsidenten indskærpede Statsadvokaten Aarvaagenhed. „Den tyske Forening for Nordslesvig“ nedsatte en „Angiverkommission“ med den specielle Opgave at overvaage den danske Presse, forske efter Muligheder for Sagsanlæggelse imod danske Journalister — i Foreningens Bestyrelse havde to Amtsdommere Sæde — og i givet Fald gøre Anmeldelse til Statsadvokaten.

„Hejmdal“ fik sin Part af disse Retssager. Mine Medarbejdere *Nicolai Svendsen* og *Thade Petersen* blev først gentagne Gange idømt Pengebøder. Derefter blev Svendsen i 1899 idømt tre Maaneders Fængsel, fordi han, da en Amtsforstander atter ulovligt havde opløst et dansk Møde, skrev, at enkelte Amtsdommeres Mangel paa Kendskab til den preussiske Forvaltningsret „tydede paa en sørgelig Tilbagegang baade i Pligtfølelse og Retsbevidsthed hos visse Grene af den preussiske Forvaltning.“ Inden han endnu havde afsonet denne Straf, blev han anklaget af Fru v. Wildenradt-Krabbe og yderligere idømt en Maanedes Fængsel, fordi han havde tilladt sig at kritisere Fruens Understøttelse af Køllerpolitiken. Thade Petersen blev i een Sag idømt 6 Ugers Fængsel, i en anden 2 Maaneders Fængsel, i en tredie 3 Maaneders Fængsel for

Fornærmelser af lignende Art. Da han ikke havde afsonet den første Straf, inden den sidste Dom faldt, fik han en Maanedes Rabat. Mine to Medarbejdere maatte derefter — hvad der selvfølgelig ramte Bladet haardt — i den allertravleste Tid afsone deres Straf i Amtsretsfængslet i Slesvig.

Da jeg for det meste var fraværende, havde mine Medarbejdere overtaget det juridiske Ansvar for Bladet. Men jeg blev som Redaktør af „Sønderjydske Aarbøger“ og Udgiver af „Hejmdal“ idømt Pengebøder for „*grov Uorden*“, begaaet ved at Ordene „Sønderjydsk“ og „Sønderjylland“ var bleven brugt i Tidsskriftet og i Bladet. Endvidere blev jeg idømt en Pengebøde, fordi jeg havde begaaet „en strafbar Handling“ ved paa en Mindefest for A. D. Jørgensen at have foreslaaet Forsamlingen at synge Bjørnstjerne Bjørnsons Fædrelandssang: „Jeg vil værge mit Land.“ At det drejede sig om en „dansk Sang af op-hidsende og fornærmeligt Indhold“ fremgik, sagde den offentlige Anklager i Retten, tydeligt nok af, „at Digteren med Udtrykket „de drivende Garn“ havde tænkt paa de danske Øer.“ Da jeg i mit Forsvar ironisk tillod mig at bemærke, at det var en „højest ejendommelig Fortolkning“, rejste Amtsdommeren sig, afbrød Forhandlingerne og dikterede mig en Bøde paa 50 Mark for „utilbørlig Optræden i Retten“. Fru v. Wildenradt-Krabbe, som vil- lig fulgte den preussiske Administrations Vink, rejste Sag imod mig for Fornærmelse. Jeg havde hidtil ladet hendes grove Fornærmelser uansede, men svarede nu med en Modklage. Retten maatte idømme hende en Bøde paa 150 Mark, en meget mild Straf, mens jeg kun fik en Bøde paa 50 Mark. Saadan gik det videre, men det var dog kun Forspillet.

Den tyske Presses Angreb blev efterhaanden voldsom- mere. Redaktøren af det statsunderstøttede tyske Blad i Haderslev, *Karl Strackerjan* lod udfærdige en Kliché af en Haand med tre brækkede Fingre, som Bladet i Aarevis

anvendte, hver Gang det omtalte mig, for dermed at tilkendegive, at jeg havde brudt Forfatningseden som Landdagsmand. Jeg havde saa meget at gøre, at jeg ikke vilde spilde min Tid med at rejse Sag imod ham. Men da han senere offentlig beskyldte mig for „Landsforræderi“, var jeg af Hensyn til min politiske Virksomhed nødt til at anklage ham. Skønt Fornærmelsen sammenlignet med f. Eks. den, der indbragte Nicolai Svendsen tre Maaneders Fængsel, var meget grov, blev han dog kun idømt en Pengebøde paa 500 Mark, idet Retten i Motiverne erklærede, at han havde handlet af „ædle Bevæggrunde“. Rigsretten stadfæstede Dommen. Men Strackerjan søgte om Benaadning og blev benaadet. Han kunde derefter ustraffet fornærme mig, men jeg var veltilfreds med Benaadningen, fordi den fritog mig for senere Sagsanlæg imod ham.

Jeg har allerede foran nævnt, at Strackerjan udgav flere Smædeskrifter, først særlig rettet imod mig, senere, efter at Redaktør Jessen var bleven Rigsdagsmand, ogsaa imod ham. Hensigten var at vanskeliggøre, om muligt umuliggøre vort Arbejde i Berlin. Under denne Synsvinkel maa Bogen „Adler oder Dannebrog“ ses, som han, ledsaget af et aabent Brev til mig, lod uddele i Rigsdagen den Dag, den store Udvisningsdebat fandt Sted. I de følgende Aar fortsatte han denne Virksomhed med at tilsende tyske Ministre og Parlamentarikere et imod mig rettet Skrift „Zur Eidesfrage der dänischgesinnten Mitglieder des Abgeordnetenhauses“, hvori han aabent sigtede mig for Edsbrud. Hvert Aar modtog jeg Breve og Telegrammer, hvori han gentog Beskyldningen, men jeg lod dem roligt gaa i Papirkurven, idet jeg offentlig meddelte, at jeg ikke tiere agtede at anlægge Sag imod en Mand, der lod sig benaade, naar han idømtes Straf for Fornærmelser, for Dagen efter at gøre sig skyldig i de selvsamme Lovovertrædelser. I „Fra Krigstiden II“ har jeg omtalt Breve og Telegrammer af lignende Art, som han under Krigen sendte til Kejseren, Rigsdagens Præsident og Partiførerne, og aftrykt mit Svar til Præsi-

denten, da han afæskede mig en Udtalelse i denne Anledning.

Redaktør *Janke*, som redigerede det tyske Blad i Aabenraa, sigtede mig ligeledes kort efter Udvisningsdebatten for *Edsbrud*. Sigtelsen blev gentaget af Landraad v. Tschirschnitz i Sønderborg paa et offentligt Møde og kommenteret af den tyske Regeringspresse. Af Hensyn til min politiske Virksomhed var det nødvendigt, for en Gangs Skyld at lade preussiske Domstole konstatere, om der laa noget til Grund for Sigtelsen. Jeg anlagde derfor Sag imod Ophavsmanden, Redaktør *Janke*. Mine Modstandere anlagde nu en snild Slagplan i Haab om at fælde mig. Bunker af Avisudklip blev forelagt i Retten. Gustav Johannsen og Redaktør *Jessen* blev stævnet og som edfæstede Vidner underkastet et skarpt Krydsforhør. Mange af de Spørgsmaal, der rettedes til dem, var tydeligt nok bestemt til at give vore Modstandere Indblik i vore nationale Organisationers Arbejde og især til at fremskaffe Oplysninger om vore Forbindelser i Danmark. Forhandlingerne i første Instans endte med, at Red. *Janke* blev *frifundet*. Frikendelsen blev straks udbredt gennem den regeringsvenlige Presse, som hævngherrig efter Nederlaget i Rigsdagen straks slog Kapital af den. Jeg sad ene nede i Berlin, begravet i Arbejde og maatte nu staa for skarpe Skud. Dagen efter, at Dommen var bleven bekendt i Berlin, udtalte de Konservatives Hovedorgan „*Kreuzzeitung*“ under et heftigt Angreb paa mig den sikre Forventning, at de frisindede Partier nu omsider vilde bryde med mig. Hvis de øverste Instanser stadfæstede Dommen, vilde der, bebudede det ildevarslende, blive foretaget visse Skridt imod mig for at fjerne mig fra Landdagen. Tonen var endnu skarpere i altske Organer.

Men jeg havde allerede genvundet min Position indenfor de frisindede Partier. Da *Schmieder*, som selv var Højesteretsdommer, havde læst Dommen, sagde han til mig, at det var nogle uforskammet partiske Domstole, vi havde.

Ved Stambordet mærkede jeg ingen Forandring. Vor specielle Modstander, den national-liberale Amtdommer *Bachmann*, der betragtede mig som Sagkyndig i Sparekassesager, indbød mig et Par Dage efter til et fortroligt Sparekassemøde, som Landdagsmændene fra Hertugdømmerne vilde afholde. Den myndige Provst, *Jazdzewski*, en rigtig Jens Grand kom straks hen til mig i Landdagen og spurgte højt og muntert, saa alle i Nærheden hørte det: „Naa, hvordan gaar det i Danmark: „Sie Staatsverräter?“ Almindelig Munterhed og Tilraab. „Ganz richtig — ich bin auch einer!“ svarede han og fejede videre ned ad Gangen.

Jeg indankede straks Sagen for Landsretten i Flensborg. Her havde man stævnet endnu flere Vidner, deriblandt ogsaa J. N. H. Skrumsager, med hvem man vidste, at jeg stod paa en meget fortrolig Fod. Krydsforhøret gentoges: Men alt var forgæves. Sagen endte her med, at Redaktør Janke blev idømt en Pengebøde paa 300 Mk. Dommen blev senere stadfæstet af Rigsretten, og dermed var Angrebet afvist.

Under alt dette havde jeg været Genstand for meget krænkende, lyssky Angreb fra dansk Side. Da jeg af en Ven blev gjort opmærksom paa Bagvaskelserne, som desværre havde vundet Tiltro i sønderjydske interesserede Kredse i København, tog jeg Sagen meget alvorligt, krævede den behandlet i Vælgerforeningen og erklærede, at jeg straks nedlagde mit Mandat, hvis jeg ikke fik fuld Oprensning. Af Hensyn til nulevende Personer vil jeg ikke her gaa nærmere ind paa Sagen. Aktstykker og Breve, som klarlægger den, vil Eftertidens Historikere kunne finde i et sønderjydske Arkiv, — iøvrigt sammen med min politiske Korrespondance, som spænder over henvend halvhundrede Aar og omfatter flere Tusinde Breve og mange historisk oplysende Aktstykker. Her skal kun oplyses, at Vælgerforeningens Protokol under Omtalen af Bestyrelsesmødet den 14. Maj 1899, som var besøgt af 19 Bestyrelsesmedlemmer, indeholder følgende Notits:

„Landdagsmand H. P. Hanssen gjorde udførlig Rede for en Række Intriger og Mistænkeliggørelser af grave-rende Art, der var spundne imod ham i dette Foraar. Paa Formandens Forslag gaves der ham Oprensning herfor, ved at Bestyrelsen paa een nær gav ham et Tillidsvotum og rejste sig til Ære for ham.“

Edsbrudssagen oplyste Gustav Johannsen og mig om, at den ene af os herefter kunde blive stævnet som edfæstet Vidne i Retssager imod den anden. Selv om dette var betydningssløst, hvad eventuelle Straffe angik, da vi i enhver Henseende bevægede os indenfor Lovens Rammer, vilde det dog kunne give vore Modstandere Oplysninger om vor politiske Virksomhed, som de kunde udnytte imod os. Efter Gustav Johannsens Forslag tog vi straks Forholdsregler imod denne Kampmaade.

Vi arbejdede den Gang med to Sager af international Art, som vi ikke ønskede fremdraget i fuld Offentlighed. Den ene vedrørte det af Danmark paatænkte Salg af de vestindiske Øer, som vi var Modstandere af, da vi betragtede Øerne som et i en given Situation brugbart Bytteobjekt, den anden var Optantsagen, som vi søgte løst i fortløbet Samarbejde med danske Myndigheder. Efter Gustav Johannsens Forslag delte vi nu Arbejdet saaledes, at han overtog de vestindiske Øer, jeg Optantsagen. Vi skulde fremtidig hver især arbejde selvstændigt og under eget Ansvar, uden at den ene blev underrettet om, hvad den anden foretog sig, for at vi kunde være sikret imod, at vore Modstandere fremtvang Oplysninger derom gennem Vidneførsel.

„Gustav Johannsen,“ sagde hans gamle politiske Modstander, Regeringspræsident v. Tiedemann i Rigsdagen under den store Udvisningsdebat, „har altid handlet efter Grundsætningen: „Forsigtighed er Visdommens Moder“.“

Denne Grundsætning indprentede han ogsaa mig ved enhver Lejlighed, og jeg har staaet mig ved at følge den under min vanskelige politiske Virksomhed i Berlin.

OPTANTSAGEN 1899—1906

Da jeg efter Aftale med Gustav Johannsen i Foraaret 1899 selvstændigt overtog Optantsagens Behandling, var der næppe nogen Sønderjyde, der kendte Sagen bedre. Jeg havde, som før omtalt, allerede i mine første Skrifter betegnet Optanterne som vor Achilleshæl og Udvisningsordren som Tyskernes bedste Vaaben i den nationale Kamp. Fra 1889—1893 var jeg virksom for Optanternes Naturalisation. Hundreder af Naturalisationsandragender gik i disse Aar gennem mine Hænder.

Køllerpolitiken havde atter sat Optantsagen paa Dagsordenen. Overfor Redaktør Cavling havde Hr. v. Køller erklæret, at han kun havde Ret til at udvise Optanter, naar de brød Loven. Men Magthaverne har, ligesom Ulven, der fandt, at Lammet plumrede Vandet, altid haft let ved at finde Grunde, naar det gjaldt om at retfærdiggøre deres Overgreb. Grosserer Outzen blev udvist, fordi han ikke lod sig barbere af en tysk Barber, Kreaturhandler Bohnfeldt, fordi han havde opført sit Hus af røde Mursten, udfuget med graa Cement. Skønt Grunde let lod sig finde, naar man var saa nøjsom, vedgik Administrationen dog snart aabent, at Optanter og hjemløse Optantbørns Udvisning ogsaa brugtes som Straffemiddel imod preussiske Statsborgere, som Politimyndighederne ikke kunde ramme med de bestaaende Love.

I Foraaret 1901 begyndte „Optantmageriet“. Et betydeligt Antal Personer, som i over en Menneskealder havde været preussiske Statsborgere, blev pludselig af Landraaderne stemplet som Optanter. Blandt dem var Gaard-

ejerne C. P. Wolff, Gammelgab, Andr. Andresen, Skelle, Chr. Finnemann, Taarning, P. Timmermann, Skærbæk, Philip Møller, Jægerup, Capt. C. C. Fischer, Aabenraa, nuværende Folketingsmand Chr. E. Christensen, Adserballe og mange andre landskendte Mænd, der i Aarevis havde beklædt Tillidsposter i Provinslanddagen, Provinssynoden, Kredsagen o. s. v., som forudsatte preussisk Statsborgerret. Nogle af dem havde som preussiske Soldater deltaget i den fransk-tyske Krig, men det blev der ikke taget Hensyn til. Enkeltheder findes i min før omtalte Afhandling om Køllerpolitiken i „Fra Kampaarene I“. Her skal derfor kun nævnes, at Optantmageriet ramte 1200 Personer.

Af de udviste Optanter eller Optantbørn raadførte de fleste sig med mig. Jeg raadede dem til at vende tilbage, naar de var transporteret over Grænsen for ved Overtrædelse af Udvisningsordren at fremtvinge Domstolenes Undersøgelse af Optionens Retsgyldighed. Underinstanserne erklærede sig inkompetente til at prøve dette Spørgsmaal. Men ved Overlandsretten i Kiel — Højesteret i Sager af den Art — lykkedes det i 1901 at fremtvinge en principiel vigtig Retskendelse, hvorefter Wienerfredens § 19, da Fredstraktaten af de daværende lovgivende Myndigheder var bleven offentliggjort i det officielle Publikationsorgan, var bleven en Del af den i Hertugdømmerne gældende Statsret og dermed en materiel Retsnorm.

Administrationens Angreb tvang mig til at studere Spørgsmaalet grundigt i alle Retninger. Jeg søgte at skaffe mig et Overblik over Indfødsret-Spørgsmaalets Behandling indenfor det gamle danske Monarki, at vinde Klarhed over Spørgsmaalet om Reoption var tilladt m. m. m. Naar jeg ved eget Studium var naaet til et Standpunkt, lod jeg det efterprøve af Højesteretsadvokat *Nellemann*, som var særdeles kyndig paa dette Omraade, senere tillige af Professor *H. Matzen*, og først, naar jeg havde deres Autoritet bag mig, hævdede jeg de Synspunkter, jeg var naaet til, overfor Regeringen, Landdagen, Administrationen og

Domstolene. Saaledes rustet besluttede jeg at skifte Taktik og sætte mig i direkte Forbindelse med Ministerialdirektør Dr. *Peters* i Indenrigsministeriet, en højt anset Jurist, som var født i Holsten, havde studeret i Kiel mellem Krigene og været Advokat i Altona, da Byen endnu hørte til Danmark. Fra sin Ungdom af kendte han derfor den i det gamle danske Monarki gældende Indfødsret af 1776, som var gældende i Hertugdømmerne til 1871. Jeg udsøgte fire forskellige Optantsager, som havde ophvirvlet ligesaa mange Spørgsmaal, og rejste i Juli 1901 til Berlin for at drøfte disse Sager med ham og derigennem skaffe mig større Klarhed over Regeringens Standpunkt.

Ministerialdirektøren modtog mig meget venligt. Af en Beretning, som jeg nedskrev i en nærliggende Café, lige efter at Samtalen havde fundet Sted, ser jeg, at vi har drøftet Sagerne meget indgaaende. I Samtalens Løb indrømmede han, at jeg med Rette kunde paaberaabe mig Overlandsrettens Kendelse, men at han holdt den for urigtig. „Jeg studerer,“ sagde han, „Spørgsmaalet indgaaende, og det vilde være mig meget kært at drage Deres Anskuelser om Spørgsmaalet med ind under mine Overvejelser. Naar De saa kommer herved i Efteraaret, vil jeg gerne drøfte Spørgsmaalet videre med Dem.“ Noget efter sendte jeg Dr. *Peters* en Betænkning om Sagen, som fyldte 10 Foliosider.

Preussen savnede en Instans, som kunde afgøre Sagen om Indfødsretsspørgsmaal een Gang for alle. Jævnbyrdig med Overlandsretten i Kiel, højeste Instans, hvor Myndighederne optraadte som Klager, stod Overforvaltningsretten i Berlin som højeste Instans, naar Optanten optraadte som Klager. I Januar 1902 kom den første Optantsag til Forhandling ved Overforvaltningsretten i Berlin. Jeg mødte som Befuldmægtiget for Klageren, Gæstgiver *Bramsen*, Hajstrup, der var bleven stemplet som Optant efter at have været preussisk Statsborger i 35 Aar. Samme Aften skrev jeg hjem:

Berlin, den 7. Januar 1902. „Jeg gik hen i Overforvaltningsretten Kl. 12. Det var tydeligt nok, at Regeringen tillagde Sagen stor Betydning, thi Indenrigsministeren havde sendt en Regeringsraad som Repræsentant. Jeg afleverede min Fuldmagt, som godkendtes. Sagen begyndte med, at alle Akter oplæstes, medens Regeringens Repræsentant og jeg indtog vore Pladser. Saa fik jeg Ordet. Mit Hovedargument, som Sagen maatte staa og falde med, var, at Optionsretten kunde udøves mere end een Gang, naar det skete indenfor den sekssaarige Frist. Regeringens Repræsentant indrømmede, at der var afgivet saadanne Optionserklæringer, og at Regeringen den Gang havde antaget dem for gyldige. Men dette var en Vildfarelse, som ikke kunde ændre de faktiske Forhold. Optionsretten kunde kun udøves een Gang, og var det sket, kunde vedkommende Person kun betragtes som tysk Undersaat, naar han kunde forelægge et Naturalisationspatent. Jeg gjorde et Par Bemærkninger dertil. Saa trak Retten sig tilbage. Den raadslog i over en Time. Resultatet var ugunstigt. Dommen lød paa, at Optionsretten kun kunde udøves een Gang.“

Dommen stod i skærende Modstrid saavel med dansk Retspraksis som med det Standpunkt, den preussiske Administration havde indtaget fra 1864—70, da Afgørelsen faldt. Jeg kunde kun opfatte den som en skrigende Uret. Harmfuld forlod jeg Retsbygningen. Jeg husker tydeligt, at jeg paa Vejen til mit Hotel knyttede Hænderne og lovede mig selv ikke mere at slippe Optantsagen af Hænde, men sejt og udholdende at kæmpe videre for at skaffe Optanterne deres Ret.

Optantsagens videre Behandling kan jeg bedst skildre gennem Uddrag af Breve, som jeg har skrevet hjem i de følgende Maaneder:

13. Januar 1902. „Fra Dr. Peters har jeg faaet Brev. Han takker mig forbindtligst for min Fremstilling af Indignatet. Han havde overvejet Spørgsmaalet nøje og under-

søgt det i Anledning af vor Samtale sidste Sommer, men var kommet til et væsentligt andet Resultat end jeg og er derfor heller ikke enig med mig i de Slutninger, jeg drager af Wienerfredens Paragraf XIX. Han haaber senere at faa Lejlighed til at drøfte Sagen med mig.“

15. Januar 1902. „Da jeg i Dag sad i Restaurationen, kom Dr. Peters, hilste venligt og tog Plads ved min Side. Vi havde saa en længere Samtale. Aftalen blev, at jeg taler om Indfødsretsspørgsmaalet ved Behandlingen af Indenrigsministerens Budget. Men forinden vil vi under personlig Forhandling drøfte Sagen indgaaende. Jeg antager, at jeg faar et saadant Forhold i Stand overfor ham, at jeg i Fremtiden vil kunne opnaa et og andet i særlige Tilfælde, og det er jo ikke uden Betydning.“

30. Januar 1902. „Hvorledes jeg skal faa alt det Stof, jeg efterhaanden faar samlet, ordnet, sigtet og bragt i anskuelig Form i et enkelt Foredrag, gaar endnu langt over min Forstand og midt ind i Præstens. Jeg har nu Landdagsmand *Jürgensen* saavidt, at han i Dag har lovet at yde mig en vis Assistance under Debatten. Men sig det endelig ikke til nogen, for at han ikke skal komme under anden Indflydelse.“

1. Februar 1902. „Dr. *Barth* kom i Dag til mig og lovede mig Støtte. Han var oprørt over Finnemanns Udvisning. *Jürgensen* var meget pinligt berørt. „Es geht mir jetzt höllisch weit.“ Niels Finnemanns Udvisning var jo at vente. I Dag havde jeg Brev fra Moldt: — „alle spørger, naar H. P. Hanssen kommer hjem,“ skriver han.

Jeg svarede Red. Moldt: „Jeg arbejder daglig i Optantsagen og faar den frem henede i Løbet af en fjorten Dages Tid. Det er nødvendigt, at jeg bliver her saalænge, da jeg kun kan faa Ordet, naar jeg passer det gunstige Øjeblik.“

Jeg har gennemrodet alle de gamle Aargange fra 1864 —72 af Forordningsbladet og Amtsbladet og fundet en hel Del brugbart Materiale. Paa Grundlag af det vil jeg

gøre delvis nye Synspunkter gældende. For det første kan jeg bevise, at Ordet „zurückziehen“, der nu fortolkes som „Übertretung“ til Danmark i Kundgørelser fra de første Aar blev opfattet som „Übersiedelung“. Vigtigere er det, at den danske Lov om Indfødsretten er bleven betegnet som gældende Ret til 1. Januar 1871. Ud fra denne Kendsgerning sammenholdt med Fredstraktatens § 19 mener jeg at kunne bevise *Tilbagetrædelseserklæringernes* Gyldighed. Jeg har skrevet til Højesteretsadvokat Nellesmann for at faa mit Materiale desangaaende suppleret fra København. Endelig vil jeg atter fremdrage *Indfødsretsspørgsmaalet*, om hvilket jeg allerede har tilstillet det herværende Indenrigsministerium en skriftlig Betænkning. Jeg skal efter Aftale have en personlig Forhandling med Ministerialdirektør Dr. *Peters* inden Forhandlingerne, for at Ministeriet ikke skal undslaa sig ved at svare paa mine Spørgsmaal, og jeg haaber at faa *Jürgensen* saa vidt, at han støtter mig ud fra det Synspunkt, at Spørgsmaalet maa ordnes. Han har allerede halvvejs lovet mig det. — Saaledes ligger Forholdene altsaa her. Det gælder hjemme om, at Folk ikke letsindigt underskriver Forhørsprotokoller. — *Haardt* imod *haardt!* Det er det eneste, de har at gøre for Tiden.“

4. Februar 1902. „I Øjeblikket er der næppe nogen, der er bedre inde i Sagen end jeg. For hver Dag, der gaar, bliver jeg lærdere. Jeg gør stadig nye Opdagelser, til Dels af glædelig Art. En Rejse hjem vilde forstyrre mig altfor meget i mine Studier. Jeg bliver derfor her i Berlin, til jeg har haft Sagen til Behandling.“

6. Februar 1902. „Jeg bliver mere og mere glad ved vort Bibliotek. Hvor er det let at arbejde ved Hjælp af det. Vi har en gammel flink og prægtig Professor til Bibliotekar. I Dag vilde jeg se en Konvention, som er afsluttet mellem Danmark og Preussen 1821. Hvor i Alverden skulde jeg faa fat i en saadan Tingest hjemme i Aabenraa? Her er det kun et Snup. Jeg trykker paa en Knap, Elevatoren kommer. Tjeneren slaar Døren op. „Bureaugeschoss“. Vi

suser op. Jeg ind i Biblioteket og hen til Professoren. „Jeg skulde bruge Konventionen af 13. Marts 1821.“ „Den skal De straks faa.“ Han ind i Bagværelset og kommer tilbage med to Bind. Fem Minutter senere har jeg den afskrevet. „Farvel.“ Dermed er den Pot ude! — Mit Materiale dynge sig op fra Dag til Dag. Hvordan jeg skal hitte ud af det, naar jeg staar paa Talerstolen, ved jeg endnu ikke. — Jeg har en Translatør i Arbejde i København med at oversætte Stykker af danske juridiske Værker. Nikolaj Andersen oversætter andre Ting. Nu lader jeg staa til.“

Den 7. Februar 1902 skrev jeg til Højesteretsadvokat *Nellemann*: „Mange Tak for Materialet. Det er altsammen brugeligt. Det citerede Afsnit af A. W. Scheels Personret 1859 vil jeg meget gerne have i tysk Oversættelse om muligt i Løbet af 4—5 Dage. Alle de andre Citater oversætter jeg selv i Uddrag.“

I Biblioteket har jeg fundet værdifuldt Materiale til Belysning af *Overflytnings-Spørgsmaalet*, navnlig aktmæssigt Materiale fra Elsas-Lothringen, hvor Forvaltningsmyndighederne i Halvfjerdserne har erklæret over 110,000 Optionserklæringer for ugyldige, fordi Domicilet ikke er bleven forlagt til Frankrig indenfor den fastsatte Frist. Overforvaltningsretten gaar ud fra, at Bramsen ved Optionen har mistet sin Indfødsret og er bleven Udlænding. Fra dette Synspunkt har den kun prøvet Indfødsrettens §§ 7 og 9, som angaar Udlændingenes Naturalisation, henholdsvis Opholdsret. Jeg turde slet ikke berøre Indfødsretsspørgsmaalet i Overforvaltningsretten, fordi Chancerne for en gunstig Fortolkning af det er langt bedre i *Kiel*, hvor Overlandsrettens Flertal er Partikularister. Af Dommerne i det paagældende Senat er 2 fra Hannover, 1 fra Hessen-Nassau, 1 fra Sydtyskland og kun 1 fra Hertugdømmerne.“

Nellemann svarede et Par Dage efter: „Jeg sender hermed Translatør-Oversættelse af de omtalte Stykker af Scheels Personret, forsynet med Legalisation af Udenrigsministeriet og det preussiske Generalkonsulat. Som De vil

se, har jeg medtaget noget mere end tidligere omtalt, nemlig Stykket om *Hjemsted*, idet jeg antager, at Scheels Udtalelser om, hvorledes dette Begreb opfattes efter dansk Ret, kan have nogen Betydning for forskellige Optanter, der kun i kort Tid har opholdt sig i Danmark.“

8. Februar 1902. „Fra alle Sider indløber der Forespørgsler. Min daglige Portoudgift er nu oppe paa Mk. 1,50. Sagen stiller mig en virkelig stor politisk Opgave. Vi faar saa se, hvad jeg til Slut kan faa ud af den. I Øjeblikket rækker min Indflydelse et godt Stykke til alle Sider, fra Jürgensen og Dr. Peters her til Deuntzer i København, som jo har udtalt sig om Optantsagen i Ringe. Her hjælper golde Protester ikke en Døjt. Politiken er for at citere Bismarck: Kunsten at opnaa det mulige. Og det vil jeg. En paa Paragraf 5 bygget gold Protestpolitik gør jeg ikke med.“

Konsejlspræsident *Deuntzer* opfordrede mig, kort efter at Systemskiftet var indtraadt, til at meddele ham, om Regeringen efer min Mening kunde gøre noget for at lette Sønderjydernes vanskelige Kaar. Jeg skrev straks en længere Betænkning, i hvilken jeg henviste til Optanternes Behandling, Optantbørnenes retsløse Stilling, Optantmageriet m. m. og udtalte Ønsket om, at Regeringen energisk vilde støtte vore Bestræbelser for at opnaa en tilfredsstillende Løsning af Spørgsmaalet. Inden jeg afsendte Betænkningen, oplæste jeg den for mine daværende Medarbejdere Anders Lebeck og Nicolai Svendsen, som billigede de Synspunkter, jeg gjorde gældende. Det er med Henblik paa denne Betænkning, som *Deuntzer* havde modtaget noget før, han holdt Foredraget i Ringe, at jeg har fremdraget hans Navn i denne Forbindelse. Jeg fortsætter med Uddrag af Breve:

14. Februar 1902. „Jeg har arbejdet videre i Optantsagen og gjort nye Opdagelser, blandt andet fundet Beviser for, at ingen Indfødt nogensinde er blevet udvist af den danske Fællesstat. Slesvig-Holstenere, som var kom-

promitteret i 1848, forlod frivilligt Landet for at undgaa Straf. Ogsaa andre Ting har jeg fundet. Jeg er snart meget lærd, hvad Optantsagen angaar. I Morgen skal jeg atter have skrevet til Nellesmann for at faa hans Stadfæstelse af, at mine nyeste Resultater falder sammen med dansk Retspraksis.“

Fra Nellesmann modtog jeg to Højesteretskendelser fra Halvfjerdserne, som viste, at den danske Højesteret stod paa det Standpunkt, at Sønderjyder, som var født før 1864 i det danske Monarki, var „Indfødte“, som ikke kunde udvises af Danmark, selv om de var preussiske Statsborgere.

Til Vælgerforeningens Sekretær Nis Nissen, Nordborg, skrev jeg d. 14. Februar 1902: „For mig er Politiken ikke den simple, enkle Sag at protestere, at vidne, at sige sin Mening. For mig er den tillige „Kunsten at opnaa det mulige“. Denne Kunst samler sig atter til de forskellige Tider om bestemt afgrænsede Opgaver. I Øjeblikket saaledes om Optantspørgsmaalet. Indtil videre gaar min Politik hovedsagelig ud paa at opnaa det mest mulige for Optanterne og Optantbørnene. Udadtill klinger det maaske ikke saa godt som et Par forlorne Fraser om § 5, men jeg trøster mig med, at det er af større reel Betydning for Danskhedens Fremtid.“

21. Februar 1902. „I Dag har jeg lagt sidste Haand paa min Tale. Den fylder 60 tætskrevne Kvartark. Jeg har i Aftes skriftligt meddelt Dr. Peters, hvad jeg vil tale om. Alt er saaledes forberedt, men Du kan tro, der skal en god Portion Viljekraft til for at tale ca. 1½ Times Tid i en sløv, urolig, fjendtlig Forsamling om vanskelige Spørgsmaal i et fremmed Sprog og under aarvaagen Kritik af Regeringen og dens Repræsentanter. Jeg vil nu haabe, at jeg maa klare denne vanskelige Sag godt. Jeg gaar frem med aabent Visir. Ministeren, Jürgensen og Bachmann er underrettet.“

25. Februar 1902. „Nu har jeg haft Ordet. Jeg talte i Begyndelsen under Uro og for en lille Kreds, men der kom

efterhaanden flere til, der blev god Ro og ogsaa lejlighedsvis raabt Hør. Da jeg sluttede, raabte Polakkerne og de Frisindede Bravo.

Ministeren talte kort og hvast. Dr. Peters langt, tørt og ret intetsigende, idet han reserverede sig sit Standpunkt til alle Sider med enkelte Udfald imod den danske Agitation. Barth talte kraftigt, men med stærke Forbehold. Jeg har nu faaet Regeringen til at studere Spørgsmaalet, og det skal ikke blive derved. Jeg meldte mig straks til Ordet igen. Da jeg kom hen paa min Plads, laa der Brev fra Nellemann, der sendte mig en Erklæring fra Professorerne *Matzen* og *Goos*, som jeg havde bedt ham om at skaffe mig. Den kom lige tidsnok til at kunne benyttes i min anden Tale. Der var mange Talere foran mig, men saa kom Dr. Barth og tilbød mig en bedre Plads, som blev holdt for ham af en Kollega. Dermed rykkede jeg med eet Slag frem fra No. 12 til No. 3 paa Talerlisten. Jürgensen kom og sagde: „De faar ikke Ordet i Dag.“ „Jo,“ svarede jeg, „om et Øjeblik.“ „Død og Kritte,“ udbrød han, — han taler altid Sønderjydske med mig, naar han kommer i Affekt — „saa maa vi se at faa Bachmann frem!“ „De kan sige til Bachmann, at jeg ikke rører ved ham.“ „Godt.“ Bachmann fik Besked, Dr. Peters ligeledes. Kort efter stod jeg paa Talerstolen, talte et Kvarters Tid og fik et ganske kort Svar af Dr. Peters, som aabenbart er bange for at vove sig for langt ud.“

26. Februar 1902. „Jeg tror, at min Tale virkede. Jeg har sat mig for, at mine parlamentariske Taler ikke skal være til Moro og Underholdning, men saavidt muligt Hug, der bider og sidder fast. Jeg havde kun grebet et Par Punkter i Dr. Peters Tale, og de var ret taknemlige. Erklæringen virkede ogsaa godt. I Virkeligheden tror jeg nok, at Folk vil faa det Indtryk af den stenografiske Beretning, at jeg er gaaet ud af Debatten som den Sejrende. Regeringen har maattet indrømme, at jeg staar paa det Standpunkt, der i 120 Aar er gjort gældende af alle Retslærde og alle

Myndigheder — mens deres Standpunkt er noget helt nyt. Dette slog jeg til Slut fast og endte min Tale med, at naar de paa denne Maade vilde skabe en ny Ret, saa kunde vi ikke længer tale om Ret, men kun om Vold.“ — Dr. Peters svarede blot, at jeg havde misforstaaet ham.“

Regeringen var hermed kommen i en uheldig Stilling. Sidst i April havde jeg en længere Samtale med Dr. Peters, som var for betydelig en Jurist til ikke at føle det pinlige i, at Hr. v. Køller havde brudt den i Hertugdømmerne gældende, hundredaarige Retspraksis. Ministerialdirektøren lovede mig, at de Klager, jeg indsendte til Indenrigsministeriet, skulde blive behandlet med Velvilje.

Jeg tog ham paa Ordet, samlede Akterne i en Del Optantsager af særlig graverende Art og drøftede dem d. 28. Maj indgaaende med Dr. Peters i Indenrigsministeriet. Af en Beretning, som jeg nedskrev umiddelbart efter, at Forhandlingerne havde fundet Sted, ser jeg, at jeg den Dag opnaaede værdifulde Indrømmelser. Jeg forelagde bl. a. Klager i seks Tilfælde, hvor Personer, som var opførte paa Aabenraa-Konventionens Liste B, var bleven stemplet som Optanter. De blev alle anerkendt som preussiske Statsborgere, og dermed var dette Principspørgsmaal endelig afgjort. Jeg opnaaede endvidere at faa Personer, som havde Hjemstedsbeviser udstedt af Regeringspræsidenten i Slesvig, anerkendt som preussiske Statsborgere. Af særlig Interesse var Spørgsmaalet om Optantsønnernes Militærtjeneste. Jeg ankede over, at man sønderrev Familiebaandene ved at naturalisere een Broder, behandle en anden som hjemløs og udvise en tredje. Dertil svarede Dr. Peters: „Dette billiger jeg heller ikke. Jeg har før sagt Dem, at alle de Personer, der har tjent eller tjener i den preussiske Hær, skal anerkendes som preussiske Statsborgere eller naturaliseres. Hr. v. Dallwitz, som er Decernent i det nord-slesvigske Spørgsmaal, har nu udarbejdet en Anordning, som er godkendt af mig og derefter forelagt Ministeren, som ligeledes har godkendt den, dog med det Forbehold,

at den skal godkendes af det samlede Ministerium, efter at Overpræsidenten i Slesvig har udtalt sig om den. Jeg kan ikke sige noget bindende — „verfügen kann ich ja nicht“ — men jeg tvivler ikke om, at den vil blive godkendt af Ministeriet i en nær Fremtid. Jeg skal underrette Dem om Sagens videre Gang og varsko Dem, saa snart det er opportunt at indsende Naturalisationsbegæring-ger.“

Vi drøftede endnu forskellige Sager. Jeg præciserede mit Standpunkt, og han erklærede „Om jeg end ikke billiger det, forstaar jeg det i hvert Fald.“ „De maa komme her i Ministeriet, naar De vil, og hvad Tid De vil. De skal altid blive modtaget med Velvilje. Jeg tror, De vil naa videre ad den Vej, end ved at drage de enkelte Sager frem i Parlamentet. Der er jeg af Hensyn til den tilspidsede Situation i Nord-slesvig nødt til at optræde imod Dem paa en helt anden Maade.“

Samtalen førtes videre. Den endte med, at Dr. Peters traadte hen til mig, klappede mig paa Skulderen og sagde: „Ja, weder ich, noch Sie, lieber Hanssen, werden den Schluss dort oben erleben!“ Dette gav jeg ham Ret i.

Noget efter blev Dr. *Peters* udnævnt til Præsident for Overforvaltningsretten i Berlin. Omtrent samtidig blev Hr. v. *Dallwitz* udnævnt til Understatssekretær i Elsas-Lothringen. Saa skulde jeg atter til at arbejde med helt nye Mænd i Ministeriet. Men inden Dr. Peters tiltraadte sit høje Embede, meddelte han mig, at han havde anbefalet mig til Indenrigsminister v. *Hammersteins* Velvilje og raadet den nye Decernent i det nord-slesvigske Spørgsmaal, Gehejme-Regeringsraad *Heinrichs*, til at træde i personlig Forbindelse med mig.

Højesteretsadvokat *Nellemann* glædede sig over min Tale i Landdagen. Da jeg noget senere kom til København, indbød han mig til sammen med Bestyrelsen for „To Løver“, hvis Formand han var, at tilbringe en Aften hos sig. Ved denne Lejlighed fremdrog han, som jeg Da-

gen efter skrev hjem, atter min Tale i Landdagen, betegnede den som et Mesterstykke juridisk set og udtalte paa ny sin Forbavelse over, at jeg som Ikke-Jurist saaledes havde kunnet tilegne mig „alle Finesser i en af de vanskeligste juridiske Questioner“.

Talen havde ogsaa vakt Professor *H. Matzens* Interesse, og da jeg i Efteraaret 1902 offentliggjorde de vigtigste tyske Højesteretskendelser i Optantsager i „Sønderjydske Aarbøger“, skrev han til mig og udbad sig videregaaende Oplysninger. Dette førte til en omfattende Korrespondance i de følgende Aar og udmundede i, at han efter at have optaget hele Spørgsmaalet til grundig, videnskabelig Undersøgelse nedlagde sine Resultater, som faldt sammen med de Standpunkter, jeg havde hævdet i Landdagen, i „Det nordslesvigske Optantspørgsmaal“, „Indfødsretten i Wienerfreden“ og „Om Betydningen af Løsning fra Undersaatsforhold efter dansk Statsret“. De to førstnævnte Bøger besørgede jeg efter Aftale med ham ved unge nordslesvigske Studenter's Hjælp oversat paa Tysk. Et Brev fra Tysklands daværende største Sagkyndige paa dette specielle Omraade, Dr. *Wilhelm Cahn*, som Professor Matzen tilsendte mig, viste, at han i alt væsentlig ogsaa tiltraadte dette Standpunkt.

I Februar 1903 meddelte jeg Indenrigsminister *v. Hammerstein*, at jeg vilde tale om Optantsagen ved Behandlingen af Indenrigsministeriets Budget. Dagen efter fik jeg Besøg af Geheimeraad *Heinrichs*, som bad mig om at meddele ham, hvad jeg særlig vilde berøre i min Tale. Jeg gav ham de ønskede Oplysninger. Ved derpaa at lede Samtalen hen paa den af Dr. Peters aviserede Anordning fik jeg listet ud af ham, at den var bleven udstedt i September. „Det ved jeg,“ svarede jeg, „men jeg betragter det som heldigere, at Regeringen selv meddeler det. Jeg vil derfor interpellere Ministeren, da det vil virke meget beroligende, hvis Hs. Excellence benytter Lejligheden til at meddele Offentligheden, at den er udstedt.“ — Han takkede mig for

Meddelelsen, lovede at tale med sin Chef om Sagen og at udvirke dens Offentliggørelse.

Da jeg Dagen efter i min Tale henviste til, at Dr. Peters i Fjor havde sagt, at Regeringen beklagede den Stilling, tidligere preussiske Soldater var kommen i, raabte Minister v. Hammerstein to Gange „Meget rigtigt“. Senere meddelte Heinrichs, at den omtalte Anordning var udstedt, og at Optantsønner, som havde tjent i Hæren, efter indgivet Ansøgning i Reglen vilde blive naturaliseret. Efter at Debatten var endt, gik jeg hen til Gehejmeraaden og takkede ham for Meddelelsen. Vi talte videre om Sagen, og efter denne Samtale skrev jeg hjem:

„Jeg er meget tilfreds med Resultatet, mit første betydelige Resultat som Parlamentariker. Alle de, der i sin Tid blev preussiske Undersaatter fra 17. Oktober 1867 til 31. December 1870, men som senere er bleven gjort til Optanter, vil nu blive naturaliseret uden Undtagelse, naar der ikke foreligger kriminelle Ting. Dette betyder meget, og vil gøre mange glade.

Hernede forekommer jeg mig altid selv som den lille Bæk i Bjørnsøns Digtning, der begyndte højt oppe paa Fjeldet mellem Lyng og bad: Kære, lad mig faa Lov til

at komme frem, men som voksede hi, hi, hi, og voksede ho, ho, ho, og blev til Elven, som fik Kraft.“ —

Efter Systemskiftet i Danmark blæste der en mildere Vind fra Berlin. Køllerpolitiken var ved at ebbe ud. I Efteraaret 1902 aflagde Kronprins *Frederik* et Besøg ved Keiserhoffet i Berlin, som Keiser *Wilhelm* besvarede det følgende Foraar. Inden Keiserens Besøg fik Politimyndighederne i Nordslesvig Ordre til at undgaa alt, hvad der kunde paavirke Stemningen i Danmark uheldigt. Hr. v. Schoen, som den Gang var tysk Gesandt i København, var af Konsejlspræsident Deuntzer gentagne Gange bleven gjort opmærksom paa, at Preussens Behandling af Optantspørgsmaalet var en alvorlig Hindring for Udviklingen af det gode Naboforhold mellem Danmark og Tyskland, som de to Landes Regeringer var enige om at søge fremmet. At en ny Situation var under Udvikling fremgik af, at Udvisningsretten blev frataget de underordnede Myndigheder. Den af Indenrigsminister v. Hammerstein udstedte Anordning var, hvad dens Ophavsmand Dr. Peters havde tilsigtet, et første Skridt henimod Optantspørgsmaalets Løsning. Saaledes kunde jeg ogsaa kun opfatte den paa dette Tidspunkt.

Men saare lang er Rettens Vej. Regeringen i Slesvig traf ifølge Loven Afgørelsen i Indfødsretssager og kraftigt støttet af Landraaderne i Nordslesvig modsatte den sig af al Evne Naturalisationerne. Sagerne blev trukket i Langdrag. Mange Ansøgere fik Afslag.

Dr. Peters' Anbefaling til Indenrigsminister v. *Hammerstein* havde gjort sin Virkning. Jeg kom snart til at staa paa en god Fod med ham. I Ministeriet gik jeg nu altid til Ministeren med mine Klager. Mange enkelte Sager lykkedes det mig paa den Vis at faa tilfredsstillende gennemført. Hr. v. Hammerstein var Hannoveraner og tilhørte en udpræget welfisksindet Slægt. Naar jeg havde forebragt mine Klager, drog han mig hyppigt ind i en Samtale om Forholdene i Hannover sammenlignet med Forholdene i

Hertugdømmerne. Han fortalte da, hvorledes han i sin Ungdom havde brudt med sin Slægt for at træde i preussisk Statstjeneste og opfordrede mig til at følge hans Eksempel. Jeg svarede, at jeg rimeligvis vilde have handlet som han, hvis jeg havde været *Tysker*. For mig laa Sagen imidlertid anderledes, da jeg var dansk. Da han stadig paa ny optog Diskussionen om dette Spørgsmaal, fik jeg det Indtryk, at han trængte til at retfærdiggøre sit eget Standpunkt. En Dag spurgte han mig, om jeg var i Slægt med hans gamle Lærer Professor Georg Hanssen i Göttingen. Da jeg svarede, at han var min Faders Fætter, sagde han: „Ja, Familien Hansen synes jo at være meget udbredt.“ „Tilvisse Excellence,“ svarede jeg. „I København er den repræsenteret af over 9000 Personer!“

Ved Domstolene fortsattes Kampen. Retskendelse stod imod Retskendelse. At komme nærmere ind derpaa vilde dog føre for vidt. Her skal kun nævnes, at det lykkedes at faa Capt. C. C. Fischers Udvisning ophævet ved Overlandsretten i Kiel, men at Administrationen desuagtet nægtede at anerkende ham som preussisk Statsborger, at Chr. Finnemanns Udvisning blev ophævet som ulovlig af samme Instans, men hans Søns Udvisningsordre senere kendt for gyldig, og Faderen derefter atter udvist! Forvirringen blev efterhaanden stor, og Sagen mere og mere ubehagelig for Regeringen.

Rigskansleren og Udenrigsministeren ønskede Spørgsmaalet løst. Men da den preussiske Administration viste sig mægtig nok til at hindre det, maatte Sagen svinges om og søges løst ved en *international Traktat*, som bandt Administrationen. Fra 1905 af arbejdede jeg med paa denne Løsning i fortroligt Samarbejde med Udenrigsminister *Raben-Levetzau*. I et følgende Bind vil jeg ved Omtalen af *Optanttraktaten* komme nærmere ind paa denne Side af Sagen.

Jeg førte, som Aftalen var med Gustav Johannsen, hvad jeg fremdeles holdt for rigtigt, og hvad den danske Uden-

rigsminister ogsaa lagde Vægt paa, vedvarende alle Forhandlinger selvstændigt under eget Ansvar og bevarede streng Tavshed om, hvad jeg foretog mig. Imidlertid var Redaktør *Jessen* bleven Rigsdagsmand. Han havde før som edfæstet Vidne imod mig været underkastet et pinligt Krydsforhør. Jeg bevarede derfor ogsaa Tavshed med Hensyn til Sagens Gang overfor ham. Ved Nytaarstid 1906 var der opnaaet Enighed mellem Udenrigsminister Grev *Raben-Levetzau* og Rigskansler *Bülow* om, at Optantspørgsmaalet skulde søges løst ved en Traktat. Sagen var drøftet med mig, og jeg var nøje underrettet om Forhandlingernes Gang. En Aften, da vi tre nordslesvigske Repræsentanter spiste sammen, paastod *Jessen* meget bestemt, at der ikke førtes Forhandlinger om Optantspørgsmaalet. Jeg forholdt mig først tavs, men da han vilde have mig til at indrømme det, sagde jeg, at det kunde jeg ikke, da jeg af god Kilde vidste, at der førtes Forhandlinger mellem Danmark og Tyskland om Spørgsmaalet.

Kort efter sendte Redaktør Moldt i Sønderborg mig et, den 5. Februar 1906 dateret Brev, som han havde modtaget fra Rigsdagsmand *Jessen*, som bl. a. skrev: „Hanssen fortalte mig, at han fra bedste Kilde vidste, at Optantsagen længe havde været under stadig Forhandling mellem den preussiske og den danske Regering. Jeg fortalte ham, at jeg fra *allerbedste* Kilde vidste, at det ikke var Tilfældet, idet jeg i mit Værge har en Afskrift af et Brev fra selve Udenrigsminister Grev *Raben*, hvori det modsatte udtrykkelig er sagt. Men tror De, at det gjorde det allerringeste Indtryk? Tror de ikke Moses og Profeterne, saa tror de heller ikke, om nogen opstaar fra de Døde! Desværre stadfæstes stadig mit gamle Indtryk af Hr. Hanssens fuldstændige Umulighed som Politiker — alle hans gode Egenskaber ufortalt.

Alt dette faar De nu i Tilgift, skønt det strengt taget ikke nødvendigt hører med til den foreliggende Sag. De maa godt fortælle det til Deres Hustru, men det er vel

ikke værd at bedrøve Hr. Reimers dermed. For min Skyld maa De ellers godt fortælle ham det, vel helst i en skaaansom Form. Det er en Selvfølge, at Brevet fra Grev Raben (til en dansk adelig Godsejer) er strengt fortroligt.“

Forhandlingerne gik videre. Jeg blev holdt nøje underrettet om Sagen og indrettede Spørgsmaalets Behandling i Landdagen derefter. Men den 1. April 1906 maatte jeg tiltræde en tre Maaneders Fængselsstraf i Centralfængslet i Neumünster. Dermed standsedes foreløbig min Virksomhed.

Imidlertid havde Jessen besluttet at drage Optantsagen frem i Rigsdagen. I denne Anledning havde Rigskanselliets Chef anmodet ham om en Samtale. Den 3. og 4. April havde Jessen derefter Forhandlinger med Rigskanselliets Chef *Loebell* og Understatssekretær *Mühlberg*, som meddelte ham, at Rigskansleren vilde løse Optantspørgsmaalet. Det var derfor ønskeligt, at der var Ro om Sagen, mens Forhandlingerne stod paa. Dagen efter blev Rigskansleren syg, og dermed trak Sagen i Langdrag. Da jeg kom ud af Fængslet, genoptog jeg mit Arbejde. Det vil jeg komme tilbage til, naar jeg omtaler Optanttraktatens Afslutning.

I NORGE — BJØRNSTJERNE BJØRNSEN

I 1899 afholdt den interparlamentariske Union sin aarlige Konference i Kristiania. Jeg var Medlem af Unionen og tegnede mig som Deltager. Tre tyske Rigsdagsmænd, som stod mig nær: Lenzmann, Dr. Müller Sagan og Preiss fra Elsas-Lothringen havde aftalt med mig, at vi skulde mødes i København, hvor jeg skulde være deres Tolk og Fører, to Dage før Deltagerne efter Programmet skulde rejse derfra med Skib til Norge.

Vi mødtes efter Aftale, og jeg viste dem rundt i Hovedstaden. Gustav Johannsen, som maatte skaane sig, rejste senere over Land til Norge. Jeg havde her Forbindelser fra tidligere Tid. Indenrigsminister *Konow* havde som ung juridisk Kandidat stiftet Bekendtskab med min Broder og besøgt os paa Nørremølle. Min Søster havde været i Stortingspræsident Ullmanns Hus, og jeg havde, som foran omtalt, tidligere holdt Foredrag paa hans Højskole. Fru *Konow*, Folketingsmand F. Bojsens yngste Søster, som havde tilbragt sin Barndom i Sønderjylland, og Fru *Ullmann* var før Konferencen bleven enige om, at de vilde lægge deres sønderjydske Sympatier for Dagen ved at hædre og udmærke Johannsen og mig, saa vidt det stod i deres Magt. Under Festlighederne, som fandt Sted under Konferencen, førte de os til Højboards. Under en Udflugt til Skien skaffede de os Plads i Jernbaneminister Nysoms Salonvogn, hvor vi traf andre Ministre, hvoraf især Kultusminister *Wexelsen* var meget interesseret i den sønderjydske Sag.

Konferencen samlede 344 Parlamentarikere, som repræ-

senterede 18 Stater. Den første Aften var vi til Fest paa St. Hans Haugen. To Musikkorps spillede afvekslende de repræsenterede Staters Nationalsange, idet de gik frem i alfabetisk Orden. Da Turen kom til England, og Musikken spillede „God save the Queen“ blev Tyskerne urolige. Melodien er nemlig den samme som „Heil Dir im Siegeskranz“. Det oplystes, at naar Østerrig kom, vilde Musikken spille „Gott erhalte Franz den Kaiser“. Melodien er den samme som „Deutschland, Deutschland, über alles“. I Huj og Hast blev den tyske Gruppe, hvortil jeg den Gang hørte, kaldt sammen for at vælge en ny tysk Nationalsang. „Die Wacht am Rhein“ blev foreslaaet, men atter forkastet for ikke at støde Franskændene. Efter et bevæget Ordskifte valgtes: „Preisend mit viel schönen Reden.“ Den blev saa spillet som den tyske Nationalsang!

Statsminister Steen gav den følgende Aften en stor Fest. I den deltog ogsaa *Henrik Ibsen* og *Bjørnstjerne Bjørnson*. Med Bjørnson havde jeg staaet i Korrespondance siden 1897. Da vi her mødtes, meddelte han mig, at han efter indtrængende Anmodning af *Maximilian Harden*, som paa dette Tidspunkt var udsat for stærke Angreb i Tyskland, havde lovet at træde i Skranken for ham i „Die Zukunft“. Nu var disse Angreb for største Delen udgaaet fra Personer, deriblandt Dr. *Franz Mehring*, Forfatteren af Det tyske Socialdemokratis Historie, og den bekendte Fredsven *Helmuth v. Gerlach*, som jeg jævnlig kom sammen med. Jeg havde derfor fulgt Fejden nøje, kendte de Tidsskriftsartikler og den Brochurelitteratur, den havde affødt, og som havde bragt Maximilian Harden i en Situation, der gjorde det meget forstaaeligt, at han nu søgte Ly og Læbag Bjørnstjerne Bjørnsons brede Ryg. Idet jeg henviste til de foreliggende Stridsskrifter, hvoraf han kun kendte enkelte Udclip, raadede jeg ham til at opsætte sit Forsvar for Harden, indtil han havde haft Lejlighed til at studere Sagen til Bunds. Vor Samtale blev afbrudt af Deltagere i Festen, som vilde hilse paa Digteren. Han søgte

gentagne Gange at optage den paa ny, men stadig med samme Resultat.

Før den Tid havde jeg ikke kunnet lide *Stephan Sindings* foran Nationalteatret i Oslo rejste Statuer af de to store norske Digtere. Men efter at have studeret Digterne paa denne Fest har jeg helt forsonet mig med Statuerne. Henrik Ibsen mødte ugerne. Man fortalte, at han havde svaret med et bistert: „Naa — saa Dyrene skal forevises!“ da han modtog Indbydelsen. Jeg fik Øje paa ham ud paa Aftenen. Da stod han i den allerinderste Krog i det bageste Værelse med Ansigtet vendt imod en Kakkelovn, tilsyneladende kun optaget af at spise af en Tallerken, som han holdt foran sig. Af og til dukkede en Snob op for at hilse paa den verdenskendte Digter. Men næppe havde han aabnet Munden, før Ibsen snærrede efter ham som en Hund, der vaager over et Ben, og det lykkedes, saa vidt jeg kunde se, ingen af de paatrængende Gæster at indlede en Samtale med ham eller blot faa Lov til at trykke hans Haand.

Bjørnstjerne Bjørnsons mægtige Skikkelse bevægede sig derimod fra Sal til Sal, stadig omsværmet af en beundrende Skare. Med Favnen vidt aaben imod alle talte han Norsk, Tysk, Fransk og Italiensk — ligesom det passede Gæsterne bedst — og uddelte kraftige Haandtryk og venlige Ord til alle Sider. Af og til hørtes hans kraftige Røst gennem alle Rum. Jeg nærmede mig nu og da for at give ham Lejlighed til at genoptage Samtalen. Han gjorde mange Tilløb, men derved blev det. Efter at vi Gang paa Gang var bleven forstyrret, kom han hen til mig og sagde: „Ja, dette kan jo ikke blive til noget. *De maa op til Aulestad*, for at vi kan tale sammen i Ro og Mag. Nu skal De gøre, som jeg siger: De lægger Deres Rejse saaledes, at De er i Faaberg Lørdag Aften. Der bliver De om Natten, da vi har Besøg af Børn og Svigerbørn, og vore Gæstekamre derfor er optaget. Søndag Morgen staar De tidlig op, tager Skyds i Faaberg og kører saaledes, at De er paa

Aulestad Kl. 8, hvor De paa den Tid vil finde min Kone og mig ved Frokostbordet. Vi har saa hele Formiddagen for os selv, thi Børnene plejer først at staa op henved Middagstid.“

Der var i en af Salene opstillet en Buffet med Retter, hvor Gæsterne forsynede sig. Deltagerne fra Serbien maa formodentlig ikke have kendt denne Skik. I hvert Fald maa de have følt sig tilsidesat.

Dagen efter gav Kristiania Kommune en Fest paa Frognesæteren. Ved et festligt dækket Tværbord var der indrettet Siddepladser for Byraadet og to udvalgte Repræsentanter for hver Nation. Længere nede i Salen var der opstillet en lang Buffet, hvor de øvrige Gæster kunde forsyne sig. Byraadets Formand aabnede Festen med en længere paa Engelsk holdt Velkomsttale. Mens han talte, rottede Serberne sig sammen ved et Sidebord. De raadslog ivrigt og blev aabenbart enige om ikke at lade sig snyde denne Gang. Mens et Par vaagede over deres Bord, listede de andre sig op til Festbordet, som de vistnok opfattede som en for alle tilgængelig Buffet, rensede det for Kyllinger og bjergede dem hen paa deres eget Bord. Opmærksomheden var nu henledt paa dem. Mens Formanden fortsatte sin højstemte engelske Tale, listede Serberne sig atter hen til Festbordet og rensede det for Vin og Kransekage. Derefter gav de sig i Lag med Kyllingerne og Vinen. Men da de kom til Kransekagen, opstod der en ivrig Diskussion. De vidste øjensynlig ikke, hvorledes den efter Landsens Skik skulde spises. De maa dog være bleven enige om, at den skulde behandles som Knækkebrød, thi Ordskiftet endte med, at de spiste den med Paalæg af Smør og Myseost.

Paa Konferencen stiftede jeg bl. a. personligt Bekendtskab med Ungtjekkernes Fører, Dr. *Herold*, og en af deres dygtigste Rigsdagsmænd, Dr. *Paszak*.

Paa Mødets sidste Dag havde vi en lille stemningsfuld skandinavisk Sammenkomst. Henved 100 danske, svenske og norske Rigsdagsmænd samledes efter svensk Indbydelse

i Lagtingets Sal. Gustav Johannsen og jeg var indbudt. Præsident *John Lund* aabnede Mødet. Svenskeren *Wrainski* talte for Norge. Vi sang staaende: „Ja, vi elsker dette Landet“. Saa talte *Sophus Høgsbro* for Norden, derefter *V. Ullmann* for Sønderjylland. *Gustav Johannsen* takkede. Endnu taltes der for Finland og Sverige. Derefter tog vi efter Forslag af Ullmann alle hinanden i Hænderne, sluttede Ringen og lovede hinanden trofast Venskab og Broderskab. Det var overordentlig stemningsfuldt. Jeg saa Taarerne trille ned ad I. C. Christensens Kinder, og Fru Ullmann fortalte mig senere, at en haard Nordmand senere havde grædt, da han fortalte hende om Sammenkomsten.

Da Konferencen var sluttet, rejste jeg med Ullmann hjem for at holde Foredrag paa et stort Lærermøde, som blev afholdt paa Siljord Højskole. Her traf jeg bl. a. Geologen Professor Helland, der fortalte mig en morsom Oplevelse, han lige havde haft. Med et Par Venner havde han lejet en Lystkutter for at foretage en Rundtur i de danske Farvande. De løb ind til en jydsk By og blev næste Morgen overrasket af en Indbydelse fra Byraadet til Frokost. „Fa'en til intelligent Folk, dette danske, tænkte jeg, da jeg modtog Indbydelsen,“ sagde han. Ved Frokosten rejste Borgmesteren sig og holdt en Tale for Byraadets Hædersgæst: den store norske Digter *Alexander Kielland!*

I Kristiania havde vi festet baade Nat og Dag. Mine tyske Kolleger var fuldstændig betaget af de lyse nordiske Nætter. De kunde ikke komme til Ro. Naar vi fra de officielle Festligheder efter Midnat kom til „Grand“, festede de videre. Jeg husker, hvorledes min over 70 Aar gamle Kollega, Justitsraad Beck fra Nürnberg ud paa Morgenstunden stod paa et Bord, sang Tyroler Sange for os og jodlede, saa det klang gennem hele Hotellet. Efter disse bevægede Dage følte jeg det som overordentlig velgørende, da jeg ene fik Skyds med en lille Gut bag paa Kærren og kørte videre gennem det herligste Landskab til Tinsøen for

at sejle videre og aflægge et Besøg ved Rjukanfos, inden jeg tog op til Aulestad.

I December 1897 skrev *Bjørnstjerne Bjørnson* til mig fra München og bad mig om at sende ham Decemberheftet af det engelske Tidsskrift „The Nineteenth Century“, hvori Rigsarkivar A. D. Jørgensen virkningsfuldt havde tilbagevist den anglicerede, men tyskfødte Professor *Max Müllers* Forsøg paa at gøre Propaganda for Slesvig-Holsteinismen i England. Han var af Uddrag, som jeg havde offentliggjort, bleven opmærksom paa Artiklen og ønskede nu at udnytte den i Tyskland. Nogle Uger senere — da Køllerpolitikken var begyndt — opfordrede han mig fra Rom til at sende sig Materiale vedrørende Voldspolitikken, saa vilde han efter Aftale med *Maximilian Harden* skrive en Artikel om Nordslesvig i Tysklands mest udbredte Tidsskrift „Die Zukunft“. Jeg sendte ham derefter en stor Pakke Aktstykker med oplysende Bemærkninger — jeg husker endnu, at den vejede 2 Pund — og modtog derefter følgende Brev:

Roma 1898 ²⁴/₈.

Kjære Hanssen-Nørremølle.

Nu tænker jeg aa ta fat. Ibsenfesterne i Tyskland har jeg tænkt at bruge som Indledning.

Men ved aa gennemlæse de sørgelige Aktstykker fatter jeg, at kan vi ikke faa en *Bevægelse* istand i selve Tyskland, saa nytter det ikke.

Har noget været gjort for det? Naar man taler enkeltvis med Tyskerne, er alle enige om, at man bærer sig galt ad. Oppi „Vossische Zeitung“ jamret de højt op, naar jeg talte om, hvordan Regeringen bar sig ad. Men de sa' likud: vi tør ikke ta' fat.

Om jeg ved Lejlighed foretog en Rejse (helst vilde jeg jo, en anden skulde gjøre det) til forskellige Blade og Politikere?

Der er nemlig noget saa *unødigt* i det, Tyskerne her foretar sig, at en og annen maatte kunne faa Lyst til aa tale om det.

Hvad er Deres Indtryk?

Deres hengivne

Bjørnst. Bjørnson.

I Maj 1898 offentliggjorde han derefter i „Die Zukunft“ og samtidig i „Verdens Gang“ i Kristiania „*En Tale, som burde have været holdt den 20. Marts*“. Han indledte, som bebudet, med en Henviisning til de straalende Fester for Henrik Ibsen, der lige var bleven afholdt rundt omkring i Tyskland i Anledning af den store Digters 70-Aarsdag. „Jeg begaar næppe nogen Uret imod Jubilanten“, hedder det i Talen, som han finder, at en Tysker burde have holdt ved Festerne, „naar jeg samler hans Virksomhed i det Bud: du skal ikke føre tvefoldigt Regnskab, du skal ikke tillade nogen eller noget at dele dig i to.“ — — —

„Jeg begaar vel ingen Uret mod nogen i denne Forsamling, naar jeg skal anvende denne Lære paa os selv, og da nævner det, som synes mig her at ligge nærmest: nemlig vort eget Forhold til det nordiske Folkesamfund, som Digteren tilhører. Kanske vi netop her kan finde den første og nærmeste Forpligtelse, hans Lære paalægger os som tyske Borgere, den nemlig: ikke at kunne prise Jubilantens Værker som germanske og epokegørende uden samtidig at slutte med at fornærme og underkende den germanske Folkeand, de er rundne af! — — Følgelig kan vi ikke længer fornærme og underkende denne Aand i Kulturens Navn. Vi kan altsaa ikke sige, at det, som nu sker i Nordslesvig, sker til de Undertryktes eget Bedste. Lige saa lidt kan vi sige, at det sker til vort Bedste. Hin Aand staar jo vor egen helt nær. Hos os læres den alene af omtrent 200,000 Individer, voksede op under andre historiske Kaar end vore. At Tyskland raader over disse 200,000 og over deres Land — naar vi skal se hverandre i Øjnene som ærlige Menne-

sker, maa vi tilstaa, at det hverken gør os mægtigere eller tryggere. Disse nordiske Mænd og Kvinder synger nordiske Sange, de følger det hjemlige nordiske Aandsliv — naar de tillige lærer tysk Sprog, og hvad Skolen iøvrigt kræver, maa dog vel endelig det store Tyskland kunne taale det? Ikke sandt? Uden at hykle kan vi umulig sige, at her staar nogen paa Lur mod os bag de 200,000! Vi ved det bedre, vi ved, at bag dem staar 9 Millioner Stamfrænder, absolut neutrale — at sige, hvis vi selv vil gøre dem til det! Det beror nemlig udelukkende paa os. — — —

Det ligner saa altfor meget den øvrige Uvederheftighed, at denne Tale *ikke* blev holdt i Berlin den 20. Marts. Det kunde derfor synes nok saa haabløst at holde den nu bag-efter. Men Tyskland er stort, i dette Luthers, Lessings, Kants og David Strauss' Land kunde der et eller andet Sted vente en stor Samvittighed, som gjentog Ordene fra et højt Sted. Gjentog dem i Tide og især i Utide i en saadan Form og med saadan Magt, at Hundredtusinde fik Vilje af dem til at se Sandheden! Der staar skrevet, at hver skal vorde frelst, som ser den. Det, der nu sker i Nordslesvig, er nemlig i sig selv absolut unyttigt og skadeligt, og det er uværdigt for et kulturbærende Folk som det tyske.“

I særlige Afsnit om „Skolen og Kirken“, „Forbud mod nordiske Sange“, „Forenings- og Forsamlingsretten“ og „Retsplejen“ skildrer han derefter indgaaende Tilstandene i Nordslesvig. Han har sat sig grundigt ind i alle Forhold og revser skarpt de værste Overgreb: Forældrerets-sagerne, Frimenighedskirkernes Lukning, Forbudet imod „danske Sange af ophidsende Indhold“, deriblandt hans egen norske Fædrelandssang „Jeg vil væрге mit Land“, Forsamlingslokalernes Boycotning og de politiserende Dommeres Udskejelser.

„Her var naturligvis mere at tage med,“ fortsætter han derefter, „jeg har hele Bunker af Oplysninger, især Afskrifter af Retsprotokoller, liggende foran mig; mit nordi-

ske Hjerte har vaandet sig under Læsningen. Men Hensigten er jo ikke at faa hver ondsindet Beslutning eller Mand gjort forhadt; Hensigten er tvertimod at rette en indtrængende Appel til tysk Retsfølelse eller Godhed. Jeg tvivler ikke paa, at begge Dele er der; men jeg er bange for, at de lader sig skræmme af den Fordom og den Fanatisme, som har faaet Magt over dette dyrebare Forhold. I Stedet for at Nordslesvig kunde have rakt Ægteskabsringe til de germanske Stammer i Nord og Syd, er det nu blevet et saaret Vidne, som, hvor det træder op, vækker Medlidenhed og Harme.

Heri er ikke langsynet Politik.

Ejheller tror jeg, det netop er dette, Historien lærer os: at et moderne Folk i fuld og rig Udvikling kan kues aandeligt ved at overskæres, saa den ene Del bliver tilbage paa den anden Side af en vilkaarlig Grænse. Jeg tror, Forsøget er unyttigt.

Der er andet frugtbarere at gøre end dette! Et stort Folk rigt paa Krigens og Fredens Erobringer, kunde ogsaa prøve at vinde ved Retfærd og Godhed! Det er ikke helt uden Grund, at den gamle Moralkodeks mener, saadanne Erobringer er værdifuldere. Menneske og Menneske imellem har vi erfaret, at det er saa; sjældnere Folk og Folk imellem. Men det tør være udenfor Tvivl, at det er saaledes, der ogsaa. Bare at et stort Folk følte sig stærkt nok til at gaa foran og vise det!

Vilde det ikke være et vidunderligt Eksempel, og vilde det ikke — i Modsætning til andre Erobringer — øge Hjertets Skatte, som ikke er de mindste, naar det gælder Slægtens Eje eller Folkets Evne til Lykke. Hvis jeg forstaar Nutidens Forhold rigtig, saa er *det* i Dag den største Statsvisdom: at øge Hjertets Skatte. Derpaa beror det — mere end paa Pengeskatten og Soldater — om det Hele skal holde sammen.“

Artiklen vakte megen Opsigt ikke blot i Tyskland, men ogsaa ud over Europa, hvor „Die Zukunft“ den Gang blev

meget læst. Til at begynde med saa det ud til, at Bjørnsons Appel til det gode og retsindige i det tyske Folk var en Røst i Ørkenen. Det haglede ned over ham med Angreb i den nationalistiske tyske Presse. Men det æggede kun hans Kamplyst. Fra München skrev han til mig, at han var villig til at fortsætte, hvis jeg vilde forsyne ham med Materiale.

Artiklens Virkninger var ikke udtømt med den nationalistiske, altydske og regeringsvenlige Presses heftige Angreb. De spores i de følgende Tider ogsaa paa anden Vis. Der er saaledes en Aarsagssammenhæng mellem Bjørnsons Appel til det tyske Folks bedste Egenskaber og de kraftige Røster, der nogle Maaneder senere rejste sig i Tyskland, da Professorerne *Hans Delbrück*, *Friedrich Paulsen* og *Julius Kaftan* i stærke, lidenskabelige Ord brød Staven over Køllerpolitiken. Virkningerne sporedes over hele Norden, ikke mindst i Sønderjylland, hvor Artiklen følte som en kraftig Haandsrækning i en kritisk Tid. Vælgerforeningen, som netop rustede sig til et nær forestaaende Rigsdagsvalg, udsendte den straks som Flyveblad, og den nordslesvigske Presse bragte under Valgkampagnen ikke blot lange Uddrag af Artiklen, men ogsaa af de Indlæg, som den fremkaldte i den nordiske og den tyske Presse.

Og Virkningerne sporedes langt ud over Nordens Grænser. Det var en verdenskendt Digter, der her havde slaet til Lyd for et Spørgsmaal: Mindretallets nationale Undertrykkelse, som var brændende trindt omkring i Europa, og hans Røst naaede vidt ud. „Die Zukunft“ blev læst af Polakker, Slovakker, Ruthener, Rumæner, Italiener og andre undertrykte Folk. Artiklen gav Stødet til, at de i de følgende Aar Gang paa Gang henvendte sig til Bjørnstjerne Bjørnson med Bøn om at være deres Talsmand overfor Europa, og han — alle Undertryktes og Lidendes varme og højsindede Ven — paatog sig beredvillig Hvervet. Foruden „Die Zukunft“ stillede Tidsskriftet „März“ i

München, som blev udgivet af hans Svigersøn *Albert Langen* og „*Courrier Européen*“ i Paris sig til hans Raadighed. I disse — og enkelte andre udenlandske Tidsskrifter — bekæmpede han hensynsløst den nationale Undertrykkelse. Ligesaa skarpt, som han paatalte Tyskernes og Russernes Undertrykkelse af Polakkerne, revsede han Polakernes Undertrykkelse af Ruthenerne i Galizien og Magyarernes af Slovakkerne og Rumænerne i Ungarn. Af og til tog han Dagspressen til Hjælp. I „*Neue Freie Presse*“ i Wien rev han saaledes hensynsløst Masken af de ungarske Magnater Grev *Apponyi* og Grev *Schönberg*, der som Deltagere i internationale Fredskongresser optraadte som begejstrede Fredsapostle, men samtidig som ledende Statsmænd traadte i Skranken for, ja for den førstnævntes Vedkommende endog som Kultusminister bar Ansvaret for det haarde og brutale Voldsregimente, Ungarn førte overfor sine nationale Mindretal. Vi staar her ved en Side af Bjørnsons Virksomhed i det sidste Afsnit af hans daadrige Liv, som endnu er altfor lidt kendt i Norden.

En Søndag Morgen Kl. 8 kørte jeg ind paa Aulestad. Jeg blev meget hjertelig modtaget af Fru Bjørnson og Bjørnson, som ganske rigtig sad ved Frokostbordet, der var dækket paa Verandaen, hvorfra man har den herligste Udsigt ned over Dalen. Samtalen gled straks ind paa Sønderjylland, og jeg maatte besvare en Mængde Spørgsmaal, som vidnede om den Varme, den levende Interesse, hvormed de begge omfattede Sønderjyderne. Bjørnson foreslog derefter en Spadseretur. Vi gik ud over hans Marker, og han viste mig en Ødemark, som han var i Færd med at opdyrke. Det var forbundet med store Omkostninger, han kunde have købt et mange Gange saa stort Jordstykke for de samme Penge. „Men,“ sagde han ømt og inderligt: „Slægt efter Slægt har i deres Ansigts Sved lagt dyrkbar Jord ind til gamle Norges Land, og jeg vilde ikke kunne gaa rolig i min Grav, hvis jeg ikke her havde fulgt Slægtens Fodspor.“

Senere sad vi hele Formiddagen i fortrolig Samtale paa hans Værelse. Først gennemgik vi Sagen vedrørende Maximilian Harden. Under denne Samtale sagde han, at han ikke, som de fleste mente, havde brugt Statsminister *Richter*, men derimod *Maximilian Harden* som Model til Paul Lange i Dramaet „Paul Lange og Thora Parsberg“. Talen gled ind paa Dramaet, og jeg fik et betagende Indtryk af Digterens intime Forhold til Personerne i hans Digterværk. Derfra sprang Talen atter over paa de politiske Forhold ude i den store Verden og hjemme i Sønderjylland, og jeg maatte gøre udførligt Rede for Stillingen i alle Enkeltheder.

Ved min Ankomst til Aulestad var de fire nordiske Flag straks bleven hejst paa de høje Master ude i Haven. Ved Middagsbordet, hvor hele Familien samledes, bød Bjørnson mig endnu en Gang Velkommen, idet han udtalte sin Glæde over at se en Sønderjyde i sit Hjem. Derefter holdt han en Tale for Sønderjylland, hvori han fremdrog en Del af sine Minder, gav fornyet Tilsagn om at støtte os af al Evne, naar vi paakaldte hans Hjælp, og udtalte de varmeste Ønsker for vor Fremtid. — Sent paa Aftenen kørte hans Vogn mig tilbage til Faaberg, og jeg havde da oplevet en uforglemmelig Dag, som havde givet mig nye stærke Indtryk af den store Kærlighed, hvormed Bjørnson omfattede Sønderjylland.

Fra Aulestad tog jeg efter særlig Indbydelse til Tjerne for at aflægge et Besøg hos Indenrigsminister *Konow*. Tjerne er en norsk „Bondegaard“. Men Besætningen bestod af 125 Køer og 24 Heste. Jeg tog Skyds derhen om Morgen, da jeg vidste, at der var flere Gæster paa Gaarden. I den Anledning fik jeg imidlertid mange Bebrejdelser af Fruen, thi der var paa Gaarden rejst en Sidebygning med Gæsteværelser til 40 Gæster, og de havde kun 10—12 Gæster for Tiden!

Tjerne ligger i Hedemarken, henrivende og smukt paa Skraaningen ned imod den store Indsø Mjøsen. Gaarden

bestaar af lyse Træbygninger. En stor smuk Have strækker sig ned ad en Skraaning til den lille Tjerne Sø. — Ved Søen var der Badehus, Baad og andre Herligheder. Jeg tilbragte en dejlig Dag paa Tjerne. Konow holdt ved Bordet en Tale, hvori han lovede os al mulig Bistand.

Ministeren studerede i den Tid den sociale Lovgivning. Han traf Aftale med mig om, at jeg skulde blive paa Tjerne i otte Dage. Om Formiddagen skulde jeg arbejde sammen med ham et Par Timer for at gennemgaa Tysklands sociale Lovgivning. Om Eftermiddagen kunde jeg foretage Udflugter i Omegnen. En Ridehest stod til min Raadighed.

Men næste Morgen fik jeg Iltelegram fra Berlin: „Kom hurtigst muligt, vigtig Afstemning i Kanalsagen nær forestaaende.“ Jeg rejste straks. Ved Afrejsen overrakte Husets unge Damer mig en stor Rosenbuket. Ministerens Vogn kørte mig til Banegaarden. Saa rejste jeg Dag og Nat over Sverrig, Danmark, Gedser til Berlin, som jeg naaede efter 44 Timers uafbrudt Rejse.

Ved min Ankomst til Landdagen modtog det frisindede Parti mig med Hurra. Afgørelsen var nemlig afhængig af faa Stemmer. Det viste sig nogle Timer efter, at det betydningsfulde Forslag om en mellemtysk Kanal, som skulde forbinde de store tyske Floder med hinanden, blev forkastet med kun tre Stemmers Flertal.

Lenzmann kom hen til mig og sagde: „Kong Christian var den herligste af de 18 Nationalsange, der blev spillet for os i Kristiania. Vil De ikke være saa venlig at oversætte den for mig.“ Jeg efterkom hans Anmodning.

I 1906 kom Bjørnson atter til Danmark. Han havde lovet at tale om „Nordens Fremtid“ paa Skamlingsbanke anden Pinsedag, men kom allerede Pinselørdag til Askov Højskole, der for ham, som han gentagne Gange har udtalt, var „Indgangsporten til Danmark“. Om Aftenen fortalte han Eleverne om en Kirkefest i Rom. Første Pinsedag talte han i Skibelund Krat, hvor der var mødt 6000

Tilhørere. Oprindeligt havde det været hans Hensigt at tale om Fru Schrøder, men da han fandt, at dette Emne ikke egnede sig for en saa stor Friluftsforsamling, talte han ogsaa her om „Nordens Fremtid“. Efter Foredraget hyldede Forsamlingen den graanende Diger med Sangen „Nu Tak for alt ifra vi var smaa“. Dette greb ham dybt.

Da han anden Pinsedag kom til Skamlingsbanke, var der mødt 15,000 Tilhørere. Forsamlingen var i Feststemning. Enkelte Grupper begyndte at synge, og Sangen bredte sig hurtigt ud over Folkeskarerne. Da Bjørnson nærmede sig Talerstolen, rejste de sig og hilste ham med Sangen „Ja, vi elsker dette Landet“. Foredraget formede sig som en indtrængende Opfordring til de nordiske Riger og videre til de smaa Stater om at slutte sig sammen til Værn om fælles Interesser udadtil. „Staar de tre nordiske Folk sammen, er de allerede 9 Millioner, slutter de sig videre sammen med Holland, Belgien, Luxemborg og Svejts, er de 20 Millioner og stærke nok til at gøre deres Stemme gældende i den europæiske Koncert.“ „Men saa kommer det værste,“ fortsatte han. „Enten vi faar en saadan Forening med de andre smaa Stater, hvad jeg i høj Grad ønsker, eller vi direkte agiterer for at naa op i en større Alliance, Alliancen maa være saa stor, at den ikke alene trykker vor Eksistens, men af sig selv fremfører Verdensfreden, som er hele Menneskehedens største Længsel.“ Det er Tanken om „Folkenes Forbund“, der her udkastes.

Han sluttede „i Ærbødighed med en Tak til de Mænd, der har arbejdet ifra dette Sted, for det er et Arbejde, der vil komme denne Tanke til gode. Jeg har allerede mindet Dem om en, nemlig *Grundtvig*, som for mig er den største Skikkelse, Danmark har fostret, og den længst skuende. Det sandes nu i den Tanke, som jeg bærer frem, den var oprindeligt hans.“

„Sjælden“, skrev „Hejmdal“ Dagen efter, „er det bleven sagt saa stærkt som i Bjørnsons Tale paa Skamling, i hvor høj Grad den preussiske Forfølgelse af Danskheden i

Nordslesvig har skadet Tysklands Anseelse i Norden. Sjældent har man saa stærkt som ved denne Lejlighed følt, hvilke Hindringer det preussiske Regimente i Nordslesvig har lagt i Vejen for et godt Samarbejde mellem det tyske og de nordiske Folk. Sjældent har man haft en stærkere og tryggere Følelse af, at Vejen til et godt Forhold mellem Norden og Syden *ikke* kan gaa uden om Nordslesvig, end da man laa foran Bjørnsons Talerstol paa Skamling, hørte hans Ord og saa Himlen hvælve sig høj og klar over hans prægtige Skikkelse og i Baggrunden det blaa Bælt og det frodige danske Landskab.“

Det var sidste Gang, Bjørnson talte til Sønderjyderne. Da han faa Aar efter døde, var der ogsaa Landesorg i Sønderjylland, thi bedre Ven har Sønderjyderne hverken før eller senere haft i Norden.

GUSTAV JOHANNSEN, J. JESSEN OG JULIUS NIELSEN

Efter den store Udvisningsdebat gik det stadig ned ad Bakke med Gustav Johannsen. Han kom ikke mere til Berlin. Naar jeg rejste hjem, standsede jeg i Flensborg for at besøge ham. Jeg havde da altid mange Hilsner med fra hans Venner dernede. Det oplivede ham synligt, og han hørte med Interesse mine Beretninger om den politiske Situation.

Saaledes kom jeg ogsaa til ham den 24. Oktober 1901. Imod Sædvane fandt jeg ham mat og træt. Mine Hilsner gjorde ikke Indtryk paa ham. Haabet om Helbredelse svigtede ham. Forgæves søgte jeg at opmuntre ham. Tavs, lidende og forknytt sad han i sin Lænestol. Paa Væggen lige overfor ham hang et Billede af Jesus paa Genezaret Sø, som gengav den Scene, hvor Peter stiger ud af Baaden og, idet han synker, udraaber: „Herre, frels mig!“ Da jeg søgte at oplive ham ved at fortælle om hans gamle Venners Liv og Færden i Berlin, smilte han vemodigt til mig, rejste sig tung og træt af Lænestolen, pegede paa Billedet og sagde stille: „Nu tænker jeg mest paa dette!“

Jeg tog Afsked fra ham og rejste hjem. Næste Formiddag meldte et Telegram mig, at han var død. Jeg blev meget bedrøvet, thi han havde været min gode Ven og trofaste Kampfælle fra Ungdomsaarene af, og den danske Sag led dermed et i mange Henseender uerstatteligt Tab.

Da jeg et Par Dage efter Gustav Johannsens Død indtog min Plads i Landdagen, kom en Mængde Kolleger og

kondolerede mig i Anledning af det smertelige Tab, vi havde lidt. De fleste var virkelig bedrøvede, thi han havde været meget afholdt. Men naar en Kollega havde givet sin Deltagelse Udtryk, gik der i Reglen et Smil over hans Ansigt, og saa fortalte han en morsom Oplevelse, som han havde haft med Gustav Johannsen. Bedst husker jeg fra den Dag Socialdemokraten *Molkenbuhr* fra Altona. Dybt bedrøvet sagde han, at det vilde blive et meget føleligt Savn for ham ikke tiere at kunne rejse sammen med Gustav Johannsen, naar han tog hjem. Derpaa bredte der sig et Smil over hans Ansigt: „Johannsen, ak ja, Johannsen!“ udbød han. „En Dag kom jeg ind i Rigsdagen og saa, at han var nikket ind i den store polstrede Hjørnesofa. Jeg gik da hen til ham, slog ham over Armen og sagde mildt bebrejdende: Men Hr. Johannsen! Hvad er det dog, De tager Dem for? Da slog han Øjnene op og sagde: „Jeg holder Partimøde, kære Ven, forstyr mig ikke!“ — Altid havde han Svar paa rede Haand.“

Gustav Johannsen blev nogle Dage senere fulgt til Graven af det største Ligfølge, Flensborg nogen Sinde har set.

Vælgerforeningens Bestyrelse og Tilsynsraad var indkaldt til et Møde i Flensborg efter Jordefærden for at tage Beslutning om, hvem der skulde opstilles som Rigsdags- og Landdagsmand ved de forestaaende Udfyldningsvalg. Det besluttedes først, at der skulde vælges to Repræsentanter i Stedet for Gustav Johannsen, som havde haft Dobbelmandat, altsaa baade en Rigsdagsmand og en Landdagsmand, saaledes at Nordslesvig fremtidig havde tre Repræsentanter i Berlin. Derefter blev Redaktør *Jessen* opstillet som Rigsdagskandidat. Et Mindretal stemte paa mig. Da de gamle Valgmænd, ligesom Tilfældet var efter Hans Lassens Død, skulde vælge Landdagsmanden, blev det overladt til dem at bestemme, hvem der skulde opstilles som Landdagskandidat. Paa et af henved 130 Valgmænd besøgt Møde i Haderslev blev Grosserer *Julius Nielsen*, Vojens, senere enstemmig opstillet som Landdagskandidat.

Der bestod, som det tydeligt nok fremgaar af denne Bog, ret stærke Modsætninger mellem Redaktør Jessen og mig. Lignende Modsætninger i sønderjydske Politik kan følges langt tilbage. De bestod mellem *Laurids Skau* og *Krüger*, senere mellem *Hans Lassen* og *Krüger*, mellem *P. Skau*, Bukshave, og *A. D. Hørlyck*, Rurup. Til Tider var der ført stærke indre Kampe, men dog kun i kortere Tidsrum. Saa havde Trykket ude fra atter samlet alle i en national Enhedsfront imod vore Modstandere i Syd.

I en Aarrække havde den Retning, Protestpolitikken i noget ændret Form, hvis Fører Redaktør Jessen var, ikke haft en parlamentarisk Repræsentant i Berlin. Dette var ukeldigt, især da Jessen som fremragende dygtig Journalist, øvede betydelig Indflydelse paa den offentlige Mening i Nordslesvig gennem „Flensborg Avis“. Skønt jeg var klar over, at Samarbejdet i Berlin ikke vilde blive let, stod jeg dog den Gang — ligesom efter Jessens Død og endnu senere, da jeg under en indre Krise nægtede at modtage Genvalg — paa det Standpunkt, at begge Retninger burde staa under parlamentarisk Ansvar, da det efter min Mening utvivlsomt vilde jævne mange Modsætninger og føre dem nærmere sammen.

Efter Valget spurgte Jessen mig forsigtigt, om jeg var villig til at tale sammen med ham paa hans første Valgmøde. Jeg svarede uden Betænkning *Ja*, fast bestemt paa at imødekomme ham saa meget, som min politiske Overbevisning tillod, for dermed at indlede et muligt godt Samarbejde i Berlin. Min Beredvillighed glædede ham synligt. „Jeg beundrer Dem, at De kan gøre det,“ sagde han, „jeg vilde ikke have kunnet gøre det, hvis De var bleven opstillet som Rigsdagskandidat.“

Det blev derefter ordnet saaledes, at Reimers skulde lede Jessens første Valgmøde og jeg tale, efter at han havde holdt sin Programtale. Mødet forløb godt og virkede som et Samlingssignal. Senere talte jeg efter Jessens Ønske ogsaa sammen med ham i Agerskov. Jeg søgte paa disse

Møder at trænge det, der skilte os politisk set, saa meget tilbage som muligt. Iøvrigt var det en Selvfølge, at jeg støttede hans Valg af al Evne, for at der trods Køllerpolitiken, med det os med Optantmageriet paaførte Stemmetab, kunde spores Fremgang for den danske Sag.

Grosserer *Julius Nielsen* var min personlige Ven og nære politiske Meningsfælle. Da Hr. v. Køller truede med at ruinere de „fanatiske Principaler“ økonomisk og særlig tog Sigte paa mig, havde han været medvirkende ved „Hejmdal“s Overtagelse af et Aktieselskab, til hvis Formand han var bleven valgt.

Julius Nielsen var en overordentlig dygtig Forretningsmand, meget indsigtfuld og kyndig i alle økonomiske Spørgsmaal. I Kredsdagen (Amtsraadet) var han hurtigt bleven det danske Mindretals Fører. Kampen om Jorden, som paa dette Tidspunkt stillede os store Opgaver, omfattede han med megen Interesse. Ingen Landdagsmand kunde derfor være mig mere velkommen som Kampfælle.

Regeringen havde ingen Hast med at udskrive Valgene. Rigsdagsvalget blev udsat til den 8. Marts, Landdagsvalget til den 13. Marts 1902. Redaktør Jessen blev valgt til Rigsdagsmand med 10,058 danske imod 4,538 tyske Stemmer, Julius Nielsen til Landdagsmand med 142 danske imod 51 tyske Valgmandsstemmer. Resultatet var under de givne Forhold meget tilfredsstillende. Imidlertid stod vi lige ved Paaskeferien, og de to Repræsentanter kom derfor først til Berlin efter Paaske. Landdagen genoptog sine Møder før Rigsdagen. Vi kunde derfor ikke følges derned alle tre. Men vi havde en Sammenkomst forinden, idet Jessen indbød Julius Nielsen og mig til at gøre et Ophold i Flensborg og spise Frokost hos sig paa Nedrejsen. Vi modtog Indbydelsen og blev modtaget med overstrømmende Elskværdighed.

I Berlin tog vi ind i det Hotel, hvor Gustav Johannsen og jeg havde boet i de senere Aar. I de seks Aar, Nielsen var Landdagsmand, boede vi derefter stadig sammen. Jeg

stod fra første Færd af paa samme gode Fod med ham som tidligere med Gustav Johannsen. Jeg mindes ikke, at der nogen Sinde opstod politiske Uoverensstemmelser mellem os. Dagen efter, at vi kom til Berlin, skrev jeg hjem: „Julius Nielsen har i Dag begyndt at stifte Bekendtskab med mine frisindede Omgangsfæller, og han er straks bleven optaget i Laget. Jeg tror, at han falder i mine Kollegers Smag. Han taler godt tysk og er vant til at bevæge sig i den store Verden. Vore Kolleger har ikke lovet ham for godt. „Væn Dem til slet Behandling“, har været det staaende Omkvæd. „Man skal skade Fjenden saa meget som muligt, husk det,“ sagde Dr. Müller Sagan til ham i Dag. „Det er en Fejl, at De ikke tog herved før Paaske og tjente 300 Mark til det danske Valgfond, som De kunde have haft i Diæter i Ferietiden.“ „Jeg“, fortsatte han, „gaar kun til Ministergilder for at skade Fjenden ved at spise hans Mad. Brød — Gud bevares! — det spiser jeg ikke ved saadanne Lejligheder. Det falder mig ikke ind: Hummer, Kaviar etc . . .“ Gamle Dr. Langerhans, Formand for Byraadet i Berlin, stemte i med. Max Schultz havde haft Malheur. Et af hans Køretøjer, en Vogn belæsset med Vin og Likører, var bleven stjaalet paa Gaden i Gaar. Hestene, Vognen, alt var sporløst forsvundet. Den eneste Trøst, sagde Dr. Müller, er, at Schultz' Specialsnaps, „Lippenriller“, er blandt Varerne, thi den er saa skrækkelig, at naar Tyvene først har smagt den, leverer de sikkert alt tilbage. Dr. Barth var optaget af, at v. Kardorff vilde have Jernbanebilletterne stemplet for at indskrænke Rejserne. Han vilde sætte sig hen, sagde han, og overveje, om det ikke vilde være rigtigst samtidig at beskatte Hensigten at ville rejse. Saadan gik det videre.“

Nogle Dage senere ankom *Jessen*. Han tog ind i vort Hotel, men boede der ikke længe. I Førstningen kom vi meget sammen. Han meddelte os straks, at han vilde vende tilbage til Krügers Politik og holde en Programtale om Paragraf 5. Derfor vilde han heller ikke, som Gustav

Johannsen og vi havde gjort, søge Støtte hos de frisindede Partier, men hos Centrum. I Rigsdagen vilde han ikke indtage Gustav Johannsens tidligere Plads ved Siden af de Frisindede, men bede Præsidenten om at faa anvist en Plads ved Siden af Centrum for dermed ogsaa i det ydre at markere, at han indtog en ændret politisk Holdning.

Dertil svarede vi, at han selvfølgelig maatte føre sin Politik efter bedste Overbevisning om, hvad der tjente den danske Sag bedst. Vi forbeholdt os samme Ret og vilde fortsætte den Kurs, der var holdt siden Krügers Død.

Jessen fik derefter anvist Plads paa højre Side af Huset mellem Centrum og Antisemitterne. Det berørte ham straks meget pinligt, at han til Sidemand fik Antisemitten *Raab*, der var valgt som tysk Rigsdagsmand for anden Valgkreds, som omfattede Flensborg og Aabenraa Amter. Erfaringen lærte ham dernæst snart, at dansksindede Parlamentarikere i Berlin maatte tage Støtten, hvor den var at faa. I Krügers Tid havde Centrum staaet i den skarpeste Opposition til Regeringen. Efter at Bismarck var gaaet til Canossa, var det bleven Regeringsparti. Derfor stod det nu langt køligere overfor os. Til dets Stamborde havde kun Partifæller Adgang. Efter et Par Maaneders Forløb indsaa han, at han ikke var kommen paa sin rette Plads. En Dag meddelte han os, at han nu efter eget Ønske havde faaet Plads ved Siden af de frisindede Partier og herefter ligesom vi vilde søge Støtte hos dem. I disse Kredse blev han vel modtaget og kom hurtigt, som Udtalelser efter hans Død viser, paa en god kollegial Fod med flere af deres betydeligste Mænd.

Ogsaa i anden Henseende nærmede Jessen, støttet paa indvundne Erfaringer, sig mere og mere vort Standpunkt. Den store Programtale om Pragfredens § 5, som han havde meddelt os, at han vilde holde, blev aldrig holdt. Før han blev Parlamentariker, stod han, som det fremgaar af hans Valgtaler, paa det Standpunkt, at Repræsentanterne ikke kunde udrette noget positivt i Berlin. Ogsaa i den

Henseende ændrede han sine Anskuelse, og det lykkedes ham at gennemføre et Forslag om, at de danske Deltagere i Krigen 1864 skulde have den tyske Veterangave. I en Artikel i „Sønderjydske Aarbøger“ om „Gustav Johannsen som Parlamentariker“ havde jeg omtalt Jürgensen paa en anerkendende Maade og beklaget, at Forholdet mellem ham og Johannsen havde været saa daarligt. Jürgensen glædede sig meget over denne Omtale, fik den i Oversættelse optaget i „Hamburger Nachrichten“ og forelæste den for en Del Kolleger i Rigsdagen, deriblandt ogsaa Overlandsretsraad *Schmieder*. Dagen efter sagde *Schmieder* til *Jessen*, at Jürgensen og jeg tilsyneladende havde begravet Stridsøksen. Dertil svarede *Jessen*, at han betragtede det som urigtigt, at jeg havde udtalt mig saa gunstigt om Jürgensen. *Schmieder* svarede: „Sig ikke det. For det første er det *nobelt* af Hanssen at behandle en Modstander saaledes, og for det andet er det meget *klogt*. Det vil sikkert komme ham meget til gode.“

Denne Udtalelse gjorde et dybt Indtryk paa *Jessen*. Dagen efter fortalte han mig Tildragelsen, og han kom i de følgende Tider gentagne Gange tilbage til den. Det dæmrede øjensynlig for ham, at der laa en politisk Tanke bag min Optræden.

I de fire Aar, *Jessen* sad i Rigsdagen, førte han faktisk, som hans Rigsdagstaler tydeligt nok viser, sin Politik efter de Linjer, den nordslesvigske Politik var ført efter siden Krügers Død. Men hans parlamentariske Virksomhed var desværre for kort til, at dette gik op for hans Tilhængere.

Selskabelig kom vi tre danske Parlamentarikere meget sammen i de første Aar. Vi indbød hinanden til Middag, naar vore Hustruer eller vi selv holdt Fødselsdag, tilbragte ofte Aftenen sammen og traf hyppigt hinanden efter Møderne i en Café, hvor vi læste danske Aviser. Men de mange Fængselstraffe, *Jessen* havde afsonet for Presseforseelser, havde undergravet hans Sundhed. Hans Hel-

bred var meget skrøbeligt, han maatte leve meget forsigtigt og var ofte trist til Mode. Han kunde da lade sig henrive til Udtryk som, at hver Dag var en Lidelse for ham. Efterhaanden kom han sjældnere sammen med os. Modsætninger, som afdæmpedes og stundom helt udjævnedes under selskabeligt Samvær, traadte atter stærkere frem i hans sidste Aar. I samme Grad, som den Politik, han førte, nærmede sig den, vi var Talsmænd for, var det næsten, som om han fjernede sig fra os personlig.

I et følgende Bind vil jeg komme tilbage til mit Forhold til Rigsdagsmand Jessen og Landdagsmand Julius Nielsen.

STREJFLYS

Rigsdagen og Landdagen blev aabnet paa Slottet med en Trontale af Kejseren. Vi samledes i den „hvide Sal“. I Baggrunden stod Slotsgarden henved 300 gamle Underofficerer i Uniformer fra Frederik II's Tid. Til højre for Tronen tog Ministrene Opstilling med Rigskansleren, som tillige var Ministerpræsident i Preussen, nærmest Tronen. Saa meldtes Kejserefs Ankomst. Foran gik en Snes Hofpiger. Saa fulgte de hohenzollernske Prinser. Bag dem kom Kejseren i enlig Majestæt. Slotsgarden præsenterede Gevær, saa de gamle Muskedonnere raslede. Pigerne og Prinserne tog Plads til venstre for Tronen. Kejseren besteg den. Rigskansleren overrakte ham Trontalen, som han oplæste i Kommandotone. Rigsdagens eller Landdagens Præsident udbragte et Leve Hans Majestæt Kejseren! Tre Gange Hoch og Højtideligheden var forbi.

De Parlamentarikere, der afleverede deres Kort til Hofmarskallen, blev indbudt til Fester ved Hoffet, de øvrige kun een Gang aarlig til „Defilierkur“. Oppositionspartierne afholdt sig fra Deltagelse i disse Festligheder, fordi man skulde møde i Hofdragt: Kjole, sorte Silkeknæbukser, hvide Silkestrømper og Sko.

Til *Rigskansleren* kom vi ret hyppigt især i Fyrst Bülow's Tid. Naar Indbydelsen kom fra Fyrst Bülow, var det til Herreselskab, kom den fra Fyrstinden, var der ogsaa Damer til Stede. Til Herreselskab var Dragten Diplomatfrakke, ellers Kjole. Paa saadanne Aftener havde Rigskansleren anbragt smaa Staffelier med Kort fra Kejseren til „Mein lieber Bernhard“ overalt, hvor der var Mulig-

hed for det, for at vise Parlamentarikerne, hvor varmt Venskabet, hvor intimt Forholdet var mellem ham og Kejser Wilhelm II. Som mangeaarigt Vidne til dette Snobberi, har jeg følt mig stærkt frastødt af Fyrst Bülow's i mange Henseender unødigt krænkende Omtale af Kejseren i sine nyligt udkomne Erindringer.

En enkelt Aften hos Rigskansleren har jeg skildret saaledes i et Brev: Berlin, den 25. Februar 1904. „I Gaar Aftes var jeg hos Rigskansleren. Jeg vilde først spadsere en Tur, men mødte Dr. Müller, Sagan, udenfor, og vi gik saa alligevel ind. Professor Dietrich af Centrum, han og jeg var de første Gæster. Bülow tog imod os med sit mest smilende Ansigt, trykkede os varmt i Haanden og spurgte: „Wie geht's?“ og gik derpaa med os ind i et tilstødende Rum, hvor han indledte en Samtale, som straks gled ind paa Krigen. „Hvem skulde,“ sagde han, „have tænkt sig Muligheden af, at Japanerne, som for 30 Aar siden endnu var væbnede med Buer, saa hurtigt kunde gennemløbe den kæmpemæssige Udvikling, der har givet dem Mod til at tage Kampen op med Rusland. Krigen har allerede lært os to Ting, for det første: hvor nødvendigt det er, at alle Jernbaner, som har strategisk Betydning, lægges tvesporede, for det andet: hvor vigtigt det er, at være stærk til Søs.“ Dette udviklede han videre paa en yderst elskværdig Maade. Han er smidig, aaleglat, Høfligheden selv. Det var tydelig nok, at Krigen var kommet ham som en meget stor Overraskelse. Han havde aabenbart ikke tænkt sig Muligheden af, at Japan turde vove en Krig med Rusland. Saa kom der flere Gæster. Grevinden tog imod, og lidt efter fyldtes de store Sale. Mange interessante Personligheder var til Stede, de fleste Ministre, de højeste Embedsmænd fra Ministerierne, Repræsentanter for de politiske Partier med Undtagelse af Socialdemokraterne, de betydeligste Journalister, Officerer, Videnskabsmænd, Digtere og Kunstnere, Spidserne af Selskabet som man siger her, Bismarcks Livlæge, Professor Schweniger,

en sort Grimrian, spadserede rundt med Billedhuggeren Begas, Ernst v. Wildenbruch lod sig hylde af von'er og van'er, Armébiskoppen v. Volmar saas i Samtale med en høj protestantisk Gejstlig o. s. v.“

Hos de øvrige Ministre plejede vi at komme een Gang aarlig. Man traf ved disse Lejligheder de højeste Embedsmænd i Ministerierne og havde Lejlighed til at drøfte Spørgsmaal af særlig Interesse med dem som Indledning til en senere Forhandling.

Naar „Det frisindede Folkeparti“, som stod os nærmest, afholdt sine selskabelige Sammenkomster, blev vi altid indbudt. Foruden det aarlige store „Fraktionsessen“, hvori Partifællernes Damer og enkelte særlig ansete Partifæller uden for Parlaterne deltog, samlede vi nogle Gange i Aarets Løb til Middag med paafølgende Sold. Ved disse Lejligheder førte *Lenzmann* den Gang Forsædet. Han var da rigtig i sit Es. Jeg mindes klart to Aftener. Den første Gang var der lige bleven vedtaget en ny Flaadelov. Den strakte sig over en Aarrække og foreskrev Bygning af et stort Antal Krigsskibe. Omkostningerne havde Marineministeren ikke kunnet angive nøjagtigt, da Skibene skulde bygges under Hensyntagen til Krigsskibenes hurtigt fremadskridende Udvikling. Ingen vidste derfor med Sikkerhed, hvor mange Millioner Rigsdagen havde bevilget. *Lenzmann* slog til Lyd og sagde: „Mine Herrer! Vil De nu en for en sige mig: „Hvor mange Millioner har Rigsdagen i Dag bevilget?“ Ordren blev pareret. Det viste sig da til almindelig Forfærdelse, at der inden for samme Parti var en Difference paa 500 Millioner! Jeg maatte tænke paa de Ord, hvormed *Lenzmann* bød mig Velkommen, da jeg var bleven Landdagsmand: „Naa, unge Mand, naar De nu har været her i nogen Tid, vil De have lært, med hvilken Letsindighed Love fabrikeres!“

Den anden Gang var den russisk-japanske Krig lige udbrudt. *Lenzmann* tog Ordet og sagde: Vil De nu alle en efter en udtale Dem om, hvilken af de to Magter, De øn-

sker Sejren? Japan, Japan, Japan, lød det ned over Rækkerne, indtil Turen kom til Landdagsmand *Oeser*, Chefredaktør af „Frankfurter Zeitung“: *Rusland* svarede han til almindelig Overraskelse og motiverede indgaaende sit Standpunkt med, at hvis Rusland blev slaaet tilbage i det fjerne Østen, vilde det herefter vende sig imod Vest med sin Udvidelsestrang, og saa vilde det utvivlsomt gaa ud over Tyskland. — Med *Oeser* stod jeg senere paa en fortrolig Fod. I min Bog „Fra Krigstiden II.“ har jeg omtalt, at han forud for den store tyske Foraarsoffensiv raadede mig til at faa faste Tilsagn om en Ordning af det nordslesvigske Spørgsmaal, inden Tyskerne havde vundet den Sejr, han med de fleste andre Tyskere da sikkert ventede. Efter Revolutionen var *Oeser* Jernbaneminister i Preussen 1919—21, senere Rigsjernbaneminister 1923—24.

Privat Selskabelighed var der ikke meget af i Berlin, bortset fra de rige Huse. Privatselskaber blev i Reglen ogsaa afholdt i offentlige Lokaler. Jeg kom dog i enkelte Hjem i disse Aar, hyppigst hos Forfatteren *Erich Schlaikjer*. Vi var efterhaanden bleven Venner. I 1897 indbød han mig til sit Bryllup med de Ord: „Jeg maa dog den Dag have een Mand om mig, som forstaar mig.“

Da *Fr. Naumann**) i 1896 havde stiftet det national-socialle Parti — der kun har haft Navn tilfælles med Hitlers Parti — oprettede han Dagbladet „Die Zeit“ med *Helmuth v. Gerlach*, senere Redaktør af „Welt am Montag“ som politisk Redaktør og *Erich Schlaikjer* som Teaterkritiker og Føljetonredaktør. *Naumann* var udgaaet fra tysk „Indre Mission“, tilhørte en Tid lang Hofpræst Støckers kristelig-socialle Parti, i hvilket H. v. Gerlach den Gang var Næstformand. Men Støcker sluttede sig til det konservative Parti, *Fr. Naumann* og hans Venner var liberale. Partiet sprængtes, og de stiftede det nye Parti, som jeg sympatiserede meget med. I *Erich Schlaikjers* Hjem lærte jeg først disse Mænd at kende. Med *Naumann* kom

*) En Biografi af *Fr. Naumann* findes i min Bog „Fra Kampaarene I“.

jeg senere, da han var bleven Rigsdagsmand, til at staa paa en meget fortrolig Fod. *Helmuth v. Gerlach* har jeg ogsaa gæstet i hans Hjem. Til denne Kreds hørte endvidere Præsten *Paul Göhre*, der som theologisk Kandidat havde tildraget sig Opmærksomhed med sin Bog „Drei Monate Fabriksarbeiter“, og adskillige andre betydelige Mænd.

I *Erich Schlaikjers* Hjem stiftede jeg endvidere Bekendtskab med Dr. *Franz Mehring*, en af Tysklands fineste Stilister, hvis Bog „Die Lessinglegende“, i sin Tid havde øvet megen Indflydelse paa den yngre Generation. Dr. *Mehring* havde hørt til en litterær Kreds, som i Halvfjerdserne samlede sig om *A. Strodtmann*, Henrik Ibsens Oversætter, hvis fraskilte Hustru *Georg Brandes* siden ægtede. Han fortalte kostelige Historier fra den Tid. Oprindelig liberal var han senere bleven Socialdemokrat. Han skrev sidst i Halvfjerdserne Socialdemokratiets Historie fra et liberalt Standpunkt, senere har han som Socialdemokrat skrevet det tyske Socialdemokratis Historie i fire Bind.

Til Omtalen af disse Kredse vil jeg vende tilbage i et følgende Bind. Her skal jeg endnu kun meddele et ret karakteristisk Uddrag af et Brev hjem om en Aften hos *Erich Schlaikjer*: Berlin, den 5. Marts 1899. „I Gaar Aftes var jeg hos *Schlaikjer* i *Steglitz* sammen med Dr. *Franz Mehring* og Hustru. Jeg fik derved Lejlighed til at stifte et personligt Bekendtskab, som under givne Omstændigheder kan være af stor Betydning. Thi *Franz Mehring* fører en af de spidseste og mest frygtede Penne i Tyskland. Han er en fri og uafhængig Aand, en ubestikkelig Karakter, der ogsaa af politiske Modstandere agtes som en nobelttænkende Mand. Vi talte om Kunst, Litteratur og Politik. Der er noget ved dette Ægtepar, som minder om Skæbner i Ibsenske Dramaer. Det var ejendommeligt at følge en Samtale om Daabsspørgsmaalet vedrørende *Schlaikjers* nu et halvt Aar gamle Dreng. Han er endnu ikke døbt. Det har ikke kunnet „passe“ hidtil, og det er

ogsaa saa „dyrt“. „Man skal have Penge til det“, men „en Daabsattest skal Knægten nu alligevel have“ og saa diskuteredes Spørgsmaalet med virkelig Velvilje, men det paa-faldende var, at der taltes om Daab og Kirke som noget saa uendelig fjernt og uforstaaeligt, en nødvendig Formalitet, som man maatte bøje sig for af praktiske Grunde, men som dog i sig selv var ligegyldig. I denne godmodige Ligegyldighed, fjern fra al Lidenskab, al Bitterhed, alt Had, med Forsøg paa at fremdrage morsomme Træk om Præsterne, men uden Ondskabsfuldheder snarere med en vis Velvilje, er der en virkelig Fare for Kirken.“ — Jeg bør her tilføje at Naumann *ikke* delte disse Anskuelser.

*

*

*

Hjemme havde jeg i disse Aar en Kreds af Venner, som stod sluttede om mig. Som Medarbejdere ved „Hejmdal“ havde jeg *Anders Lebeck*, *Thade Petersen* og *Nicolai Svendsen*. Til dem sluttede sig Sprogforeningens Formand *M. Andresen* og dens Sekretær *Nikolaj Andersen*. De var alle mine personlige Venner og delte i alt væsentlig mit politiske Standpunkt. I Aarenes Løb har de med hinanden ydet mig værdifuld Støtte. Jeg maa forbeholde mig, at gribe tilbage til mit Samarbejde med dem i disse Aar, naar jeg i et følgende Bind kommer til Tiden efter 1906.

*

*

*

Det samme gælder „*Kampen om Jorden*“, som efter Aarhundredskiftet blussede heftigt op og af os blev ført med stigende Held under Overledelse af *J. H. Schmidt*, Vojensgaard, der ligeledes var min personlige Ven og nære politiske Meningsfælle.

I CENTRALFÆNGSLET I NEUMÜNSTER

Under Køllerpolitiken forsøgte Landraad *Becherer* i Haderslev at købe falske Vidner for at faa to højt ansete danske Tillidsmænd, Gaardejerne *P. Timmermann* i Skærbæk og *C. Finnemann* i Taarning, stemplede som Optanter og udvist.

I Skærbæk var den berygtede Amtsforstander *Winter v. Adlersflügel* Landraadens Haandlanger. Amtsforstanderen havde, som det i 1907 konstateredes af edfæstede Vidner under en Retssag i Kiel, i Landraadens Nærværelse budt Skomager *Greisen* i Skærbæk 2000 Mark, hvis han vilde aflægge Ed paa, at Timmermann i 1867 havde opholdt sig i Ribe. Senere skærpede Pastor *Jacobsen* i Skærbæk yderligere Vidneudsagnene i Kiel ved at offentliggøre forskellige Dokumenter, først i Pressen, senere i en, Aaret efter under Forfatternavnet „Arminius“ udgiven Brochure: „Gewalt geht vor Recht!“

Efter at C. Finnemann var bleven udvist og transporteret over Grænsen, vendte han tilbage og fremtvang dermed en Retssag. Ved Underretten førte Landraaden to Vidner: en Gendarm *Stegmann* og en ældre Kone *Bodil Hansen* fra Esbjerg. Begge aflagde Ed paa, at Finnemann ved Nytaars-tid 1867 havde afgivet en Optionserklæring og derefter var flyttet til Danmark. Paa Grundlag af dette Udsagn blev Finnemann dømt. Sagen gik derefter til Landsretten i Flensborg, hvor Finnemann førte Bevis for, at Gendarm *Stegmann* først var kommen til Nordslesvig i Oktober

1867. Gendarmen maatte vedgaa dette. Dermed bortfaldt hans Vidnesbyrd som falskt. Men Landsretten dømte Finnemann under Henviisning til „Vidnet Hansens“ Udsagn. Han var derefter landsforvist i flere Aar.

Vidnet Bodil Hansen fortalte imidlertid, at hun vilde faa Penge af Landraaden, hvis Finnemann blev dømt. For at faa dette Udsagn vidnefast, rejste to danske Borgere fra Haderslev, Vinhandler *Wartho* og Købmand *H. Frees*, til Esbjerg, hvor de hos en Bekendt traf Bodil Hansen, som under en Sammenkomst i tre Vidners Nærværelse erklærede, at hun vilde faa 2000 Mark af Landraaden, hvis Finnemanns Dom blev stadfæstet af højeste Instans. Hendes Søn, som var ansat ved Smaabanen i Haderslev, beroligede sine Kreditorer med en Henviisning til, at han skulde have en Del af disse Penge. Denne Sag fremdrog jeg derefter i en Afhandling om „Køllerpolitiken“ i „Sønderjydske Aarbøger“ 1904.

For at fremtvinge en Genoptagelse af Finnemanns Sag fremdrog jeg endvidere i 1905 disse Kendsgerninger i den preussiske Landdag, idet jeg indtrængende opfordrede Indenrigsminister *v. Hammerstein* til at skride ind og lade Retten gaa sin Gang. Ministeren tog straks Ordet og svarede heftigt, at jeg misbrugte min Urørlighed som Landdagsmand. Hvis jeg vovede at gentage disse Sigtelser imod preussiske Embedsmænd uden for Deputeretkamret, skulde han nok tage Affære. Jeg svarede skarpt tilbage: „Det har jeg allerede gjort i Fjor! Ministeren kan finde Sagen udførligt omtalt i dette Halvbind af „Sønd. Aarb.“ 1904, som jeg hermed stiller til Deres Raadighed.“ Dermed rakte jeg ham Bindet. Uden at svare greb han hurtigt en Blyant, nedjagede i en Fart et Par Linjer paa et Stykke Papir og rakte det med nogle heftige Ord til Gehejmerraad Heinrichs, der stod i hans Nærhed. Kort efter rejstes der Sag imod mig som Forfatter af Afhandlingen og imod *Nikolaj Andersen* som ansvarhavende Redaktør af „Sønderjydske Aarbøger“.

I Efteraaret 1905 blev Sagen forhandlet ved Landsretten i Flensborg. Jeg havde stævnet 18 Vidner, men kun faa af dem blev afhørt. Retspræsidenten erklærede nemlig indledende, at han vilde afvise ethvert Spørgsmaal og enhver Udtalelse, som berørte de politiske Forhold. Alle Forsøg paa at oplyse Sagen ved Hjælp af Landraadens Vidnekøb i Skærbæk blev derfor skarpt afvist. Bodil Hansens Udtalelser om, at Landraaden havde stillet hende og hendes Søn en Belønning af 2000 Mark i Udsigt, hvis Finne-mann blev dømt, stadfæstedes af flere Vidner. Men Landraaden, der som Klager ikke kunde føres som edfæstet Vidne, paastod, at han kun havde lovet dem, at deres Rejseudgifter og andre Udlæg vilde blive erstattet. Statsadvokaten stemplede derefter Bodil Hansen som en uvederheftig og utilregnelig Person, hvis Udsagn var betydningsløst, — desværre uden at drage Konsekvenserne deraf i Finnemanns Sag! Derimod foreslog han Retten at straffe mig med 9 og N. Andersen med 3 Maaneders Fængsel. Retten tiltraadte Statsadvokatens Opfattelse af Hovedvidnet i Finnemanns Sag og idømte mig 3 Maaneders Fængsel og Nikolaj Andersen 300 Mark i Bøde.

Rigsretten i Leipzig stadfæstede senere denne Dom. Jeg fik derefter Ordre til at tiltræde Straffen den 1. April 1906 i Centralfængslet i Neumünster. Da Landdagen paa dette Tidspunkt var inde, og jeg som Landdagsmand under Samlingen var urørlig, kunde jeg uden Vanskelighed have faaet Straffen udsat, til Landdagen blev sendt hjem, men jeg foretrak at tiltræde den straks.

Landdagsmændene havde den Gang ingen Frikort. I Efteraaret, naar Landdagen traadte sammen, fik vi Rejsen betalt fra vort Hjem til Berlin, og ud paa Sommeren, naar den sluttede, omvendt Rejsen fra Berlin til vort Hjem. Under Samlingen fik vi 15 Mark i Dagpenge, men naar vi tog bort under Samlingen, skulde vi søge Orlov hos Præsidenten. Blev den bevilget, bortfaldt Dagpengene.

Hr. *Jonathan v. Kröcher*, en gammel stivsindet, men

rettænkende Junker, med hvem jeg stod paa en god Fod, var den Gang Landdagens Præsident. Amtsretsraad *Jürgensen* i Husum, som efterhaanden var bleven Modstander af Køllerpolitiken, var en af dens fire Sekretærer. Jeg overgav *Jürgensen* min Orlovsansøgning motiveret med, at jeg skulde afsone en tre Maaneders Fængselsstraf i Neumünster. *Jürgensen* fortalte mig senere, at Præsidenten efter at have læst Ansøgningen, betænkte sig lidt. Derpaa sagde han meget alvorligt, men med en Skælm i Øjet: „Orlov, Hr. *Jürgensen*, det er altid en *frivillig* Sag. Naar Hanssen skal i Fængsel, er det ikke en frivillig Sag. Ansøgningen kan derfor ikke bevilges.“ Præsidenten, som fandt min Straf for haard, tvang dermed den preussiske Statskasse til at udbetale mig 15 Mark daglig i de tre Maaneder, jeg sad fængslet.

En Straffefanges Arbejdskraft tilhører Staten. Tidligere blev *alle* Fanger sysselsat med Tvangsarbejde, ikke-faglærte Arbejdere med at flette Maatter, binde Børster, klæbe Kuverter eller lignende. Efter Aarhundredskiftet udstedtes der en Anordning, hvorefter Overstatsadvokaten kunde tillade, at Fanger, som i deres borgerlige Stilling var sysselsat med litterært Arbejde, lejede deres egen Arbejdskraft af Staten. Jeg søgte og fik denne Tilladelse. Overstatsadvokat *Luther* i Kiel fastsatte Værdien af mit Arbejde til 1 Mk. 50 Pg. daglig, som jeg skulde indbetale til Statskassen.

Fængselsreglementet bestemte, at Fangerne daglig skulde udføre et bestemt Arbejde. Leverede de flere Varer end fastsat, fik de dem ekstra betalt. Dette spillede en stor Rolle, thi fra den 6. Uge af maatte Fangen anvende Halvdelen af sin Arbejdsfortjeneste til Forbedring af den knappe og daarlige Fangekost. De Fanger, der lejede deres egen Arbejdskraft, skulde efter Reglementet have en tilsvarende Adgang til at forbedre Kosten. Fængselsdirektøren bestemte derfor, at 10 % af, hvad Statskassen tjente ved at leje min Arbejdskraft, altsaa 15 Penning daglig,

skulde godskrives mig som Fortjeneste ved Ekstraarbejde. Saaledes var alt velordnet: Først betalte den preussiske Statskasse mig 15 Mark daglig for mit Arbejde som Landdagsmand. Derefter lejede jeg atter mig selv af den preussiske Stat for 1 Mark 50 Penning daglig. Af dem fik jeg atter 15 Penning daglig som min Andel i, hvad Staten tjente paa mig, og af disse 15 Penning maatte jeg endelig fra den 6. Uge af anvende Halvdelen, altsaa 7½ Pg. daglig til Forbedring af Fangekosten!

Centralfængslet i Neumünster er stort og var den Gang nyt. Jeg blev anbragt paa 4. Sal i en Fløj, hvor der sad 320 Fanger i Enkeltceller, 80 paa hver Etage. Foran Cellerne løb der et smalt Galleri. I Midten strakte sig en Rotunde op gennem alle Etager. Øverst oppe sad, som paa et Hlidskjalv, en Overopsynsmand, som derfra kunde iagttage alle 320 Celledøre. Paa hver Etage var der desuden altid to Opsynsmænd i Funktion. Cellens Udstyr bestod af en Briks, som blev hægtet op mod Væggen om Dagen, en Træbuk, en Stenkrukke med Vand, en lille Trækasse med Salt og en Bibel. Desuden en Blikskaal til Mad, en Ske og en flad Træpind i Stedet for Kniv og Gaffel, som var forbudt. Da jeg skulde udføre skriftlige Arbejder, fik jeg undtagelsesvis et lille Bord.

Mens Fangerne ellers bar Fangedragt og gik i Trætøfler, kunde politiske Fanger faa Tilladelse til at gaa i deres egen Dragt. Vi var den Gang tre Fanger, som Overstatsadvokaten havde tilstaaet denne Begunstigelse. Iøvrigt var Kosten og Behandlingen den samme som for de øvrige Fanger. Fængselsdirektøren modtog mig med Ordene: „Glem ikke, at Deres Ophold her er en *Straf* og ingen Komedie!“

Hver Dag førtes Fangerne ned i Fængselsgaarden, hvor de spadserede eller rettere travede rundt med tre Skridts Afstand og Hænderne paa Ryggen i en halv Time. To Opsynsmænd med højt hævede ladte Revolvere stod imens og vaagede nøje over, at ingen sagde et Ord. Blev nogen

greben paa fersk Gerning, blev han straks ført op i Cellen og straffet, var det en grov Forseelse med Krumslutning. Streng Justits var imidlertid nødvendig, thi blandt Fangerne var der svære Forbrydere, som maatte afsone indtil 10 Aars Fængsel.

Overstatsadvokaten havde i Forvejen meddelt Fængselsdirektøren, at jeg maatte gaa i mit eget Tøj. Jeg havde taget en lille Haandkuffert med, som indeholdt et Sæt Tøj til at skifte med, Linned, Strømper, Skrivematerialer og enkelte andre Fornødenheder, og gik ud fra, at jeg, efter at den var efterset, kunde tage den med ind i min Celle. Men det var der ikke Tale om. Kufferten skulde deponeres hos „Hausvater“. Underinspektøren førte mig straks første Dag ned i Kælderen, hvor denne mægtige Ordenshaandhæver residerede, for at der kunde blive optaget en Protokol over, hvad Kufferten indeholdt. Til min store Forbavselse viste det sig, at den indeholdt 273 Genstande, som alle opførtes i Protokollen, hver med sit Nummer! Specialiseringen gik saa vidt, at f. Eks. hver Flip, hvert Lommetørklæde, ja hver Staalpen fik sit Nummer. Da vi omsider havde faaet denne vidtløftige Protokol affattet, blev den højtidelig godkendt og underskrevet af „Hausvater“ og mig, og vore Underskrifters Rigtighed attesteret af Underinspektøren.

Efter nogle Dages Forløb havde jeg det Uheld, at min Kraveknep brast. Jeg havde en Reserveknep i min Kuffert og bad Opsynsmanden om at hente den.

„Men det,“ sagde han, „er virkelig ikke saa simpel en Sag.“

„Hvordan skal jeg bære mig ad med at faa den?“ spurgte jeg.

„De maa stille et Andragende,“ svarede han. „Det kan stilles mundtlig hos mig. Jeg giver det saa videre til Overopsynsmanden, som vil give det skriftlig Form.“

Som sagt, saa gjort. Andragendet om at faa Knappen udleveret blev stillet og skriftligt formuleret af Overop-

synsmanden, som forskriftsmæssigt sendte det videre til Underinspektøren, for at han kunde undersøge, om det var tilladt efter Fængselsreglementet. Underinspektøren sendte det, forsynet med en derpaa lydende Paategning videre til Overinspektøren, hvem det paalaa at indstille Andragendet til Bevilling eller Forkastelse. Overinspektøren anbefalede Bevillingen, sendte det videre til Fængselsdirektøren, som slog Hovedet paa Sømmet ved at udstede en „Verfügung“, hvorefter Andragendet var bevilget. Med denne „Verfügung“ gik Akterne videre til „Hausvater“, som efter at have gjort sig bekendt med dem, tilkaldte Underinspektøren til Assistance ved Knappens Udlevering.

Femte eller sjette Dag efter at Andragendet var stillet, mødte Underinspektøren, ledsaget af en Fange, som bar Nøgleknippet, derefter i min Celle, meddelte mig, at mit Andragende var bevilget og anmodede mig om at følge med ned til „Hausvater“ for at faa Knappen udleveret. Saa gik vi tre Mand høj ned ad Trapperne og gennem de lange Gange til Depotet. „Hausvater“ var forberedt paa vort Komme. Protokollen af 1. April laa paa hans Pult og min Haandkuffert stod ved Siden af den. Vi søgte nu først Knappen i Protokollen, og ganske rigtig: Paa tredje Folioside fandt vi: „Nr. 83 en Kraveknap.“ Kufferten blev nu aabnet. Knappen blev funden, højtidelig udtaget og foreløbig opstillet paa Pulten. Der skulde nemlig optages en Protokol, før „Hausvater“ kunde udlevere den. Protokollen begyndte meget sagligt med, at Fangen (Nr.) under (Dato) havde stillet Andragende om at faa udleveret en Knap, som skulde findes mellem de af Fangen ved hans Tiltrædelse af Straffen i Fængslet deponerede Genstande. Efter at Andragendet havde passeret de i Fængselsreglementet foreskrevne Instanser, havde Fængselsdirektøren under (Dato) udstedt en „Verfügung“, ifølge hvilken Andragendet var bevilget, og „Hausvater“ var bleven bemyndiget til at udlevere Fangen bemeldte Genstand.

Underrettet derom indfandt Underinspektøren (Navn) ledsaget af Fangen (Nr.) og Ansøgeren sig derefter Dags Dato i Depotet for at faa Genstanden udleveret. Efter at Knappen, som i Protokollen af 1. April var opført som Nr. 83, derefter i Ansøgerens Paasyn var bleven udtaget af hans Kuffert, blev den i de nævnte Vidners Nærværelse af „Hausvater“ udleveret til Fangen, som ved at underskrive Protokollen egenhændig kvitterede for Modtagelsen. Sted, Datum og Underskrift af „Hausvater“, mig samt Underinspektøren som Vidne. Tre Mand høj vandrede vi derpaa efter vel fuldført Gerning atter op ad alle Trapper til min ensomme Celle, som Underinspektørens Ledsager aabnede og lukkede. Endelig havde jeg min Knap, men jeg maatte rigtignok sande Opsynsmændens Ord. At faa den udleveret havde ikke været en saa simpel Sag, „keine so einfache Sache“, som jeg i min Enfoldighed havde troet.

De tre Maaneder var snart omme. Jeg havde faaet Papir udleveret til skriftlige Arbejder, et nøje aftalt Antal Ark, som jeg var ansvarlig for. Dette var kun rimeligt, da der maatte vaages over, at Fangerne ikke fik Skrivematerialer. Jeg skrev i Fængslet paa Grundlag af den officielle preussiske Statistik en længere Afhandling om „Det nordslesvigske Landbrugs Prioritetsgæld“, som senere er bleven offentliggjort i „Sønderjydske Aarbøger“. Under Udarbejdelsen af denne Afhandling, maatte jeg foretage mange Beregninger. Som Følge deraf brugte jeg en Bunke Papir til Kladde. Nogle Dage før min Straffetid var udløben, mødte Fængselsdirektøren i højstegen Person for første Gang i min Celle og sagde: „Før De forlader Fængslet, maa vi have deres Papir kontrolleret. De har at eftervise, at det Antal Ark, som De har modtaget, endnu forefindes.“ „Det kan nemt fastslaas,“ svarede jeg. „Paa denne Bunke har jeg skrevet en national-økonomisk Afhandling, som jeg, efter at Indholdet er godkendt, tager med mig. Bunken der er Papir, som jeg har benyttet til Kladde, og kan

tilintetgøres. Tilsammen indeholder de det Antal Ark, som jeg har modtaget.“

„Javel“, sagde han, „men Tilintetgørelsen af Kladden er ikke saa simpel en Sag. Efter Reglementet skal den foretages i Deres og et Vidnes Nærværelse.“ Dagen efter mødte Underinspektøren, som sædvanlig ledsaget af en særlig betroet Fange, som bar Nøgleknippet, i min Celle og sagde: „Efter Anordning af Fængselsdirektøren har jeg først at konstatere, om De fremdeles har det Papir, som De har faaet til Deres Arbejder. Dernæst skal jeg lade Kladden tilintetgøre i Deres Paasyn.“

Arkene optaltes, og Tallet stemte. Derpaa befalede Underinspektøren Fangen at tage Kladden, idet han sagde: „Vi gaar ned i Køkkenet. Der kan vi vist faa den brændt.“

Men da vi kom ned i Køkkenet, var Middagsmaden bragt rundt i Cellerne og Ilden slukket. „Hvad gør vi saa da nu?“ udrød Inspektøren raadvild.

„Lad os gaa hen i Smedien,“ sagde Fangen, „der er der nok Ild paa Essen.“

„Godt,“ udrød Inspektøren synlig lettet. Vi gik saa hen i Smedien. Men de faglærte Fanger, der arbejdede her, holdt Middagspause i deres Celler, og Ilden var slukket.

„Um Gottes Willen, hvad gør vi dog nu, hvad gør vi dog nu?“ raabte Inspektøren nervøst.

„Vi kan gaa over i Bageriet,“ svarede Fangen, „der har de vist Ild.“ Fængslet leverede Brød til alle Straffeanstalter i Hertugdømmerne og havde derfor et stort Bageri. Men Fangerne, som arbejdede her, holdt ligeledes Middagspause, og Ilden var slukket.

„Men det er dog fortvivlet,“ raabte Inspektøren. „Hvad i Alverden skal vi dog nu gribe til?“

„Ja, hvis vi kan opdrive en Tændstik,“ tillod jeg mig nu at bemærke, „saa kan vi jo nok alligevel lade Kladden blusse af her i Bagerovnen.“

„Det er en Idé!“ udrød han glædesstraalende. „Det kalder jeg virkelig en Idé!“

Det viste sig, at han havde Tændstikker i Lommen og snart blussede Kladden lystigt i Ovn. Vi fulgte Tilintetgørelsen med al den Opmærksomhed, en saa betydningsfuld Sag krævede, og trak os derefter tilbage til Kontoret, hvor vi optog en stor Protokol over den lykkelig udførte Bedrift.

Saa var Straffetiden forbi. Jeg havde i de tre Maaneder, skønt Kosten i den sidste Halvdel af Straffetiden var bleven forbedret for $7\frac{1}{2}$ Pg. daglig, tabt en Snes Pund i Vægt, men til Gengæld haft mange interessante Oplevelser. Og da jeg kom hjem, blev jeg festligt modtaget.

PAA FRI FOD

Den 30. Juni ved Middagstid aabnedes Fængselsporten for mig. Min Kone var rejst til Neumünster for at modtage mig. — Paa Banegaarden i Aabenraa blev jeg budt Velkommen af mine Medborgere. Unge Piger overrakte mig Blomster.

Næste Dag bragte en Deputation af Byens Damer mig Blomster og en Lænestol prydet med det danske Vaaben. En sønderjydske Deputation overrakte mig en Pengesum til Dækning af mine Retsomkostninger og Udgifterne ved mit Fængselsophold.

Nogle Dage senere meddelte Landdagsmand Julius Nielsen mig, at en mindre Kreds af Venner vilde aflægge mig et Besøg for at byde mig Velkommen til Friheden. Vi indbød dem til Middag. Under Middagen mærkede jeg, at der var noget i Gære. Da vi havde rejst os fra Bordet, bød de mig med ud i Haven. Her var der opstillet et Bord med kostelige Gaver: Et stort Maleri af Agersnap „Aabenraa set fra Sydsiden af Fjorden“, en Afstøbning af Guldhornet fra Møgeltønder, et Service fra den kongelige Porcellænsfabrik og 3000 Kr. i Guld med Paalæg om at anvende mindst Halvdelen af denne Sum til en Rekreatjonsrejse.

Paa Givernes Vegne overrakte Dr. *Aage Friis* mig en kunstnerisk udført Adresse med Tegninger af *Gerhard Heilmann*, som havde følgende Ordlyd:

Kære Landdagsmand H. P. Hanssen!

I henvend tyve Aar har De været med til at lede de danske Nordsløvigeres Kamp for Bevarelsen af deres Sprog og Nationalitet. Deres Personlighed har i denne betydningsfulde Tid været et lødigt Udtryk for de aandelige og ideelle Værdier, der — uanset alle politiske Omskiftelser — knytter Sønderjylland og Danmark sammen. Deres ligevægtige Arbejde i den danske Befolknings Tjeneste har under alle Forhold baaret Præg af Maalbevidsthed, Energi og Hensyntagen til de skiftende Tidens Krav. Paa Deres vanskelige Post har De med skyldig Respekt for de bestaaende statsretslige Forhold og med fordomsfri Værd sættelse af det tyske Folk, urokkelig hævdet den nordsløvske Befolknings nationale og lovlige Rettigheder og Krav. — Overalt hvor De nord for Kongeaaen har bragt Oplysning om Nationalitetskampen i Sønderjylland har De uddybet og forædlet vor nationale Interesse. Overalt har Deres lyse og klare Mandighed, danske Jævnhed og frejdige Fremtidssyn vundet Dem Tillid og Venskab. — Vi Undertegnede, der kender og skatter Deres Gerning, har følt Trang til at vise Dem vor Sympati paa dette Tidspunkt, da De er kommen paa fri Fod efter at have afsonet den Fængselsstraf, som De har udstaaet for Deres utrættelige Bestræbelser for Optantspørgsmaalets Løsning. — Denne vor Tanke har vundet Tilslutning i vide Kredse af danske Mænd og Kvinder, og det er paa alle disse Landsmænds Vegne, at vi overrækker Dem og Deres Hustru medfølgende Gave med Tak for Fortiden og med de bedste Ønsker for Fremtiden.

M. Mandal Bertelsen. H. V. Clausen. Aage Friis.

Franz v. Jessen. P. Knudsen. Henning Matzen. P. Munch.

H. Rosendal.

Det glædede mig meget, at Udvalget, som havde foretaget Indsamlingen til Gaverne, spændte fra Højremanden Professor *H. Matzen* til Socialdemokraten Landstingsmand *P. Knudsen*.

Adressen var underskrevet af over 3000 Personer, som ligeledes tilhørte alle Partier og alle Samfundsklasser.

H. P. HANSSEN
FRA KRIGSTIDEN

Dagbogsoptegnelser I—II

Under denne Titel har fhv. Minister H. P. Hansen samlet sine Dagbogsoptegnelser fra Krigsaarene. Som tysk Rigsdagsmand gennem mange Aar havde H. P. Hanssen under Verdenskrigen Adgang til forskellige Kredse og Lejlighed til at skaffe sig Indblik i mange Forhold, som ikke har været tilgængelige for andre Danske.

De vigtigste af sine lagttagelser og Oplevelser i Krigstiden har han indført i sine Dagbøger, der omfatter Tiden fra 1. August 1914 til 17. November 1918. Disse Optegnelser er ofte nedjagede i stor Hast, tit er de nedskrevne i sene Nattetimer, men altid nær inde paa Begivenhederne. De har derfor stor Betydning som Øjebliksfotografier ved i mange Tilfælde at fastholde Situationsbilleder fra bevægede historiske Optrin. De kaster desuden skarpe Strejflys over Forhold, som det ikke kan ventes, at man fra tysk Side vil klarlægge over for Offentligheden.

To store Bind Kr. 33.75, indb. m. Skindryg Kr. 52.00.
Ved Henvendelse til en Boghandler kan Værket faas paa Ratebetaling. Man faar da Værket udleveret straks, mens Betalingen sker i maanedlige Rater à 3—4 Kr.

H. P. HANSSSEN
FRA KAMPAARENE

Afhandlinger og Foredrag I—II

H. P. HANSSSEN er ikke bare en Handlingens, men ogsaa en Pennens Mand. I en Række monumentale Bøger har han efter Genforeningen rejst Nationalitetskampen i Sønderjylland et varigt Minde — af lige stor Betydning for den, der vil kende Fortiden, og den, der vil forstaa Nutid og Fremtid.

„Fra Kampaarene“ slutter sig til H. P. Hanssens tidligere Bøger „Grænsespørgsmaalet“ og „Fra Krigstiden“, for saa vidt som den skildrer Forhold og Personer, der spiller en Rolle i de sidste Aartier før Verdenskrigen. Fra Kampaarene vil blive et lige saa vægtigt Bidrag til Forstaaelse af hine Aars seje, energiske Kamp for Danskhedens Værn og Fremme i Sønderjylland, som „Fra Krigstiden“ er det for Tiden 1914—18.

I. Bind indeholder bl. a.:

Vor nationale Stilling i Mellemslesvig. — Bismarch-Capri-Miquel. — Gustav Johanssen. — Kielerpolitiken. — Stortyskland. — Flere mindre Biografier.

II. Bind indeholder bl. a.:

Nationalfølelse og Nationalitetskampe. — De gamle som faldt. — Et Opgør. — Falske Paastande. — Riget fattes Penge. — Skarpere Kurs — Ved Folkehjems Indvielse. — Embedsmandspartiet. — De Hjemløse.

I. Bind Pris Kr. 12.50, indb. m. Skindryg 20.00.

II. Bind Pris Kr. 8,75, indb. m. Skindryg 16.00.